

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

ÖMER NASUHİ BİLMEN VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

ŞERİFE BERBEROĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. DİLAVER GÜRER

Bu çalışma tarafından nolu YL/Doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.

KONYA – 2011

İÇİNDEKİLER

ÖMER NASUHİ BİLMEN VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

İÇİNDEKİLER	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
KISALTMALAR	viii

GİRİŞ

ÖMER NASUHİ BİLMEN

A- HAYATI	1
B- ESERLERİ	7
C- İLMİ ŞAHSİYETİ	14

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFUN BAZI TEMEL KAVRAMLARI VE ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN BU KAVRAMLARA BAKIŞI

A- İNSAN MANEVÎ YAPISI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	22
I. Akıl	22
II. Kalp	32
III. Ruh	40
IV. Nefs	50
B- MAKAM VE HALLER İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	60
I. Tevbe	60
II. Sabır	69
III. Zühd	74
IV. İhlâs	79
V. Tevekkül	85
VI. Zikir	92

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFUN BELLİ BAŞLI BAZI KONULARI VE ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN BU KONULAR HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

A- TEVHİD	100
B- TASAVVUF	106
C- MARİFETULLAH	113
D- SOHBET	121
SONUÇ	127
BİBLİYOGRAFYA	129

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

ŞERİFE BERBEROĞLU
(İmza)

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin

Adı Soyadı *Serife BERBEROĞLU*

Numarası *084244061003*

Ana Bilim / Bilim Dalı

Programı Tezli Yüksek Lisans Doktora

Tez Danışmanı *Prof. Dr. Dilaver GÜZER*

Tezin Adı *Emel Nesuhi Bilmen ve Rasayımfi Görüşleri*

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan başlıklı bu çalışma/...../..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı Danışman ve Üyeler İmza

Prof. Dr. Dilaver Güzer

Doç. Dr. Mustafa Sami BAYBAL

ÖNSÖZ

Tasavvuf, İslâm'ın kalbî ve ruhî hayatını, Hz. Peygamber'in (Sav) ve O'nun "Üsve-i Hasene" kimliğini en iyi bir şekilde model almaya çalışan sahabilerin hayatlarını yaşama arzusundan doğmuştur. Nitekim Cibrîl hadisinde geçen iman, İslâm ve ihsan kavramlarının her birisi ayrı bir ilim dalını meydana getirmiş; iman Akâid-Kelâm, İslâm Fıkıh ilmini, ihsan ise Tasavvuf ilmini oluşturmuştur. Kişinin Allah'ın kendisini gördüğünü bilerek düşünme ve davranma şuuru olan ihsan, iman ve İslâm'ın ileri derecesidir. Bu bakımdan çok geniş bir birikim ve alana sahip olan Tasavvuf, ilimlerin özü ve esasıdır diyebiliriz. Ömer Nasuhi Bilmen'in de ifade ettiği gibi "ruhun arındırılmasına yönelik olan tasavvuf, aslî ilimlerdenidir."

Ömer Nasuhi Bilmen, Osmanlı Devleti'nin son ve Cumhuriyet'in ilk yılları arasında İslâmî ilimler alanında yetişmiş değerli şahsiyetlerden biridir. Yaşadığı dönem itibariyle Bilmen, İslâm tarihinde önemli bir konumda bulunmaktadır. Çünkü son devrin problemlerine bir ilim adamı edasıyla yaklaşması ona büyük bir değer kazandırmaktadır.

İdarî ve ilmî alanlarda önemli görevlerde bulunan Bilmen, küçük yaşlardan itibaren ilim ve yazı hayatına başlamış, ömrünün sonuna kadar da ilmî çalışmalarını devam ettirmiştir. Tefsir, fıkıh, kelâm gibi birçok İslâmî ilimler alanında eserler kaleme almıştır. Bilmen'in baskısı yüz binleri bulan bu eserleri ders kitabı olarak da okutulmuştur.

Toplum hayatını etkileyecek önemli eserler kaleme alan büyük âlimlerin hayatlarını bilmek, ilimlerinden ve tecrübelerinden istifade etmek ve ibret almak önemli bir ihtiyaçtır. Nitekim bu çalışmamızın amacı, yakın dönem Türk fikir ve ilim tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan ve müfessir ve fakîh kimliği ile daha çok tanınan Bilmen'i, tasavvuf ilminin konularına ve kavramlarına yaklaşımlarını ortaya koymak amacıyla incelemeye çalıştık.

Bir giriş ve iki bölümden oluşan bu çalışmamızın giriş bölümünde, Bilmen'in hayatı, eserleri ve ilmi şahsiyetinden bahsettik. Birinci bölümde, Bilmen'in tasavvufun insan psikolojisi ile ilgili kavramlardan bazıları olan akıl, kalp, ruh, nefis ve yine makam ve haller ile ilgili olan tevbe, zühd, tevekkül gibi bazı kavramlar etrafındaki görüşlerini ele aldık. İkinci bölümde ise, tasavvufun bazı konu ve meselelerine ilişkin görüşlerinden bahsettik.

Bu çalışmayı yaparken, öncelikle bazı tasavvufî kavramların lügat ve ıstılâhî manalarını vermeye çalıştık. Akabinde ise Bilmen'in görüşlerini değerlendirmek amacıyla

klâsik tasavvuf kaynakları bağlamında konuları işledik. Ayrıca tasavvuf alanında isimleri temayüz etmiş olan bazı önemli şahsiyetlerin görüşlerine yer verdik.

Bu çalışmamızın tüm safhasında her türlü yardımını esirgemeyen ve bizlere rehberlik eden başta kıymetli Danışmam hocam Prof. Dr. Dilaver GÜNER olmak üzere, Doç. Dr. Hülya KÜÇÜK'e, maddi ve manevi desteğiyle her zaman yanımda olan eşime ve dostlarıma en içten duygularıyla teşekkür eder, ömürlerinin uzun ve bereketli geçmesini Yüce Mevlâ'dan niyaz ederim.

Başarı, Allah'ın lütfu ilemdir.

Şerife BERBEROĞLU

Konya-2011

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Şerife BERBEROĞLU	Numarası: 084244061003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tasavvuf Bilim Dalı	
	Danışmanı	Prof. Dr. Dilaver GÜRER	
Tezin Adı		Ömer Nasuhi Bilmen Ve Tasavvufî Görüşleri	

ÖZET

Tasavvuf, İslam'ın kalbî ve rûhî hayatını Hz. Peygamber (S.A.V) ve O'nun "Üsve-i Hasene" kimliğini en iyi şekilde model almaya çalışan sahabîlerin hayatlarını yaşama arzusundan doğmuştur. İman Akaid-Kelam, İslam Fıkıh, İhsan ise Tasavvuf ilmini oluşturmuştur.

Bu çalışmada yakın çağımızda yaşamış ve bir çok alanda önemli eserleri bulunan Bilmen'in Tasavvuf ilmine, konularına ve kavramlarına yaklaşımları ele alınmıştır.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Bilmen'in hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyetini kısaca ele aldık.

Bilmen'in küçük yaşta ilim tahsiline başlaması ve bunu aşk, ihlas ve takva ile süsleyerek ömrünün sonuna kadar sürdürmesi ise genç nesiller için model oluşturmaktadır.

Birinci bölümde Bilmen'in tasavvufun insan psikolojisi ile ilgili kavramları olan akıl, kalp, ruh, nefis, makam ve haller ile ilgili olan tevbe, zühd, tevekkül gibi kavramlar etrafındaki görüşlerini ele aldık. Bu kavramlarda Bilmen ile sûfilerin aynı ekseninde buluştuklarını görmekteyiz.

İkinci bölümde ise tasavvufun bazı konu ve meselelerini inceleyerek Bilmen'in bu konudaki düşüncelerine yer verdik.

Bilmen'in her ne kadar tasavvuf ilmine dair müstakil bir eseri yoksa da, eserlerinde tasavvufî kavram ve konulara geniş yer ayırdığını, sûfilerin görüşlerinden istifade ettiğini görmekteyiz.

Tasavvufu benimseyen ve İslam'ın özünde bulunan bir esas olarak kabul eden Bilmen, Tasavvufun Kur'an ve Sünnete bağlı olan özünü korumaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Nasuhi BİLMEN, Allah, Tasavvuf, Ruh, Nefis, Zühd, Tevekkül, Zikir, Marifetullah, Sohbet

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Student's	Name Surname	Şerife BERBEROĞLU	Number: 084244061003
	Department / Dicipline	Basic Islamic Science Department / Sufism	
	Counsellor	Prof. Dr. Dilaver GÜRER	
Name of Thesis		Omer Nasuhi Bilmen And His Opinions on Sufism	

SUMMARY

Sufism was born because of the desire to live their lives as Companions who tried to get the heart and the spiritual life of Islam and the identity of Hz. Muhammed (S.A.V)'s "Üsve-i Hasene" as a model in the best way. Faith comprised Akaid-Kalam, Islam comprised Islamic Jurisprudence, and Ihsan has created the science of Sufism.

In this study, not only the concepts and issues of Sufism but also approaches of Bilmen who lived close to our age and had a lot of important works were discussed

Our study consists of an introduction and two parts. In the introduction part, Bilmen's life, personality and scientific works briefly discussed.

Bilmen began the collection of knowledge at a young age and loved it, decorated it with sincerity and taqwa and continued until the end of his life. This makes a role model for the younger generations.

In the first chapter, Bilmen's concepts regarding human psychology in accordance with Sufism such as the mind, heart, soul, nafs, repentance which is relevant of authority and condition, trust and the extent of asceticism considering the views of the surrounding concepts were mainly discussed. It's seen that Bilmen and the Sufis met with the same axis around these concepts.

In the second chapter, some topics and issues of Sufism examining Bilmen's thoughts on this issue are mainly expressed.

Although Bilmen does not have an independent work of science of Sufism, it is clear that he has devoted a large space of Sufi concepts and issues in his works and inspired from the views of the Sufis.

By adopting Sufism and accepting it as a basis in the essence of Islam, Bilmen tried to defend the substance of Sufism connected to the Koran and the Sunnah.

Keywords: Omar Nasuhi Bilmen, Allah, Sufism, Mental, Nafs, Zuhd, Trust in Allah, Zikr, Marifetullah, Chat

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı Eser
a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
As.	: Aleyhisselâm
A.Ü.İ.F.D	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
cm	: Santimetre
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti, Hazretleri
Ks.	: Kaddesallahu Sırruh
md.	: Maddesi
ö.	: Ölümü
Ra.	: Radıyallahü Anh
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
Sav.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
ter.	: Tercüme
tsz.	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
vs.	: Ve Saire
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

ÖMER NASUHI BİLMEN

A. HAYATI

Ömer Nasuhi Bilmen, Osmanlı'nın yetiştirdiği değerli din âlimlerimizdendir. 19. yy.'ın son çeyreğinde doğan Bilmen'in doğum tarihi konusunda birer yıl arayla dört farklı yıl verilse de kaynaklarda ağırlıklı olarak 1883 ve 1884 yılları üstünde durulmaktadır. Bilmen'in doğum tarihi hakkında kaynaklar Rûmi 1299 ve Hicrî Rebiulevvel 1300¹ verseler de bu konuda bir ittifaktan söz edebilmek mümkün görünmemektedir.²

Milâdî tarih açısından Bilmen'in doğum tarihi Türkler Ansiklopedisi'nde 1880³, Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümünde 1882⁴, bazı kaynaklarda 1883⁵ ya da 1884⁶ olarak geçmektedir. Bilmen, Erzurum'un 18 km. yakınındaki Ilıca nahiyesine bağlı Salasor⁷ ya da Salasar⁸ Köyünde doğmuştur.

“Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri” adlı eserin sahibi Selahattin Kıyıcı, Bilmen'in doğum tarihi ve doğduğu yerin ismi hakkındaki farklılıklardan bahsettikten sonra doğum tarihinin 1883, doğduğu köyün isminin de Salasar değil de Salasor olduğunu belirtir.⁹

Babası ulemadan Hacı Ahmed Hamdi Efendi, annesi Muhibbe Hanım'dır. Seyyid ve ulemadan olan bir aileye mensuptur.¹⁰ Validesi Muhibbe Hanım, oğlunu dünyaya getirmeden

¹ Yaran, Rahmi, Ömer Nasuhi Bilmen md., *DİA*, VI, s.162, İstanbul, 1992.

² Taylan, Osman, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelamî Görüşleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s.11, Elazığ, 2005.

³ Komisyon, *Türkler Ansiklopedisi*, XVII, s.1760, Ankara, 2002.

⁴ *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1997)*, s.409, Ankara, 1999; *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü (1924-1989)*, s.20, Ankara, 1989.

⁵ Yaran, Rahmi, a.g.e., s.162; Bilmen md., *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, II, s.928, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1883-1884.

⁶ Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Alimleri*, Nesil Yayınları, s.83, 8. Baskı, İstanbul, 2005; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı-Eserleri-Anılar*, Bilmen Basımevi, s. 13, İstanbul, 1975; Güler, Mehmet Nuri, Hukuk Düşüncesinde Erzurumlu Ömer Nasuhi, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.70, Erzurum, 2007; Işık, İhsan, Bilmen Ömer Nasuhi md., *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Uyum Baskı, I. Baskı, s.200, Ankara 2001; Bilmen Ömer Nasuhi md, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergah Yayınları, I, s.438, İstanbul, tsz.

⁷ Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.13.

⁸ Aydüz, Davut, Ömer Nasuhi Bilmen, *Yeni Ümit Dergisi*, sy. 88, s.47, İstanbul, 2010; Yaran, Rahmi, a.g.m., s.162.

⁹ Kıyıcı, Selahattin, Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. III, s.1-2, Van, 2000.

¹⁰ Yavuz, Hulusi, Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), s. 53, Erzurum, 2004.

birkaç gece önce rüyasında gördüğü yeşil sarıklı nurani birkaç zatın kendisine “Sen mehdiyi doğuracaksın” dediklerini hikâye eder.¹¹ Bu tarz anlatımların düşünürün zatı ve bilimsel kişiliğine hürmeten aktarılmış rivayetler olabileceği gibi Bilmen’in gelecekte büyük bir âlim olacağına işaretleri olarak da yorumlamak mümkündür. Çünkü Bilmen, hiçbir eserinde mehdilik kavramı üzerinde durmamış ve kendisinin mehdi oluşuna ilişkin hiçbir anlatıma da yer vermemiştir.¹²

Babası, o daha küçükken ikinci¹³ ya da üçüncü haccını¹⁴ îfa ederken Mekke’de vefat etti. Annesi ise 1942 yılına kadar yaşadı.¹⁵

Küçük yaşta babasının vefatı üzerine Erzurum Ahmediyye Müderrisi ve Nâkib’ül-Eşraf Kaymakamı olan amcası Abdürrezzak İlmî Efendi’nin himayesinde yetişti.¹⁶ Abdürrezzâk İlmî Efendi, yeğenini küçük yaşta yanına aldı ve onun tahsili ile meşgul oldu. Bu devrin büyük âlimi Abdürrezzak Efendi, Ömer Nasuhi’ye ayrıca Erzurum Müftüsü olan arkadaşı Narmanlızade Hüseyin Hâki Efendi’den de ders aldırdı. Ömer Nasuhi, kendisini bu iki âlimin hizmetlerine vakfetti ve onların ilminden mümkün olduğu nisbette nasibini aldı. Bilmen, onlardan aldığı eserleri bir gece de el yazısıyla yazar ve sonra da ciltleyerek kütüphanesine koyardı. Genç yaşında başlayan bu kitap sevgisi, ömrünün sonuna kadar devam etti. Bu sebeple de arkasında çok zengin bir kütüphane ve bunlardan yararlanarak yazdığı 30 cilde yakın değerli eser bıraktı.¹⁷

Osmanlı ülkesinin en ünlü medreseleri, baştan sona daima İstanbul’da bulunmuş ve Osmanlı ulemasının hemen tamamı şayet taşra kökenli iseler tahsillerinin en önemli merhalesini Dersaadet’te tamamlamışlardır. Ömer Nasuhi Bilmen de bu yolu takip etmiş ve adı geçen iki sevgili hocasının vefatları üzerine, tahsiline devam etmek için –kendi deyimiyle-

*“Müteessir, garip kaldım ben
Eyledim bi mecal terk-i veten.”*

¹¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm* Sad: İsmail PAÇACI, Fatih Enes Kitabevi, s.9, İstanbul, 2000; Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.13.

¹² Taylan, a.g.e., s.12.

¹³ Yavuz, a.g.m., s.54.

¹⁴ Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.14.

¹⁵ Yavuz, a.g.m., s.54.

¹⁶ Yaran, a.g.m., s.162.

¹⁷ Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.14; Vakkasoğlu, a.g.e., s.85.

diyerek Erzurum'dan ayrılmış ve İstanbul'a gelmiştir.¹⁸ O devirde talebelerin İstanbul'a kabulü de birçok şarta bağlıdır. Beraberinde getirdiği kitapların bir kısmına el konulur ama bir vesile ile canı kadar sevdiği bu eserlere tekrar kavuşur.¹⁹

Öğrenimini İstanbul'da devam ettiren Bilmen'in hayatını anlatan eserlere baktığımız zaman öğrenim ve memuriyet hayatı ile ilgili verilen tarihlerde farklılıkların ve karışık bilgilerin olduğunu görüyoruz.²⁰ Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu"nda "Hukuk Düşüncesinde Erzurumlu Ömer Nasuhi"yi anlatan Mehmet Nuri Güler, Bilmen'in İstanbul ile başlayan öğrenimi ve öğretiminde verilen tarihler üzerinde bir tutarsızlık bulunduğunu, bunu çözmek için araştırmalar yaptığını ifade etmiştir.²¹

Ömer Nasuhi Bilmen, Erzurum'da Ahmediyye Medresesi; İstanbul'da 1906 ile 1908 yılları arasında Fatih Medresesi'nde öğrenim görmüştür.²² İstanbul'da Fatih Dersiâmlarından Tokatlı Şakir Efendi ve Huzur Dersleri Hocası Yusuf Talat Efendi'den okumuştur.²³ Ömer Nasuhi Bilmen, h.1326 (m. 1908) yılında Fatih Medresesi'nden mezun olunca, bir yandan mülâzemet için Kadı-asker defterine kayıt ile sıraya girmiş, diğer yandan da bilgi ve tecrübeye dayanan memurluğa dâhil olup, medreselerin modernleştiği döneme ait bir medrese olan Medresetü'l-Kudât'a kayıt ile hukuk öğrenimine başlamıştır.²⁴ H. 1328 (m. 1910) yılında staj sonrası açılan Ruûs imtihanını kazanarak Fatih Dersiâmı olmuştur. Dersiâm, "umuma, halka açık ders" anlamına gelmektedir. Dersiâm olabilmek için, medreseden mezun olup icazet aldıktan sonra böyle bir Ruûs imtihanına daha girmek gerekiyordu. Bu şekilde halka açık ders verme yetkisi olan müderris olunmaktaydı. Dersiâmlar halk arasında oldukça etkili oluyorlardı. Hatta onların bu nüfuzlarından zaman zaman devlet de faydalanıyordu. İşte Ömer Nasuhi Bilmen, 1910'da böyle bir dersiâm olurken, aynı yıl, Medresetü'l-Kudât'ı bitirdiği için Fetvâhâne-i Âli Müsevvid Mülazımlığı sırasına girmiştir.²⁵

Ailesini de bu göreve geldiği 1911 yılından sonra İstanbul'a getirtmiştir.²⁶ Aynı yıl evlenmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, üç kez evlenmiştir. İlk iki hanımı dayısının kızlarıdır.

¹⁸YAZICI, Nesimi, Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebülü'r-Reşad ve Beyânü'l-Hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIII, sy.3, s.31, Ankara, 1997; Hacımüftüoğlu, Nasrullah, Takdim Konuşması, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), s. 51, Erzurum, 2004.

¹⁹Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.14

²⁰ bkz. Yaran, a.g.e., s.162-163; Hacımüftüoğlu, a.g.m., s.52.

²¹ Güler, a.g.m., s.70.

²² Güler, a.g.m., s.72.

²³ Yazıcı, a.g.m., s.31; Yaran, a.g.m., s.162.

²⁴ Güler, a.g.m., s.72.

²⁵ Güler, a.g.m., s.73.

²⁶ Hacımüftüoğlu, a.g.m., s.52.

İkinci hanımı Çanakkale’de şehit olan Selahaddin adında bir oğlunu da geride bırakan ağabeyinin dul kalan hanımıdır. Bu hanımından da Sıtkı (1924-1978) ve Avni (ö.1977) isimlerinde iki oğlu olmuştur. Son hanımı Hanife Hanım’dan da (ö. 1979) Selim (ö.1986) adında bir oğlu vardır.²⁷

Ömer Nasuhi Bilmen, ailesini İstanbul’a getirttikten sonraki yılları şöyle anlatır: “Uzun ayrılıktan sonra tekrar valideme ve biricik kardeşime kavuşmuştum. Dünyanın en mutlu insanı olmam gerekirken harp faciası memleketi sarmış, Çanakkale Savaşı da başlamıştı. İstanbul’u tanımayan üç hanımı evde bırakır, (validesi, kendisinin ve kardeşinin hanımı) kardeşimle beraber askerlik şubesinin yolunu tutardık. Her sabah gittiğimiz şubeden izdiham yüzünden akşam geri dönerdik.”²⁸

1915 yılında Hey’et-i Te’lifîyye Âzalığına atanan Bilmen, memurluğun yanı sıra ilmiye mesleğini de sürdürüp ikisini de birlikte götürmüştür. Kronolojik olarak Ömer Nasuhi Bilmen’in memurluk ve öğretim görevlerini şöyle sıralamak mümkündür:

- 1915 Hey’et-i Te’lifîyye Âzalığı,*
- 1916 Darü’l-Hilâfe Medresesi Kısım-ı Âlî Fıkıh Müderrisliği,*
- 1917 Mahkeme-i Temyîz Şer’iyye Dairesi Terekeye Müteallik İ’lamât Telhîs Mümeyyizliği,*
- 1920 Hey’et-i Te’lifîyye Âzalığı ve Darü’ş-Şafakati’l-İslâmiyye İlm-i Kelâm ve Siyer-i Enbiyâ Muallimliği,*
- 1922 Meclis-i Tetkikât-ı Şer’iyye Âzalığı,*
- 1923 Sahn Medresesi Kelâm Müderrisliği,*
- 1926 İstanbul Müftülüğü Müsevvidliği (Yardımcılığı),*
- 1943 İstanbul Müftülüğü,*
- 1960 Diyanet İşleri Başkanlığı (İhtilal Sonrası)*
- 1961 Diyanet İşleri Reisiği’nden Emekli*
- 1962-1965 İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile Kelâm öğretim görevliliği görevlerinde bulunmuştur.*²⁹

²⁷ Yavuz, a.g.m., s.61.

²⁸ Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.18.

²⁹ Güler, a.g.m., s.73

Ömer Nasuhi Bilmen, 17 yıl İstanbul Müftülüğü yaptıktan sonra 1960 ihtilalini müteakip Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilmiştir. Cemal Gürsel, hem hemşehrisini hem de halk arasında ilmî yönden şöhret bulmuş temiz bir insanı reis yapmak istemişti. Böylece 10 Haziran 1960'ta vekâleten 20 gün, sonra da asaleten Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci Diyanet İşleri Reisi olmuştur. Bu vazifede çok kalmamıştır.³⁰ Henüz bir yılını doldurmadan 6 Nisan 1961'de emekliye ayrıldı. Hayatının sonuna kadar ilmî çalışmalarını sürdüren Ömer Nasuhi Bilmen, 8 ciltlik son büyük eseri olan “*Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsîri*” adlı eserini emekli olduktan sonra yazmıştır.³¹

Ömer Nasuhi Bilmen, İstanbul Müftülüğü'ne tayin edildiği tarihten itibaren vefat edinceye kadar gerek ilmî ve ahlâkî otoritesi gerekse samimi dindarlığı ve tevazuu ile dinî konularda Türkiye'de Müslüman halkın başlıca güven kaynağı olmuştur.³² Şüphesiz bunda yaşadığı sürece aktif politikanın dışında kalmasının da önemli rolü vardır. Aslında Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan 10 ay gibi çok kısa bir süre içinde ayrılmasının gerçek sebebi o günkü yönetimin Türkçe ezan vb. konularda kendi politik amaçlarına alet etmeye kalkışmasıdır. Zirâ Bilmen de selefleri gibi dinî meseleler söz konusu olunca asla taviz vermeyen bir yapıya sahipti. Nitekim 1960'lı yıllarda dinde reform imajını Türkiye'nin gündeminde tutmak için büyük çaba gösteren çevrelere karşı “Bozulmayan dinde reform mu olur?” diyor ve İslam'ın ortaya koyduğu iman, ahlâk, hukuk ilkelerinin orijinalliğini, evrenselliğini kendinden beklenen liyakat ve cesaretle savunuyordu.³³

Siyasetten daima uzak kalmış ve kalmayı tercih etmiştir. Gerçek bir din adamının vazifesi “Milletin, vatanın hayrına dua etmek ve siyasetten uzak kalmak” olduğunu söylerdi. Evlatlarına da tek vasiyeti bu olmuştur. Siyaset hakkındaki görüşlerini de şu birkaç satır ile dile getirmiştir:

*“Etme Siyasetle sakın iştigâl;
Berk-i siyasetle yanar perr-ü bal
Ehl-i siyaset olamaz her kişi,
Ehline terk etmelidir her işi...”*³⁴

Uzun memuriyet hayatı süresince sadece 1953 yılında Hacc farizasını yerine getirebilmek için üç aylık izin almış ve 60. gün görevine başlamıştır. Uzun yıllar içerisinde bir

³⁰ Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.20. Albayrak, Sadık, Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı, *Diyanet Gazetesi*, II, sy:30, s.4, Ankara, 1971.

³¹ Yaran, a.g.m., s.162.

³² Yaran, a.g.m., s.162; Aydüz, a.g.m., s.48.

³³ Yaran, a.g.m., s.162; Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.21.

³⁴ Bilmen, Ahmed Selim a.g.e., 19-20; Vakkasoğlu, a.g.e., s.88.

tek gün dahî vazifesine gitmediği görülmemiştir. 6 Nisan 1961’de emekliliğe ayrılan ve hayatının sonuna kadar ilmî çalışmalarını devam ettiren Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen, 11 Ekim 1971 Salı sabahı birkaç saatlik komadan sonra İlâhî rahmete intikal etmiş ve 12 Ekim Çarşamba günü Fatih Camii Şerifi’nde İkinci namazını müteakip cenaze namazı kılınarak Edirnekapı’daki Sakız Ağacı Mezarlığı’nda defnolunmuştur.³⁵

Ömer Nasuhi Bilmen’in hayatını anlatan kaynaklara baktığımız zaman vefat ettiği tarihin 11 Ekim³⁶, 12 Ekim³⁷ ve 13 Ekim³⁸ 1971 olmak üzere üç farklı gün olarak geçtiği görülmektedir. Bu bağlamda biz hem daha ayrıntılı bilgi verdiği hem de Ömer Nasuhi Bilmen’in vefat tarihine en yakın kaynak olduğu için Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı’nın “Büyük Kaybımız” isimli yazısındaki tarihi vermeyi uygun bulduk.

Cenazesinin başında çok mânâlı ve duygulu bir konuşma yapan değerli din âlimi, vaiz Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, cemaatin yükselen hıçkırıklarına gözyaşıyla mukabele ederek konuşmasını tamamlayamamıştı. Omuzlarda götürülmesini vasiyet ettiği halde, mezarına kadar eller üzerinde taşınmıştı.³⁹ Cenazesinde bulunamayan oğlu Ahmed Selim Bilmen, son görüşmesini şöyle anlatmaktadır: “Vefatından üç gün önceydi... İran’ın kuruluşunun 2500. yılı merasimine davetliydim. Elini öptüm, izin istedim. Bugüne kadar bütün dünyayı gezmiş bir kimse olarak her seyahatimde iznini almış ve dönüşte de intibalarımı uzun uzun kendisine anlatmışım. İlk defa “Gitmezsen olmaz mı?” dedi ve hemen “Yolun açık olsun” diyerek her zaman olduğu gibi, Ayetü’l-Kürsî’yi okuyup üfledi. Bu itirazı ilk defa işitmişim. Ne zaman döneceğimi de sormamıştı. Fârsî Divânı’ndan aklında kalan birkaç beyti okudu. Sanki kendisine bir daha görüşemeyeceğimiz malum olmuştu. Bir hafta sonra döndüğümde bu acı hakikati anlamış oldum.”⁴⁰

³⁵ Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref, Büyük Kaybımız, *Diyanet Dergisi*, X, sy:112-113, s.374, Ankara, 1971.

³⁶ Güzelyazıcı, a.g.m., s.374; Günay, Bektaş, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s.15, Konya, 2001.

³⁷ Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.22.

³⁸ Balcı, Orhan, Diyanet İşleri Başkanlarımız, *Diyanet Gazetesi*, sy: 336, s.17, Ankara, 1987.

³⁹ Vakkasoğlu, a.g.e., s.87.

⁴⁰ Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.92.

B. ESERLERİ

Son devrin büyük âlimlerinden olan, yazı hayatına çok küçük yaşlarda başlayan⁴¹ Bilmen, fıkıh, tefsir, hadis, kelim, ahlak gibi temel İslâmî bilimler alanında pek çok eserler yazdığı gibi, ayrıca Beyân'ül-Hak, Sırât-ı Müstakîm ve Sebil'ür-Reşad Mecmualarında da çeşitli makaleler yayınlamıştır.⁴²

Beğendiği eserleri bir gecede alıp yazan, öğrenmeyi ve öğretmeyi kendine düstur edinen ve bunu hayatına bariz bir şekilde uygulayan Bilmen'in, dine, ilme ve kültüre hizmet eden bu eserlerini kısaca tanıyalım:

a) *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlîsi ve Tefsiri:*

Bilmen'in seksen yaşından sonra beş yıl çalışarak tamamladığı, şimdiye kadar 200000 (İki yüz bin) takımdan fazla basılan sekiz ciltlik bir eserdir.⁴³ 1963-66'da İstanbul'da basılan⁴⁴ bu eserin yazılış gayesini Ömer Nasuhi Bilmen, şöyle ifade etmektedir: "Acizleri kendi namına tefsir ve tercüme yazacak bir iktidara malik olmadığımı itiraf ederim. Ancak bir hayli din kardeşimizin arzularına binaen Kur'an-ı Azîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi'ne ve muhtasarca izahına dair bu eseri, birçok muktedir âlimlerimizin tefsirinden istifade etmek üzere yazmaya cür'et eyledim."⁴⁵

Müfessirimiz Bilmen, tefsirinde nasıl bir okuyucu kitlesini hedeflediğini, tefsirini kimlere yönelik olarak yazdığını net açıklamıyor; fakat Bilmen tefsiri incelendiğinde, onun sade Müslümanları hedeflediği anlaşılmaktadır.⁴⁶

Bilmen, tefsirine yazdığı üç sayfalık özlü mukaddimesinde Kur'an-ı Kerim'in kısa tanıtımı, önemi, tüm insanlara hidayet rehberi oluşu, tefsir ve tercümesine olan ihtiyaç, tercüme ve meal arasındaki fark, İslâm'ın başlangıcından itibaren Müslümanların Kur'an'ı anlamak için gösterdikleri çaba ve bu alandaki gayretleri, kendisinin tefsirini kaleme alış

⁴¹ Bilmen, Ahmed Selim, a.g.e., s.25, Kıyıcı, a.g.e., s.3.

⁴² Kıyıcı, a.g.e., s.1-12., Günay, a.g.e., s.64-69, Yazıcı, a.g.e., s.29-40.

⁴³ Vakkasoğlu, a.g.e., s.102, Eroğlu, Ali, Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), Erzurum, 2004, s.64.

⁴⁴ Türcan, Talip, Bir Fıkıh Alimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.6, s.432, Konya, 2005.

⁴⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlîsi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, I, İstanbul, ts., s.5; bkz. Dumlu, Ömer, Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsiri Halk İçin mi Yazıldı, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2007 s.161.

⁴⁶ Arslan, Şükrü, Bilmen Tefsiri'nin Tefsir Literatüründeki Yeri, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.18, Erzurum, 2002, s.15.

sebebi, tefsirinde en çok istifade ettiği kaynaklar gibi konular üzerinde durur, sonra da Fatiha Sûresi'nin tefsirine geçer.⁴⁷

Kur'an-ı Kerim'in tamamının sûre sûre, ayet ayet tefsir edildiği bu eserde, önce Kur'an sûreleri ve muhtevaları hakkında özlü bilgiler sunulur, ardından ayet meallerine yer verilir. Daha sonra oldukça sade ve anlaşılır bir üslupla izah başlığı altında ayetlerin açıklamalarına geçilir. Farklı görüşlere, ilmi tartışmalara yer verilmez. Ayetlerde geçen bir kısım garip (anlaşılması zor olan) kelimeler ve kavramlar anlaşılır bir dille açıklanmakta, ayetlerden çıkarılan fikir ve hükümler, Hanefî mezhebine göre özlü bir şekilde sunulmaktadır. Bu eserde, israilî haberlere de yer verilmemektedir. Çünkü yazarımız, bu tür haberlerin tefsire sokulmasını asla kabul etmemekte, tefsirin zayıf yönlerinden biri olarak görmektedir.⁴⁸

Bu eserin bir başka özelliği de Türkçe olarak kaleme alınmış olmasıdır. Diğer bir kısım tefsirlerde gördüğümüz Arap şiirinden istişhâde (Arapça şiirlerle bir kısım kelimelerin manalarını tespit etmeye çalışma) bu eserde rastlamıyoruz. Aksine yazarın zaman zaman ayetlerin açıklamasını yapmak veya yaptığı açıklamayı teyit etmek üzere Türkçe şiirler naklettiğini görüyoruz.⁴⁹

b) Büyük Tefsir Tarihi

Diyanet İşleri Reislerinden Ömer Nasuhi Bilmen'in, ilk cildi 1955'te ikinci cildi ise 1960'ta yayımlanan⁵⁰, Usûlü't-Tefsir ve Tabakâtü'l-Müfessirîn başlıklı iki ana bölümden oluşan eseri geleneksel tefsir tarihi tasavvurunun son örneklerindedir.⁵¹

İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmı, usûl-u tesire, ikinci kısmı ise tefsir tarihine ayrılmıştır. Bu kısımda önce "Mümtez Tabaka" diye adlandırdığı Ashab'ı ele alan müellif, daha sonra vefat tarihine göre 14 tabakaya ayırdığı müfessirler hakkında bilgi vermektedir. İkinci cildin sonunda 663 tefsir kitabıyla bunların müelliflerini ihtiva eden alfabetik bir liste vardır. Bunu 46 tefsire ait ek bir liste takip etmekte, daha sonra da Kur'an-ı Kerim'le ilgili çeşitli ilimlere dair 489 kitabı ve bunların müelliflerini kapsayan bir liste yer almaktadır.⁵²

⁴⁷ Arslan, a.g.e., s.9-10.

⁴⁸ Eroğlu, a.g.e., s.64.

⁴⁹ Eroğlu, a.g.e., s.64.

⁵⁰ Türkan, a.g.e., s. 432.

⁵¹ Cündioğlu, Düccane, Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası:Osmanlı Tefsir Mirası- Bir Histogramik Eleştiri Denemesi-, *İslamiyat Dergisi*, II, sy.4, 1999, s.65.

⁵²Yaran, a.g.e., s.163, Eroğlu, a.g.e., s.65.

Eser geleneksel tefsir tarihi düşüncesinin son örneklerinden biri olmakla birlikte, Türk müfessirlerini tanıtmaya eserinin önemini arttıran hususlardandır.⁵³ Çünkü Osmanlı dönemi Türk müfessirlerine diğer tefsir tarihi kitaplarında yer verilmemiştir. Belki de bunun en önemli sebebi, Bilmen'in İstanbul'da eğitim görmüş ve uzun süre orada yaşamış olmasıdır.⁵⁴

Bilmen, bu eserinde, ilmî tartışmalara çok fazla yer vermemiş, halkın düşüncesini olumsuz etkileyecek bir biçimde ele almamış; aksine eğitici ve öğretici bir üslup kullanarak halkın düşüncelerindeki sorulara cevap arama gayreti içerisinde olmuştur.⁵⁵

c) Sûre-i Feth'in Türkçe Tefsiri İ'tilâ'-yı İslâm İle İstanbul Tarihçesi:

1953 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁵⁶ İstanbul'un Fethi'nin 500. Yılı münasebetiyle hazırladığı Fetih Sûresi'nin tefsiri ilk tefsir çalışması olmuştur. Bu sûrenin tefsirini "İstanbulumuzun 500. Fetih Yıldönümünü tebrik ve Hak Teâlâ Hazretleri'ne teşekkürlerimizi arz ve takdim maksadı ile" yazdığını ifade eden Bilmen, kitabının son kısmına iki bölüm ilave etmiştir. Bunlar:

-İslamiyet'in Yüksek Mahiyeti ve İ'tilâsı (Yükselişi)

-İstanbul'u almak için o güne kadar yapılan muhasaralarla ilgili tarihi bilgiler ile Fatih Sultan Mehmet'in tercüme-i hali ve fethin hikâyesidir.⁵⁷

Eserin, "İslamiyet'in Yüksek Mahiyeti ve İ'tilâsı (Yükselişi)" bölümü "İslam ve Dünya Dinleri" adıyla Hidayet Işık tarafından bugünkü dile tahkikli sadeleştirilmesi yapılarak müstakil bir kitap halinde 2008 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen, bu eserinde, İslamiyet'ten başka günümüzde yaşayan büyük dünya dinlerinden olan Yahudilik, Hıristiyanlık, Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm ve Zerdüştlük hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Böylelikle onun Dinler Tarihi sahasında da hiç de göz ardı edilmeyecek bir kültürel birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu da hem kendisinin hem de eserinin önemini ve değerini bir kat daha arttırmaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen, doğal olarak eserde en büyük yeri İslâmiyet'e ayırmıştır. Kitabın neredeyse yarısına yakın kısmı İslamiyet'le ilgilidir. Ancak bu bölümün, klasik bakış açısının çok ötesinde İslâm'ı çağdaş dünyaya modern bir tarzda sunma gayesiyle yazıldığı

⁵³ Yıldırım, Suat, Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi Hakkında Bir Değerlendirme, *Yeni Ümit Dergisi*, s.50, yıl:13, Ekim-Kasım-Aralık 2000, s.3.

⁵⁴ Eroğlu, a.g.e., s.65.

⁵⁵ Eroğlu, a.g.e., s.71.

⁵⁶ Türcan, a.g.e., s.432.

⁵⁷ Aydüz, a.g.e., s.50-51.

hemen kendisini belli etmektedir. Diğer dinlerin anlatıldığı bölümlerin sonunda da İslâmiyet'in o dinlere karşı üstünlüğü dile getirilmiştir. Esasen, adından da anlaşılacağı üzere eserin yazılış gayesi de zaten budur.⁵⁸

d) Nesâ-yih-i Kur'âniyye (Kur'an Nasihatları)

Bir Ramazan ayında Fatih, Süleymaniye ve Ayasofya Camii Şeriflerinde vermiş olduğu otuz adet vaazı ihtiva etmektedir.⁵⁹

1928 yılında İstanbul'da Nesâ-yih-i Kur'âniyye adıyla neşredilmiş, diyanete, ahlaka, sosyal ve iktisadi hayata dair birçok mütalaaları içerdiğinden Bilmen'in de müsaadesiyle 1959 yılında İstanbul'da "Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler" adı ile tekrar basılmıştır.⁶⁰ 2007 yılında da "Kur'an Nasihatları" adıyla Reyhan Sarıkaya tarafından İstanbul'da tekrar yayımlanmıştır.

e) Hikmet Goncaları

Bilmen, bu eserine, Sahih-i Buhârî, Sahih-i Müslim, Sünen-i Ebû Dâvud, Câmiu's-Sağîr, Kenz'ül-Hakâyık ve diğer güvenilir hadis kitaplarından 500 hadis-i şerifi almıştır. Bu hadislerin önce metnini, sonra da mealini vermiş, daha sonra da izahını yapmıştır.⁶¹

1963 yılında basılmış olan eser⁶², 2009 yılında "Hadis Günlüğüm" adıyla tekrar yayımlanmıştır.⁶³

f) Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmûsu

Gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet döneminde oldukça önemli görevleri ifa eden Ömer Nasuhi Bilmen, hukuk alanında mukayeseli araştırmalar yapacak olan hukukçularla İslâm'a ve İslam hukukuna gönül veren yeni nesillere, mukayeseli hukuk açısından olduğu kadar, İslâm Hukuku açısından da oldukça değerli bir eser bırakmıştır.⁶⁴

⁵⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *İslâm ve Dünya Dinleri*, sad: Hidayet Işık, Semerkand Yay. 1. Baskı, İstanbul, 2008, s.17-18.; Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.30.

⁵⁹ Aydın, a.g.e., s.50.

⁶⁰ Taylan, a.g.e., s.25.

⁶¹ Günay, a.g.e., s.58.

⁶² Türkan, a.g.e., s.432.

⁶³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hadis Günlüğüm*, Haz: Nazlı Hilal Kızılkaya, Mavi Lale Yay. İstanbul, 2009,

⁶⁴ Şener, Mehmet, Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukuk-u İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmûsu, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2007 s.33.

Beş yıl süreyle bulunduğu Hey'et-i Te'lifiyye üyeliği Bilmen'e tam bir hukuk formasyonu kazandırmıştır. Burada derleyip tanzim ettiği malzemeyi Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu adlı eserinde değerlendirdi. Bu kitap yayımlandığı zaman akademik çevrelerde büyük bir yankı uyandırmıştı.⁶⁵

Mezhepler arası mukayeseli sistematik bir İslâm Hukuku kitabı olup Latin harflerinin kabulünden sonra Türkiye'de İslâm Hukuku sahasında kaleme alınmış ilk ve en muhtevalı eserdir.⁶⁶

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyeleri bu değerli eseri inceledi ve neşrine karar verdi. Bu eser 6 cilt halinde Üniversite yayınları arasında 1949-1952 yıllarında yayımlandı. İlk baskısı biten bu eseri Bilmen Yayınevi, 1955 yılında 8 cilt halinde tekrar bastı.⁶⁷

Bu eser, Hanefî, Şafîi, Mâlikî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerinin ukubât, muamelât yani münâkehât, müferakât ve diğer medeni, iktisadî muamelelere ait görüşlerini ihtiva eden mukayeseli ve sistematik bir fıkıh kitabıdır.⁶⁸

g) Büyük İslâm İlmihali

“Büyük İslâm İlmihali”, Müslümanlar için yapılmış büyük hizmetlerin başındadır. Her Türk Müslümanın evinde bulunması gereken bu eser ibadetlere ait bütün mesâili ihtiva etmektedir. Önce fasiküller halinde neşredilen (İstanbul 1947-1948) kitap, daha sonra 1954 yılında tek cilt olarak birçok defa basılmıştır.⁶⁹

Yazarımız bu ilmihalini on bölüme ayırmıştır.

Birinci kitap akaide; ikinci kitap taharetlere ve sulara; üçüncü kitap namazlara; dördüncü kitap oruçlara, yeminlere, adaklara ve kefaretlere; beşinci kitap zekât ve fitır sadakalarına; altıncı kitap haclara; yedinci kitap kurbana ve sair kesilen hayvanlara ve avlara; sekizinci kitap kerahiyet ve istihsana yani helal, haram, mübah ve mekruh olan şeylere; dokuzuncu kitap İslâm ahlakına; onuncu kitap ise, isimleri Kur'an-ı Kerim'de zikredilen büyük peygamberlerin mübarek sîretlerine ve tarihçelerine dâirdir.⁷⁰

⁶⁵ Yaran, a.g.e., s.162.

⁶⁶ Yaran, a.g.e., s.162.

⁶⁷ Atar, Fahrettin, Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı ve Fıkıh İlmindeki Yeri-Fıkıha Hizmetleri, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), Erzurum, 2004, s.87.

⁶⁸ Atar, a.g.e., s.87-87.

⁶⁹ Güler, a.g.m., s.77; Yaran, a.g.e., s.162.

⁷⁰ Okumuş, Ejder, İlmihal Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi –Ömer Nasuhi Bilmen Örneği-, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2007, s.59.

Dilinin ağır olmasına rağmen, şimdiye kadar iki buçuk milyonun üzerinde basılarak erişilmesi güç bir rekor kırmış bulunan eser, Türkiye’de uzun yıllar ihmal edilen halkın dini bilgilerle ilgili ihtiyacının giderilmesinde önemli bir boşluğu doldurmuştur.⁷¹

h) Sualli-Cevaplı Dinî Bilgiler

1959 yılında basılan eser, Diyanet İşleri Başkanlığı’nda çeşitli görevlere, yapılan imtihanlarla girecek kimseler için sorulu-cevaplı olarak hazırlanmış bir eser olup, tefsir, hadis, kelâm, usûl-i fıkıh, vakıf, feraiz ve siyer konularını ele almaktadır. Eserin daha sonra da birçok baskısı yapılmıştır.⁷²

ı) Muvazzah İlm-i Kelâm

Ömer Nasuhi Bilmen’in Osmanlıca olarak basılan ilk eseri “Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri” adlı eseridir. Bu eseri, döneminde, büyük alkış toplamış ve son derece beğenilmiştir. Devrin şeyhülislâmı Hayri Efendi, bu eseri okumuş ve büyük iltifatta bulduktan sonra “bu eseri tersinden başa doğru okumaya büyük ihtiyaç duydum.” demiştir.⁷³

Klasik Kelâm teliflerinde pek görülmeyen ve üç bahisten meydana gelen 110 sayfalık “Giriş” kısmında çok önemli tarih ve karşılaştırmalara yer verilmiştir.⁷⁴

Bu geniş girişte altı bölüm ve sonuç kısmından oluşan ve yeni İlm-i Kelâm çağırında yazılmış olan eserde⁷⁵ başlıca itikâdî ve kelâmî konular yanında İslâm inançlarına ters düşen bazı modern felsefî akımlar da tenkit edilmeye çalışılmıştır.⁷⁶

Ömer Nasuhi Bilmen eserinde, Müslümanların doğru akidelerini anlattığını, İslâm akideleri hususunda birçok araştırmalar topladığını, Kelâm meseleleri ile alakalı bir takım felsefî nazariyelerin incelenmesini kapsadığı, güncel tartışma konusu olan “tarihî, sosyal bir takım meseleler hakkında birçok bilgileri ve mütalaaları bulunduğunu, ümmetin fertlerinin maneviyatını yükseltmeye, hakikatları araştırmakta bulunan genç fikirleri aydınlatmaya, insan topluluklarının manevi ihtiyaçlarını doyurmaya hizmet edecek şekilde yeni bir tarzda yazıldığını ifade etmiştir.⁷⁷

⁷¹ Vakkasoğlu, a.g.e., s.9; Yaran, a.g.e., s.162-163.

⁷² Yaran, a.g.e., s.163; Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.54.

⁷³ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.14; Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.28.

⁷⁴ Hacımuftuoğlu, Nasrullah, Kapanış Konuşması, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), Erzurum, 2004, s.98.

⁷⁵ Yaran, a.g.e., s.163.

⁷⁶ Yaran, a.g.e., s.163.

⁷⁷ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.17.

i) Mülâhhas İlm-i Tevhîd Akâid-i İslâmiyye

Camii ve Yüksek İslâm Enstitüsünde okutulmak üzere kaleme alınan eser, İslâm akaidine ait en mühim dinî mevzuları içermektedir.⁷⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, kendisi de İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde ders kitabı olarak okutmuş olup, 1962 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁷⁹

Altı bölümden oluşan eserin birinci bölümü Allah'ın birliğine; ikinci bölümü meleklerle; üçüncü bölümü semâvî kitaplara; dördüncü bölümü nübüvvet ve risalete; beşinci bölümü ahirete; altıncı bölümü ise kaza ve kadere (Hüsn ve Kubh) dairdir.

j) Yüksek İslâm Ahlâkı

1949 ve 1964 yıllarında İstanbul'da basılan eser⁸⁰, daha sonra Timaş Yayıncılık tarafından 2007 yılında tekrar basılmıştır.

Eser ahlâk ilminin konusunu, faydasını, önemini ve ahlâkî terbiyeyi anlatan giriş ile birlikte iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım nazarî ahlâka, ikinci kısım amelî ahlâka dairdir.

k) Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları, Hz. Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar

Ömer Nasuhi Bilmen, bu eserinde Hz. Peygamber (Sav) gibi, onun ashâbına da büyük hürmet gösterilmesi gerektiğini belirtmiş ve yersiz isnatların asırlar önce geçmiş olan bazı olaylar nedeniyle bir grup ashâba sövmenin ve hakaret etmenin büyük hata olacağını anlatmıştır.⁸¹ Özellikle Muaviye hakkında ifade edilen hakaretvârî sözleri kabul etmemiş ve bunları hadisler, aklî ve tarihî kaynaklardan deliller getirerek çürütmeye çalışmıştır. Kitabın sonunda ise İslâmî kaynakların en meşhurlarının sahabe hakkındaki görüşlerini aktararak bitirmiştir.⁸²

⁷⁸ Bilmen , Ahmet Selim, a.g.e., s.53.

⁷⁹ Taylan, a.g.e., s.30.

⁸⁰ Yaran, a.g.e., s.163

⁸¹ Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.53.

⁸² Taylan, a.g.e., s.30.

l) Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi

Ömer Nasuhi Bilmen'in uzun çaba gösterdiği eserleri arasında bir de "Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi" bulunmaktadır. 1967 yılında İstanbul'da basılan bu eser,⁸³ edebiyatımızda ve konuşma hayatımızda müsta'mel bulunan 770 kelimeyi ihtiva etmektedir. Önce bu kelimelerin lisanımızda lügat manaları işaret olunmuş, sonra da ıstılahî manaları gösterilmiştir. Ayrıca bu kelimelerin her birine ait bir iki faydalı ve hikmetli vecize yazılmış ve yine bu kelimeleri hâvî olmak üzere hafızları tezyin edecek tarzda ahlâkî, edebî birer kıt'a ilave edilmiştir.⁸⁴

m) İki Şukûfe-i Taaşşuk

Ömer Nasuhi Bilmen'in Erzurum'da gençlik yıllarında (1904 (h.1322)) yazmış olduğu İki Şukûfe-i Taaşşuk (İki Aşk Çiçeği) adlı terbiyevî romanı da temiz bir aşk ve o devrin özelliklerini ihtiva etmektedir.⁸⁵

n) Nüzhetü'l-Ervâh

Ömer Nasuhi Bilmen'in gençliğinde, kendi ifadesiyle "eser-i sebâvet olmak üzere" tanzim ettiğini söylediği "Nüzhetü'l-Ervâh" adlı Farsça küçük bir divanı vardır. Bilmen Basımevi tarafından 1968'de İstanbul'da neşredilmiştir.⁸⁶

C. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Eğitim ve öğretimde, şahsiyetin teşekkülünde aile, çevre ve eğitim müesseselerinin büyük bir önemi olduğu gibi, kişinin kabiliyet ve dehasının da inkâr edilemeyecek derecede bir tesiri bulunmaktadır. Bilmen'in ilmî şahsiyetinin gelişmesinde bir takım faktörlerin rol oynadığını, aile, medrese, kütüphane, mektep gibi muhitlerden besleyici gıdalar aldığını, devrinin ileri gelen mümtaz âlimlerinden istifade edip feyz aldığını söyleyebiliriz. Bunlardan daha önce onun kabiliyet ve dehası ilmî şahsiyetinin teşekkülünde önemli bir rol oynamaktadır.⁸⁷

⁸³ Türcan, a.g.e., s.432.

⁸⁴ Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.53.

⁸⁵ Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.26; Yaran, a.g.e., s.163.

⁸⁶ Elmalı, Hüseyin, Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIV. sy.2, Yıl:1998, s.73; Yaran, a.g.e., s.163.

⁸⁷ Atar, a.g.e., s.73.

Bilmen, Erzurum ve İstanbul gibi iki önemli kültür ve medeniyet merkezinde İslâmî ilimleri tahsil etmiş, ilmî şahsiyeti bu iki vilayette neşv-ü neva bulmuştur. Bilindiği gibi, Bilmen'in doğup büyüdüğü Erzurum, ilme önem verilen, ilim tahsiline rağbet edilen bir yerleşim birimidir. Doğunun ilim ve kültür merkezlerinden biri olarak kabul edilir.

Bilmen ilk tahsilini ailesinden aldıktan sonra Muratpaşa Camii yanında bulunan Ahmediye Medresesinde tahsiline devam etmiştir. Güçlü gelenekleri olan bu tarihi medresede amcası Abdürrezzak İlmî Efendi ile Müftü Narmanlı Hüseyin Hâki Efendi'den İslâmî ilimleri Arapça olarak Şerh-i Makâsîd'a kadar okumuştur. Bu arada farsça dersleri de almıştır. Böylece ilim lisanı Arapça sayesinde İslâmî ilimleri, Farsça sayesinde de edebî irfanını, sanat tarafını kuvvetlendirmiş, dolayısıyla Arapça ve Farsça yazılı eski metinleri ana mahsulleri takılmadan çözecek, hatta Arapça ve Farsça şiir yazacak bir kudrette bulunmuştur. Erzurum'da iken, hocalarından aldığı kitapları el yazısı ile kısa zamanda yazmış ve onları ciltleyerek kütüphanesini zenginleştirmiştir. Erzurum'da bulunduğu dönemde Arapça, Türkçe ve Farsça diliyle deneme mahiyetinde eserler yazmaya başlamıştır.⁸⁸ Bu bağlamda, Arapça ve Farsça'yı da çok iyi bilen, Türkçe ile birlikte üç dilde şiir yazabilen Bilmen, bir ara da Fransızca'ya da merak sarmış ve bu dili de tercüme yapacak kadar öğrenmiştir.⁸⁹

Hocaları, Abdürrezzak İlmî Efendi ile Müftü Hüseyin Hâki Efendi'nin kısa aralıklarla vefatı üzerine İstanbul'a gelen Bilmen, okumanın ve öğrenmenin “beşikten mezara kadar” olduğuna tam bir iman ile inanmıştır.⁹⁰

Yaklaşık 90 yıllık ömrünü okumaya, yazmaya, ilmî araştırma yapmaya, öğrenip öğretmeye, öğrenci yetiştirmeye adanmış ve çeşitli konularda eserler yazıp insanlığın hizmetine sunmuş olan hukukçu, kelim ve tefsir âlimi, edip ve şair Bilmen'in Türk-İslâm kültür ve tarihinde önemli bir yeri olduğu bilinen bir gerçektir. Dinî ilimlerin bilinen hemen her dalında kendini yetiştirmiş, uzmanlaşmış, eserler yazmış büyük bir ilim adamıdır.⁹¹

Yazı hayatına çok küçük yaşlarda iken Erzurum'da başlayan Bilmen, bütün eserleriyle âdeta bütün İslâm âlimlerinin müktesebatını bir araya getirmiştir. Nakilcidir fakat bu onun için bir eksiklik değil, İslâm'a ve kültürümüze en büyük hizmeti yapan vasfı olmuştur. Onun kalemi olmasaydı, bugün Türk münevveri, İslâm'ın, Türk-İslâm medeniyet ve kültürünün kaynaklarına inmekten uzun zaman mahrum kalacaktı. O, Hukuk-ı İslâmiyye'yi yazdığı içindir ki, şimdi, “Bahr-i bî pâyân” olan fıkıh ilmi ve İslâm Hukuku hakkında etraflıca

⁸⁸ Atar, a.g.m., s.74-75.

⁸⁹ Yaran, a.g.m., s. 162; Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.17; Vakkasoğlu, a.g.e., s.86.

⁹⁰ Atar, a.g.m., s.75; Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.14.

⁹¹ Eroğlu, a.g.m., s.63.

bilgi edinebiliyoruz. Türk cemiyetine yön veren ve potasında eriten İslâm, iman ve ahlâkını etraflıca anlattığı Büyük İslâm İlmihali bulunmasaydı, mekteplerdeki Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinden tutunuz, camilerdeki vaaz ve hutbelere kadar bütün eğitim-öğretim faaliyetlerinde, hatta bir dersin hazırlanabilmesi için bile, herkesin beraberinde bir valiz dolusu kitap bulundurması gerekecekti. İşte o, bu işleri kolaylaştırmıştır.⁹²

Onun eserlerine karşı olan rağbeti görenler, bu eserlerin taklidini yapmaya kalkmışlar, fakat muvaffak olamamışlardır. Bu da, onun ne kadar alaka ve itimatla okunduğunun ve eserlerine başvurulduğunun en bariz delillerinden biridir.⁹³

Dili, bugünkü şartlara göre biraz ağdalı olmakla beraber akıcıdır. Mevzuu en mükemmel bir şekilde anlatmıştır. Bunda o kadar muvaffak olmuştur ki, onun üslûbu değiştirilse, neticede eserin manasını kaybettiği görülür.⁹⁴

Bugün, İslâmî ve kültürel sahalarda bir patlama olmuşsa bu bilhassa İslâm ilimleri sahasında evvela Ömer Nasuhi Bilmen'in eserlerine müracaat edilmek suretiyle olmuştur. Bu eserlerden Istılahât-ı Fıkhiyye ile İlmihâl henüz bir başka âlim tarafından aşılmış değildir.⁹⁵

Klâsik fıkıh geleneğinin son temsilcilerinden olan Bilmen, klâsik fıkıhın sadece nakledicisi olmamış, Medresetü'l-Kudât öğreniminde elde ettiği hukuk formasyonu ile mukayeseli hukuka da girmiştir. "İslam Hukuku'nda Manevi Zararların Tazmini" başlıklı makalesinde, onun taşıdığı fıkıh bilgisinin karşılaştırmalı hukuk içtihadında da başarılı bir şekilde kullandığı görülmektedir. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemini yaşayan Bilmen'in, bu eserleri, İslâm bilimleri alanında tarihi devamlılığı sağlamaktadır.⁹⁶

Sonsuz ilmîne, dinî ve hukukî dehasının derinliğine rağmen büyük tevazusu, onu bir kat daha yüceltmıştır. En basit bir meseleyi dahi, kitaba bakmadan ve mesele sahibi yanında ise de ona da göstermeden fetva vermezdi. "Sizin fetva vermeye en cüretli olanınız, ateşe atılmaya en cüretkâr olanınızdır." hadisini tekrarlar ve fetvalarında hata etmemek için her an Allah'a niyazda bulunurdu.⁹⁷ Her gün mektupla sorulan yüzlerce suale uzun zamanını ayırır, her sual sahibinin mektubu üzerinde vereceği cevabın müsveddesini hazırlar, bilahare temize çekerek en kısa zamanda cevaplandırır. Bu soru ve cevapları ömrü boyunca saklamıştır.⁹⁸ Engin bir ilmî birikimine rağmen, dinî konularda fikir beyan ederken, fetva verirken hep

⁹² Yavuz, a.g.m., s.60; Vakkasoğlu, a.g.e., s.104.

⁹³ Yavuz, a.g.m., s.60.

⁹⁴ Yavuz, a.g.m., s.60.

⁹⁵ Yavuz, a.g.m., s.61

⁹⁶ Güler, a.g.m., s.88.

⁹⁷ Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.20; Vakkasoğlu, a.g.e., s.103.

⁹⁸ Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s. 20.

ihtiyatlı davranmış ve tarih boyunca alimlerce takdir edilmiş, üzerlerinde konsensüs meydana gelmiş din büyüklerinin bilimsel kanaat ve görüşlerini benimsemiş, onların yolundan yürümüştür. Ona göre, dinî konularda hüküm çıkarmak, fetva vermek kolay bir iş değildir. Bu, büyük bir ilim işi, bir ihtisas işidir. Ona göre, Kur'an'ın, Sünnet'in mübarek manalarını öyle yüzeysel bir şekilde anlayabilen, hafızalarında sınırlı birkaç Hadis-i Şerif bulunan kişilerin, bir müctehide tâbi olmayıp şer'î delillerden hüküm çıkarmaya kalkışmaları, kendi adlarına fetva vermeleri asla câiz olamaz. İşte kendisinde çok mükemmel bir hukuk nosyonu teşekkül etmesine rağmen, hayatı boyunca Hanefî mezhebine bağlı kalmış ve onun görüşlerini savunmuştur. Bilmen, Hanefî mezhebine bağlı kalmakla birlikte, meseleleri, inceden inceye tahlil edişinden ve yumuşak üslubundan anladığımızı göre o, diğer fikhî mezheplerin görüşlerine açık ve gerektiğinde belirli şartlar dâhilinde onlardan istifade edilmesini tecvîz eden bir kişiliğe sahipti.⁹⁹

Hayrettin Karaman, “Bir Varmış Bir Yokmuş” adlı hayatını ve hatıralarını anlatmış olduğu kitabında bu konu ile ilgili olarak Bilmen ile bir hatırasını bizlere şöyle aktarmıştır: “Ben hocamızı, daha İmam-Hatip öğrencisi iken İstanbul'a yaptığımız gezide ziyaret etmiş ve tanışma şerefine ermiştim. Süleymaniye'deki Müftülük binasında makam odasında beni kabul buyurmuş, sorularımı cevaplandırmış, çay ikram etmişti. Daha o zaman nazik, mütevazî, ilme değer veren, prensiplerine bağlı, iddiasız bir insan olduğu kanaatine varmışım. İlk görüşmemizde fıkıh mezhepleri karşısında Müslümanların tutumları ve durumları konusunu sormuştum. Önce geçiştirmek istedi, sonra benim bu konuda bir şeyler okumuş ve fikir sahibi olmuş bulunduğumu anlayınca “Elbette gerektiğinde bir Müslüman bağlı bulunduğu fıkıh mezheplerinden başka diğer mezheplerden de istifade edebilir; ben de bunun için ‘Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu’ isimli kitabımda diğer mezheplerin icthatlarını da kaydettim.” dedi.¹⁰⁰

Yarım asır geçen memleket hizmetindeki fiilî memuriyet hayatı boyunca öğretmenlik görevini de hiçbir zaman ihmal etmemiştir. Darüşşafaka Lisesi'nde 20 yıla yakın bir süre Ahlâk ve Yurttaşlık dersleri okutmuş, İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda ve Yüksek İslâm Enstitüsü'nde Usûl-ü Fıkıh ve Kelâm dersleri vermiştir.¹⁰¹ 60 yıl süren hocalığı süresince, öğrencilerine çok müsamahalı davranmış, bir öğrencisini sınıfta bırakmadığı gibi zayıf not da vermemiştir. Yetiştirdiği binlerce genç, kendisine “Şeker Muallim” ünvanını takmıştır. Bu

⁹⁹ Atar, a.g.m., s.83.

¹⁰⁰ Karaman, Hayrettin, *Bir Varmış Bir Yokmuş, Hayatım ve Hatıralar*, İz Yayıncılık, I, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s.316-317.

¹⁰¹ Yaran, a.g.m., s.162; Vakkasoğlu, a.g.e., s.86; Hacımüftüoğlu, a.g.m., s.52.

gerçeği, Vehbi Vakkasoğlu eserinde bir hatırası olarak anlatır: “Bu satırların yazarı da, kendisinin öğrencisi olmuş ve bir ara öğrencilerine çok bol not vermesinden şikâyet edince de ‘Evladım! Anadolu’nun Allah diyen insana ihtiyacı vardır’ cevabını almıştı.”¹⁰²

Bilmen, İstanbul Müftülüğü’ne tayin edildiği tarihten itibaren vefat edinceye kadar gerek ilmî ve ahlâkî otoritesi gerekse samîmî dindarlığı ve tevazuu ile dinî konularda Türkiye’de Müslüman halkın başlıca güven kaynağı olmuştur. İnanç, ibadet ve ahlâkta Ehl-i Sünnet mezhebinin temsil ettiği için herkesin sevgi ve saygısını kazanmıştır. Şüphesiz bunda yaşadığı sürece aktif politikanın dışında kalmasının önemli rolü vardır.¹⁰³

Hayatı boyunca siyasetten uzak durmayı tercih eden ve gerçek bir din adamının vazifesinin “milletin, vatanın hayrına dua etmek ve siyasetten uzak kalmak” olduğunu söyleyen Bilmen,¹⁰⁴ gerçekten de ömrünün sonuna kadar, okuttuğu ilmî derslerin dışına hiç çıkmadığı gibi, gündelik siyasete kayabilir ihtimaliyle sözlü sorulara da pek fırsat vermemiştir. Hatta İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’nde Kelâm okuttuğu yıllarda bile, dersi kendi kitabından okuyarak verir, herhangi bir polemige sebep olabilecek durumlara asla müsaade etmezdi. Bu ve benzeri davranışları sebebiyle Hoca, “Bulunduğu makamlarda pasif ve tavizkâr kaldı!” ithamına sıkça hedef olmuştu. Ancak Hoca’nın İstanbul Müftülüğü’nde geçirdiği yıllardaki olaylara bakılınca, bu ithamın pek de yerinde olmadığı ortaya çıkar.¹⁰⁵

Ömer Nasuhi Hoca’nın muavini olduğu İstanbul Müftüsü Fehmi Ülgener’in oğlu rahmetli Profesör Sabri Ülgener Bey’den dinlediğimiz bir hatırası da o günlerdeki din hizmetlerinin durumunu da çok açık ve acı bir biçimde göstermektedir: “Hoca Efendi, bir gün eve çok bitkin ve âdeta ayakta duramayacak halde gelir. Zaten, hergün yeni bir yanlış icraata alet edildiği düşüncesiyle müthiş bir vicdan azabı çeken Hoca, hastadır. Ev halkı, ne olduğunu sorar. Hoca ‘felaket, fecaat’ diye söze başlar ve o günkü üzüntüsünü şöyle ifade eder: ‘Bugün bir mahalle bekçisini Süleymaniye Camii’ne imam yaptım.’ Hanımı: ‘Peki ama Efendiciğim, hem yapıyor hem de yaptığınıza üzülüyorsunuz. Bu kadar üzüleceğiniz bir işi niçin yapıyorsunuz?’ der. Cevabı çok enteresandır: ‘Ne yapayım? Koskoca camiye imamsız mı bırakayım? Adam epeydir gelip gidiyordu bu vazife için. Baktım, inançlı biri. Ehh, namaz sûrelerine de ağzı bir parça yatıyor...’¹⁰⁶

¹⁰² Vakkasoğlu, a.g.e., s.86.

¹⁰³ Yaran, a.g.m., s.162; Atar, a.g.m., s.85.

¹⁰⁴ Bilmen, Ahmet Selim, a.g.e., s.19.

¹⁰⁵ Vakkasoğlu, a.g.e., s.88.

¹⁰⁶ Vakkasoğlu, a.g.e., s.80.

Ayrıca, böyle bir dönemde din ile ilgili gündemdeki diğer konuları bir İslâm bilgini sıfatıyla takip etmiş ve Sırât-ı Müstakîm, Sebîl'ür-Reşad dergilerinde görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bilmen, din ile ilgili ileri sürülen gerçek dışı kanaat ve görüşler karşısında polemiklere hiç girişmemiş, İslâm Dini, peygamberi, kitabı hakkındaki ithamlar karşısında soğukkanlılığını muhafaza edip ileride kaleme aldığı eserlerinde münasip bir üslupla bu isnat, iftira ve ithamlara karşı cevaplar vermiş, bir bilim adamından beklenen tavırları sergilemiştir.¹⁰⁷ “Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları” aslı eserini kaleme alışı sebebi bu durumu ortaya koyan en büyük delillerdendir.

Bilmen Hoca, gençlik yıllarından itibaren, kitap, gazete, dergi ve benzeri yayın organlarını takip ederek din eksenli münakaşaları, tartışmaları öğrenmiş, kaleme aldığı eserlerinde münasebet düştükçe bu konudaki tenkit ve görüşlerini yumuşak bir üslupla ve bir İslâm bilgininden beklenen bir eda ile ifade etmekten geri durmamıştır.¹⁰⁸ Önemli tarihsel ve toplumsal kırılmaların yaşandığı ve insanlığın çok hassas bir kavşakta yön tercihlerini yaptığı bir çağa Türkiye şartlarında tanık olan Bilmen, bu tartışmalara zengin katkılarda bulunmuş kimliği ile ilim ve düşünce tarihimizde önemli bir yere sahiptir.¹⁰⁹

Ömer Nasuhi Bilmen, kişiliğinin zirvesinde bir âlimdir. O, bir nezaket, vakar ve tevazu timsalidir. Yazarlar ve özellikle ilahiyatçılar onu örnek almalıdırlar. “Yaratma” fiilinin insanlara isnadından rahatsızlık duymakta; edep diline, diyanetin tabiat ve ahlâkına uygun düşmediğinden bu tür tabirlerin erbab-ı kalem tarafından kullanılmamasını arzu etmektedir. O, her ne zaman Cenâb-ı Hakk’ın, Hz. Peygamber’in, Ashab’ın ve meşhur âlimlerin isimlerini ansa, mutlaka “Sübhânehû ve Tekaddes Hazretleri”, “Risaletmeâb Efendimiz”, “Peygamberân-ı Zîşân Hazerâtı”, “Ashab-ı Güzîn” ve “Ulemâ-i Kirâm” gibi saygınlık ifade eden deyimler kullanmaktan zevk alır.¹¹⁰

Namaza önem verir, “dış ve iç şartlara tam riayet edilerek kılınmasını” sık sık tavsiye ederdi. Bir güzel âdeti de sıkça mezar ziyareti yapmasıydı; ibret almak, ölümü unutmamak, dünyaya aldanmamak gibi hikmetlere dayandığı anlaşılan bu ziyaretlerinde şu beyti tekrarlardı:

¹⁰⁷ Atar, a.g.m., s.77.

¹⁰⁸ Atar, a.g.m., s.79.

¹⁰⁹ Atalay, Orhan, Ömer Nasuhi Bilmen’in Tefsirinde İçtimâî Boyut, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2007, s.180.

¹¹⁰ Hacımüftüoğlu, a.g.m., s.101-102.

“Nelerden arta kalmıştı denî dünyayı söyletsen
Kimi Cem’dir kimi Dârâ yatan mevtayı söyletsen”¹¹¹

Ömer Nasuhi Bilmen, mütevazî olmakla birlikte, şunun bunun huzurunda celb-i menfaat maksadıyla kendisini hakîr ve zelîl göstermekten çok nefret eder. Zillet ızharı görünüşte tevazuya benziyorsa da, aslında bunun düpedüz bir rezalet olduğunu ifade ettikten sonra:

“Ne çirkin bir tezellüdüdür, aman sen sakla Allah’ım!
Prestij eylemek dünya için her zıll-ı mevhûma”

Diğer şiirinde de:

“Ebnâ-i zaman, dest-i televvünde zebûndur.

Bir renkte sebat eylemez bukalemundur.” demektedir.¹¹²

Bilmen denildiği zaman akla fıkıh gelir. İbn Abidin gibi. Peki bu zatın tasavvufî yönü ne durumda idi? Kendisi aslında içerisine yerleştirdiği şiirlerle onu bir parça işaret ediyor. Ama kendisini tanıyanlar, onunla beraber olanlar, Ömer Nasuhi Bilmen’in İskenderpaşa Camii’ne gidip gelen cemaatten biri olduğunu söylüyorlardı.¹¹³ Bu bakımdan Ömer Nasuhi Bilmen’in ibadet hayatının ve sufi bir yönünün bulunduğunu söyleyebiliriz.

Ömer Nasuhi Bilmen, hem Osmanlı dönemini yaşamış hem de Cumhuriyeti idrak etmiştir. Osmanlı’nın zor ve son dönemlerinde dünyaya gelmiş ve kendini yetiştirmiş, birikimini ise Cumhuriyet sonrası Türk toplumuna aktarmıştır. Çeşitli görevleri, müderrisliği, müftülüğü, başkanlığı ile Başkanlık’tan ayrılış, farklı olay ve gelişmeler karşısındaki tavrı ve eserleri, Ömer Nasuhi Bilmen’in Türk halkı nezdinde “tanınması ve sevilmesi” de dikkate değer noktalardandır.¹¹⁴

Velhasıl, Ömer Nasuhi Bilmen Hoca, vefat edinceye kadar gerek ilmî ve ahlâkî otoritesi gerekse samîmî dindarlığı ve tevazuu ile Türkiye’deki Müslüman halkın başlıca güven kaynağı olmuştur.¹¹⁵

¹¹¹ Karaman, a.g.e. s.318

¹¹² Hacımüftüoğlu, a.g.m., s.102

¹¹³ Çeker, Orhan, *Tasavvufî Meselelere Fıkıhî Bakış*, Damla Ofset, Konya, 2011, s.109.

¹¹⁴ Okumuş, a.g.m., s.59.

¹¹⁵ Atar, a.g.m., s.85.

“Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye,,

KAMUSU

BİRİNCİ CİLT

Yazan :

Ömer Nasuhî Bilmen

Istanbul Müftüsü

محقق: هادی افندی
مترجم: فاطمة افندی
مراجعة: هادی افندی

İSTANBUL MATBAACILIK
T. A. O. — 1 9 4 9

Ömer Nasuhi Bilmen'in Huzur Derslerine iştirak eden Dr. Hulusi BAYBAL'ın kitabında bulunan oğlu Sami Baybal'ın kütüphanesinden elde ettiğimiz Ömer Nasuhi Bilmen'in imzası

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFUN BAZI TEMEL KAVRAMLARI VE ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN BU KAVRAMLARA BAKIŞI

A) İNSANIN MANEVÎ YAPISI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

I- AKIL

Akıl kelimesi, Arapça “u-k-l” kök fiilinden gelir. Yakalamak, tutmak, sımsıkı kavramak, engellemek, deveyi iple bağlamak, yükümlülük manalarına gelmektedir.¹¹⁶ İlmi kabul etmeye hazır olan güce veya bu güç ile insanın elde ettiği ilme de akıl denir.¹¹⁷

Felsefe ve mantık terimi olarak, “varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” demektir. İnsanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyondur.¹¹⁸

Akıl, Cenâb-ı Hakk'ın insan bedenine müteallik halk ettiği ruhanî bir cevher ya da kalpte hak ile batılı birbirinden ayıran, insanı koruyan, kale içine alan ve helak edici yollardan uzaklaştıran kalbî ve ruhî bir kuvvet olarak kabul edilir.¹¹⁹

Kur'an'a göre insanı diğer varlıklardan farklı kılan, onun her türlü davranışlarına anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında sorumlu kılan ancak akıldır.¹²⁰ Kurân-ı Kerim'de toplam 49 yerde fiil şeklinde geçen akıl, “akletmenin” yani akli kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur. Kur'an terminolojisinde akıl, “bilgi edinmeye yarayan bir güç” ve “bu güç ile elde edilen bilgi” şeklinde tarif edilmiştir.¹²¹

¹¹⁶ İsfehânî, Ragıp, *Müfredat Fî Garîbi'l-Kur'ân (Kur'an İstılahları Sözlüğü)*, (Mütercimler: Doç. Dr. Abdülbaki Güneş-Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, II, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s.233; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, V, 4. Baskı, Beyrut, 1990, s.1769-1772.

¹¹⁷ İsfehânî, a.g.e., s.232

¹¹⁸ Bolay, Süleyman Hayri, Akıl md., *DİA*, II, İstanbul, 1989, s.238.

¹¹⁹ Karaman, Fikret vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2006. s.16.

¹²⁰ Karaman, Fikret vd., a.g.e., s.16.

¹²¹ Bolay, a.g.m., s.232; İsfehânî, a.g.e., s.232; Bakara, 2/171; Yunus, 10/100

Kur'an-ı Kerim, akıllarını kullananların cehennem azabından kurtulacaklarını da ifade etmiş,¹²² eşyadaki nizami anlama gücüne sahip olan akla, aynı zamanda ilâhî hakikatleri sezme, anlama ve onların üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisini de vermiştir.¹²³

İlk dönem zahid ve sûfleri, akla hadis ve fıkıh âlimlerinden farklı bir mana vermemişler, aklın mahiyetini tahlil ve tarifile fazla meşgul olmayıp sadece din ve ahlâk alanında pratik yönden sağladığı veya sağlaması gereken faydalar üzerinde durmuşlardır. Dünyadan uzaklaşip ahirete yönelmeyi, nefsin arzularını terk edip dinin emir ve yasaklarına uygun yaşamayı esas aldıkları için akılı tarif ederken özellikle bu noktalara dikkat etmişler, imandan sonra en büyük nimet olarak görülen akla ahirete kazanmaya vesile olması dolayısıyla büyük değer vermişlerdir. Bu sebeple, Ehl-i Sünnet kelâmcılarının, “akıl, ilâhî hitabı anlamaya yarayan bir alettir” şeklindeki tarifi sûflerle de benimsenmiştir.¹²⁴

Aklın, ilâhî hakikatleri, gayb âlemi ve ahiret halleri ile ilgili hususları bilme konusunda yetersiz olduğunu savunan sûfler, filozoflarla kelâmcıların Allah'ın varlığını ispatlamak için ilmî ve aklî deliller aradıkları bir dönemde bu yolda harcanan emeklerin sonuç vermeyeceğini ifade ederek nazârî aklın aciz olduğunu söylemişlerdir.¹²⁵ Nitekim adamın biri Ebû'l Hüseyin Nûri'ye (v. 295/907) sormuş: “Allah'ın var olduğunun delili nedir?” O da: “akıl acizdir, aciz olan bir şey sadece kendisi gibi aciz olan şeyler konusunda delil olur.” diye cevap vermiştir. İbn Atâ (v. 309/921), “Akıl sadece kulluğun nasıl yapılacağını temin eden bir alettir, Allah'a yukarıdan bakmak için değil (Allah, akıl üstüdür.) demektedir.¹²⁶ Ancak sûflerin bu görüşlerinin aksine Allah'ın varlığını ispatlamak için aklın delil olduğunu vurgulayan sûfler de mevcuttur:

Ebû Tayyib Mağribî şöyle der: “Aklın delaleti vardır; Allah'ın var ve bir olduğunu bulmak akla aittir. Hikmetin işareti vardır. Marifetin şهادeti vardır. (Çünkü o, Vahdaniyeti temaşa etmiştir.) Şu halde akıl delil olur. Hikmet rehber olur. Marifet şahitlik yapar.”¹²⁷

Ebû Ali Ruzbârî (v. 369/979) ise bu konuda; “Zihin, cehalete dayanarak, ‘O şöyledir.’ diye ne hayal ederse etsin, akıl Allah'ın o şeyin hilafına olduğuna delalet eder.” demiştir.¹²⁸

¹²² Mülk, 67/10

¹²³ Bolay, a.g.m., s.239; Baraka, 2/172; Kasas, 28/51; Zümer, 39/21.

¹²⁴ Uludağ, Süleyman, Akıl md., *DİA*, II, İstanbul, 1989, s.246.

¹²⁵ Uludağ, a.g.m., s.246.

¹²⁶ Kelâbâzî, Ebubekir Muhammed b. İshak Buhârî, *Et-Ta'arruf Li- Mezhebi Ehl-i 't-Tasavvuf*” (*Doğuş Devrinde Tasavvuf*), Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992, s.94.

¹²⁷ Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1999, s.84.

¹²⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.88.

Allah'a iman etmek için, kulun akla muhtaç olduğunu ifade eden Ebû Tâlib el-Mekkî'ye (v.386/1006) göre iman, ilim ve akıl kalpte toplanan üç unsurdur. Bu unsurlar, yakînin kalp içinde bulunduğu mekânı temsil etmektedir. Kalbin saflık ve duruluğu onu besleyen kaynağın temizliği anlamında aklın kalpteki yeri, kandilin içindeki bir lambadır. Kandilin yağı ilimdir ki, bu, lambanın özüdür. Onun desteği ile yakîn tezahür eder. Lambanın fitili ise imandır. Fitil ne kadar güçlü olursa yakînin tezahürü de o kadar güçlü ve kesin olacaktır. Bu bağlamda Mekkî'ye göre akıl, iman ve ilim kuvvetiyle insanın yolunu aydınlatan, iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt etmesine yardımcı olan bir lambadır diyebiliriz.¹²⁹

Gazzâlî (v.505/1111) ise, aklın iki manası üzerinde durmuştur: Birincisi eşyanın hakikatini bilmeye yarayan yetidir ki, merkezi kalp olan ilim sıfatından ibarettir. İkincisi ise ilimlerin algılanmasını sağlayan şeydir ki, bu takdirde kalbin bizzat kendisi kastedilmiş olur.¹³⁰

Sühreverdî'ye (v. 632/1234) göre akıl, ulvî ruhun cevheri, lisanı ve varlığına delalet eden bir varlıktır. Çünkü ruh, Allah'ın emirlerindedir.¹³¹ Sühreverdî, lügat olarak, engelleyen, mani olan manasındaki akıl için "Cehalet bir zulmettir. Nur, bu zulmet içinde kulun basiretini sarınca zulmet gider, akıl tamamen nurlanır. Bundan sonra akıl cehalete ve cahilane şeylere bir bağ ve mani olur." demektedir.¹³²

Sühreverdî'ye göre akıl, bir tektir. Çünkü kalp iyiye, dimağ da kötüye nispet edilir. Bu durumda akıl, kötünün işlerini tertip ederken "aklın yeri dimağdır" denilir. İyinin işlerini tertip ederken görülünce de "aklın yeri kalptir" denilir.¹³³

Sühreverdî, aklın ruha ve nefse çevrilmiş durumlarını da geniş bir şekilde izah etmektedir: "Kimin akılı, nefsi tarafına çevrilmiş yani ters yöne döndürülmüş ise, o kimse, aklını eşya ile meşgul edip dağıtır ve dengesini kaybedip hidayet yolunu şaşırır. Kimin akılı istikamet üzere ise, ruhun kalbi yerinde olan basiretle desteklenir; kâinatın yaratıcısına yol bulur. Sonra kâinat ve kâinatı yaratanla ilgili bilinecek kısımları tam olarak elde ederek, hem yaratana, hem de yaratılan kâinat ve eşyayı tanır. İşte bu akıl, doğru yolu bulacak akıldır. Bu durumda akıl, sahibini Allah-ü Teâlâ'nın sevdiği şeylere yönelmeye sevkeder ve Allah'ın

¹²⁹ Mekkî, Ebû Tâlib, *Kût'ül-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, Haz: Muharrem Tan, I, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999. s.394

¹³⁰ Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhya-u Ulûmi'd-Dîn*, Ter: Sıtkı Güllü, Huzur Yayınevi, III, İstanbul, 1998, s.13-14.

¹³¹ Sühreverdî, Şihâbüddin, *Avârif'ül-Meârif (Gerçek Tasavvuf)*, Ter: Dilâver Selvi, Semerkand Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 2007, s.591.

¹³² Sühreverdî, a.g.e., s.592.

¹³³ Sühreverdî, a.g.e., s.584.

kötü gördüğü şeylerden de men eder. Böylece kul, devamlı Allah-ü Teâlâ'nın sevdiği şeylere tâbi olur ve onun gazabına sebep olacak şeylerden sakınır. Akıl dosdoğru olup, dinin nuru ile aydınlanıp basiret ile desteklenince sahibini hidayet yoluna sevkeder ve dalâlet yoluna set çeker. Melekût âlemine muttalî olur ve oraları müşahede eder.”¹³⁴

Mesnevî'nin birçok yerinde akıl konusunu ele alan Mevlânâ (v. 672/1273) ise, akılı “küllî ve cüz'î” olarak iki kategoride ele almaktadır: “Bu yanlış görmekse, görenin aklındaki zayıflıktan ileri gelir. Küllî akıl özdür, içtir; parça-buçuk akılsa deridir, kabuktur.”¹³⁵

Hukemâ, yaratıcı kudretin aktif tecellisine “akl-ı küll” yani tüm akıl derler. Sûfilere göre tüm akıl, olgun insanın, bağlardan, kayıtlardan kurtulmuş aklıdır ki, Allah bilgisine mazhurdur ve Cibrîl'e (A.S) benzer:¹³⁶

“Akıl, Cibrîl gibidir, Ahmed der: bir adım daha atarsam, yakar yandırır bu adım beni
Artık beni bırak, bundan böyle sen yürü ileriye;
A can padişahı, benim sınıırım burasıydı.”¹³⁷

Mevlânâ, bu beyitte, akılı Cebrâil (A.S.) ile beraber anmaktadır. Şu halde Sidretü'l-Müntehâ da akılla anlaşılan şeylerin sınırını, son çizgisidir. Ondan öteye ancak aşk refrefiyle gidilir. Tam birlik ise, vehimden doğan varlığın kökünden yok olmasıyla gerçekleşir.¹³⁸

Mevlânâ, aynı zamanda akılı, Cebrâil'in (A.S.) kanadına benzetmektedir:

“Yarı buçuk akıl, akbabadır a müflis onun kanadı leş yemekle bitmiştir.
Abdalın akılı, Cebrâil'in kanadına benzer; mil-mil Sidre'nin gölgesine dek uçar.”¹³⁹

Mevlâna, akılların derece derece olduğunu belirtmiştir: Eğer akıl bir kimseyi kanatlandırmıyorsa, kendine faydası yok ise, başka akıllara uyulması gerektiğini tavsiye etmiş, aklın bir başka akılla buluşmasını üstünlük olarak nitelendirmiştir:

“İyi bil ki akıllardaki bu aykırılık, mertebe ve derece bakımından, yeryüzünden gökyüzüne denktir.

Akıl vardır, güneş değirmisine benzer; akıl vardır, Zühre yıldızından da aşağıdır, akan yıldızdan da aşağı.

.....

¹³⁴ Sühreverdî, a.g.e., s.591-592.

¹³⁵ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî (Mesnevî Tercümesi ve Şerhi)*, ter. ve şrh: Abdülbâki Gölpinarlı, İnkılâp Kitabevi, I, 3. Baskı, İstanbul, 1990. s.346;

¹³⁶ Mevlânâ, a.g.e., I, s.158, 205.

¹³⁷ Mevlânâ, a.g.e., I, s.134.

¹³⁸ Mevlânâ, a.g.e., I, s.158.

¹³⁹ Mevlânâ, a.g.e., VI, s.717.

Ama parça buçuk akıldır ki aklın adını kötüye çıkarmıştır; dünya dileğinin, insanı dileksiz bir hale getirdiği gibi.”¹⁴⁰

“Eyvahlar olsun o kuşa ki, kanatları çıkmadan yücelere uçmaya kalkar da tehlikeye düşer.

İnsanın kolu kanadı akıldır; aklı yoksa, başka bir akı kılavuz edinmesi gerek.

Ya üst ol, ya bir üstünü ara; Ya görüş sahibi ol,

Ya bir görüş sahibini ara.

Akıl anahtar olmadıkça bu kapıyı açmaya

Kalkışmak boş emektir; doğru değildir de.”¹⁴¹

“Şu akıllar, aydın kandillere benzer; yirmi kandil,

Elbette bir kandilden daha artık aydınlık verir.”¹⁴²

Mevlânâ, aklın mükellefiyetin şartı olduğunu söyleyerek dindeki önemini dile getirmiştir:

“İyi işleri câiz gören peygamber, ne de güzel söyledi:

Aklının bir zerresi, oruçtan da yeğdir, namazdan da.

Çünkü aklın cevherdir, bu ikisi ise âraz; bu ikisi

Onun tam oluşuyla farz olur.”¹⁴³

Mevlânâ, akı, her ne kadar iyi bir rehber, insanın yolunu aydınlatan bir kandil, kapıları açan bir anahtar, insanın kanadı olarak ortaya koysa da aklın bir yere kadar rehberlik yapabileceğini ifade eder. Mevlânâ’ya göre akıl, belli bir yere kadar önemlidir. Aklın belli bir sınırı vardır. Bu sınırdan sonra aşkın hükmü geçerli olur. Akıllı insanlar, hadlerini bilerek, akıllarını bu aşka teslim ederler.

“Akı, dostun aşkı ile kurban et; zaten akıllılar, dost

Ne yandaysa o yandadır. Akıllılar, akıllarını o yana yollamışlar; bu yanda

Kalan akılsa, sevilmeyen ahmak olan akıldır.”¹⁴⁴

¹⁴⁰ Mevlânâ, a.g.e., V, s.49.

¹⁴¹ Mevlânâ, a.g.e., VI, s.714.

¹⁴² Mevlânâ, a.g.e., VI, s.592.

¹⁴³ Mevlânâ, a.g.e., V, s.46.

¹⁴⁴ Mevlânâ, a.g.e., IV, s.465.

Bazıları; “Akıl iki kısımdır: Birisi ile dünya işleri (akl-ı meaş), öbürüyle de ahiret işleri (akl-ı mead) yürütülür. Birinci akıl ruhun nurundan, ikincisi ise hidayetin nurundandır. Birinci akıl, bütün insanlarda mevcuttur. İkinci akıl ise, inanan tevhid ehlinde bulunup, müşriklerde mevcut değildir.” demişlerdir.¹⁴⁵

Bilmen ise, akılı; tefekkür, mülâhaza, zihin, zekâ, hatır, rey ve tedbir, kuvve-i hafıza, fehm, idrak, anlamak ve düşünme hadisesi olarak açıklamaktadır. Bilmen, akılı farklı kategorilere ayırarak geniş bir şekilde izah etmiştir: “Akıl, iki kısımdır. Biri akl-ı garirîdir ki, ilmi kabul için hazırlanmış bulunan ruhânî kuvvettir. Diğeri de, akılı müstefâddır ki, tecrübeler suretiyle veya iktisâbî marifet ve tevarüs tarîki ile husûle gelen bir melekedir. Diğeri bir taksime göre, akl-ı meaş ile akl-ı mead kısmına ayrılır. Başka bir taksime göre de akıl, iki kısımdır: Biri, ilmi kabul için müteheyyi bulunan bir kuvvettir. Buna akl-ı matbu denir. Herkeste mevcuttur. Diğeri de bu kuvvetle insanın iktisab ve istifade ettiği ilimdir. Buna da akl-ı mesmu denilir. Kur’an-ı Hakîm’de küffârın ademi akıl ile zem olunmaları, bu ikinci mana itibariyledir.”¹⁴⁶

Bir tanıma göre “akıl, maddeye yakınlığı olan, nefis-i nâtika (konuşup düşünen ben) diye isimlendirilirken, maddeden soyutlanmış ulvî bir cevherdir. Diğeri bir tanıma göre “akıl, Yüce Allah’ın insan bedeniyle ilişkili olmak üzere yarattığı ruhanî bir cevherdir, özdür. Başka bir tanıma göre “akıl, eşyanın hakikatini bilmeye yarayan bir kuvvettir. Akılın yeri beyin veya kalptir.”¹⁴⁷

Aklı, ilahî bir bağış ve büyük bir nimet olarak gören Bilmen’e göre akıl; pozitif bilimleri elde etmeye, kıyasa dayalı bilgilerle Yüce Allah’ın sıfatlarını ve fiillerini konusuna ilişkin hükümleri anlamaya dayanaklık eden insana ait bir kuvvettir.¹⁴⁸ Bu bağlamda insanın yapısındaki kuvvetleri anlatan Bilmen, aklın önemine dikkat çekmektedir: “Bilindiği gibi insanda kuvve-i akliyye, kuvve-i şehvaniyye, kuvve-i gazabiyye, kuvve-i vehmiyye olmak üzere dört kuvvet vardır. Kuvve-i akliyye, melekiyet vasfına sahip, yaratılıştan ıslah edilmiştir. Bu kuvvet, insanı daima hayra, adalet ve ihsana sevkeder. Diğeri üç kuvvet ise, terbiye ve ıslaha muhtaçtır. Aksi takdirde kuvve-i şehvaniyye, insanı fuhşiyata götürür. Kuvve-i gazabiyye, haram işlere, kuvve-i vehmiyye ise isyan ve fesada yöneltir. Bunun için bu üç

¹⁴⁵ Sühreverdî, a.g.e., s.591-592.

¹⁴⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1967, s.73-74.

¹⁴⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *İslâm Akaidi (Mülâhhas İlm-i Tevhîd Akaid-i İslâmiyye)*, sad: Salih Sabri Yavuz, Semerkand Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008, s.35-36.

¹⁴⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *İslâm Akaidi*, s.25-26.

kuvvet, akla tâbi güzel bir terbiyeye mazhar olmalıdır ki sahibi için faydalı olabilsin.¹⁴⁹ “İnsanlar, hâiz oldukları kuvve-i akliyye sayesinde, kâinatın yüce ve düşük yönlerini akleder, hem dünyalarını hem de ahiretlerini elde edebilirler.¹⁵⁰

Bilmen, Allah hakkındaki marifet konusunda aklın yerini şu ifadelerle anlatmaktadır: “Akıl, insana Allah tarafından bahşedilen ve insanı diğer canlılardan ayıran, onu yeryüzünün en şerefliyi yapan büyük bir nimettir. İnsanlar akılları sayesinde Allah’ı tam olarak tanıma ve bilme nimetine ulaşır.¹⁵¹ İnsan, kendisini yaratan, kendisine birçok nimetler veren bir Yüce yaratıcının varlığını akıyla, vicdanıyla sezebilecek bir kabiliyettedir. Akıl sahibi herkes bu kâinatı dikkatlice düşünüp incelerse, kâinatın bir yaratıcısının bulunduğu sonucuna varır. Allah’ın varlığını tasdik etmeye mecbur olur, kendisinde tek bir ilah inancı ortaya çıkar.¹⁵² Akıllarını güzelce istimal eden, layıkı vechiyle tefekkürde bulunan insanlar için bütün bu garîb, acîb hâdisat-ı kevnîyye birer parlak delildir ki, mevcûdiyet-i ilâhiyyeyi ve kudret-i Rabbaniyyeyi isbata kifâyet eder.¹⁵³ Hiç şüphe yok ki aklını, fikrini, muhakemesini kaybetmeyen bir insan bu hilkat bedialarını güzelce temaşa edince Cenab-ı Hakk’ın varlığında, birliğinde asla şüphe edemez.¹⁵⁴ Hâlık-ı Kâinat Hazretlerinin varlığına, birliğine, kudret ve azametini dair vâzih deliller, hüccetler (vardır). Âkil, mütefekkir olan bir insan, gözleri önünde parlayan çeşit çeşit kudret eserlerini, bunların yaratılışındaki hikmet ve maslahatı nazara alınca bunları yaratan bir Hâlık-ı Azîm’in varlığına kânî olur, kendisinin de bir mahlûk-u ilâhî olduğunu bilerek vazife-i ubudiyetini ifaya çalışır, dünyasını da ahretini de temine gayret eder durur.¹⁵⁵

Bilmen, vazifenin hakikî kaynağının ilâhî din olduğunu söylemekle birlikte bunda aklın da büyük tesiri olduğu, hem dinin hem de aklın birbirine muhtaç olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “Gerçekte insan yaratılıştan mükemmel bir varlıktır. İnsandaki akıl pek yüce bir cevherdir. Akıl, iyiliği ve kötülüğü ayıran, ilâhî hitapları ve birçok hakikati anlamaya müsait bulunan ruhânî bir kuvvettir. Bu sebeptendir ki Müslümanlık, insanların tabiatına, aklına büyük bir kıymet vermiştir. Hatta ayet-i kerîme de, ‘Muhakkak, biz, insanı en güzel bir biçimde yarattık.’¹⁵⁶ mealindedir. Bir hadis-i şerif’te de: “İnsanın hayatına vesile olan şey

¹⁴⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’an Nasihatleri*, Haz: Reyhan Sarıkaya, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007, s.147.

¹⁵⁰ Bilmen, *Kur’an Nasihatleri*, s.153.

¹⁵¹ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.375.

¹⁵² Bilmen, *İslâm Akaidi*, s.35-35.

¹⁵³ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, III, s.1625.

¹⁵⁴ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.156; a.e., VII, s.3168.

¹⁵⁵ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, IV, s.2078.

¹⁵⁶ Tin, 95/4.

akıldır, akılı olmayanın dini de yoktur.” buyrulmuştur. Bu hususta İmad’ın şu beyti de ne kadar parlaktır. Diyor ki: “Akıl bir fitrî nurdur ki, kalp onun sayesinde hak ile batılın arasını ayırır.”¹⁵⁷

“Bununla beraber akıl, her hususta kâfi bir rehber, bir kâşif değildir. Akıl, Hakk’ın rızasına uygun olan işlerin ne gibi şeyler olduğunu, tayin edemez.¹⁵⁸ İnsan, üzerinde bir takım vazifelerin olduğunu takdir edebilirse de bu vazifeleri layıkı ile ayırt edip sınırlarını belirleyemez. İşte bunun için akılı daha ziyade aydınlatmak, sınırlı ilhamına daha açık bir nitelik vermek hikmetine binaen Allah tarafından insanlığa din ihsan buyrulmuştur. İnsanlar ancak bu sayede vazifelerini tamamen öğrenmişlerdir.”

“Demek ki, insanları birtakım vazifelerle mükellef kılan sadece kendi akılları değildir. Belki kendilerini de, akıllarını da yaratmış olan Allah Teâlâ Hazretleridir. Cenâb-ı Hakk’ın tekliflerini insanlara tebliğe memur olan zatlar ise Hz. Peygamberlerdir. Yan vazifelerinin asıl kaynağı, dayanağı dindir, vahiydir ve peygamberliktir. İşte vazife böyle ulvî bir kaynağa dayandığı için, o kadar kudsî bir mahiyet kazanmış oluyor. Şunu da ilave edelim ki, vazifenin ilâhî kaynağı din olmakla aklın kıymeti eksilmiş olmuyor. Çünkü esasen teklif alan akıldır. Akıldan mahrum olanlar hiçbir vazife ile mükellef değildirler. İnsanlar, Allah tarafından mükellef kılındıkları vazifelerin hakikatini, ulviyetini, kendi akıllarının latif ışıklarının kılavuzluğuyla anlamışlardır.”¹⁵⁹

Bilmen, insanların akılları derece derece olduğunu, bazı insanların akıllarını kullanamadıkları için akıllarının kıymetinin olmadığını anlatır: “Akılı, insanı Allah’a karşı bazı vazife ve sorumluluklarla mükellef kılar; insan aynı şekilde ebedi mutluluğa ve mükâfata da akılı sayesinde aday olabilir. Ancak akıl nimeti bütün insanlarda aynı seviyede değildir. Hele bazı insanlar akıllarını gerektiği gibi kullanamadıkları için bu nimetten tamamen yoksun sayılırlar. Çünkü kendi varlığı ve yaşadığı kâinat hakkında kafa yormayan, bütün bunların yaratıcısı olan ilâhî zâtı düşünmeyen, doğduğu günde batılı zâil eden, İslâmiyet gibi hakiki bir dini kabul etmeyen birisi, insanı yüceltecek ve kıymetlendirecek akıldan yoksun demektir. Dünya işlerinde her şeyi yapabilecek güçlü bir akla ve zekâyâ sahip olsa bile...”¹⁶⁰ Bu

¹⁵⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, Haz: A. Faruk Çelebi, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007, s.28.

¹⁵⁸ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.28; Bilmen, *İslâm Akâidi*, s.63.

¹⁵⁹ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.29,55; bkz: Bilmen, *İslâm Akâidi*, s.35-36.

¹⁶⁰ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.375.

bağlamda Bilmen, “Herkesin kıymet-i insaniyyesi, itilâyı kadri aklının derecatı ile mütesaniptir.” demektedir.¹⁶¹

Bilmen, aklın mükemmelliğine delil olarak, insanın Allah’tan korkmasını, O’nun azametini ve yüceliğini düşünüp idrak etmesini gösterir. Bunun için de “Her insan Allah’tan korkup geleceğini düşünmesi gerekir. Hayat hızlı akan bir nehirdir, asla durmaz, akar gider. Artık bu hayatı başıboş geçirmemelidir, yoksa fayda vermez.” demektedir.¹⁶²

Bilmen, aklını kullanan insanlarla, aklını kullanmayan insanların hallerini ve düşecekleri durumlarını izah ederek tavsiyelerde bulunur: “İslâm Dini akla nur vermiştir. Bu sayede milyonlarca insan zan ve vehim derecesindeki bilgiden kurtulmuş, ilim ve irfan nuruyla nurlanmış, obje ve subje bütün ilâhî delilleri düşünüp idrak ederek erdemli olma hedefine yönelmiştir.”¹⁶³

Bütün dini hükümler, birer hikmet ve maslahata müstenittir. Bunların bu yüksek mahiyetlerini ancak akıl ve irfanını güzelce istimal edenler bihakkın anlayabilirler. Aklınızı güzelce istimal ederek tedebbür ve tefekkürde bulununuz.”¹⁶⁴

“Saf bir kalbe, vehim ve taklid şaibesinden uzak bir akla sahip olan her kimse, o kitaptan müstefid olarak vahdaniyet-i ilâhiyyeyi tasdik eder, selamet yolunu takibe muvaffak olur.”¹⁶⁵ “Hakikaten âkil, bihakkın münevver olan o zatlar, o kimselerdir ki, nefislerin hevasına ve başkalarının iğfalatına tâbi olmayıp dünyevî ve uhrevî selamet ve saadet yolunu takibe devam edip dururlar.”¹⁶⁶

“Akıldan, tefekkürden mahrum olanlar ise, hadiselerden ibret alıp uyanacak durumda bulunmazlar.”¹⁶⁷ “Heva ve heveslerine tâbi, yanlış telakkilere kâil, güzelce nazar ve tefekkürden mahrum olanlar, beyanât-ı Kurâniyye’den müstefid ve mütenebbih olamazlar.”¹⁶⁸ “Münkir insanlar kabiliyet-i akliyyeyi bile hâiz değildirler. Bu fitrî kabiliyeti onlar zayii etmişlerdir.”¹⁶⁹

“Büyük bir nimet olan akılı güzelce kullanmak gerekir. Birtakım yanlış anlayışlara değer verip de akl-ı selîme, iyi düşüncelere aykırı hareket edenler sapıklığa düşer, hayat sermayesini kaybederek mahrumiyet içinde söner gider, layık oldukları ceza ile karşılaşır.

¹⁶¹ Bilmen, *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.73-74.

¹⁶² Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.19.

¹⁶³ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.112.

¹⁶⁴ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.250.

¹⁶⁵ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VII, s.3159.

¹⁶⁶ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, s.3073.

¹⁶⁷ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, V, s.2450, 2660.

¹⁶⁸ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.323; bkz:a.e., III, s.1433.

¹⁶⁹ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, III, s.1172.

Bu sebeple ilâhî dinin feyizlerinden faydalanarak, aklın aydınlığını artırmaya çalışmak gerekir.”¹⁷⁰

Aklını istimal etmeyen kimse, Bilmen’e göre, hazinelere malik iken açlıktan ölen bîçarelere benzer. Nitekim Bilmen, aklını istimal eden kişi için; “Dinini dünyasını idrak eden bir âkilin, birtakım eclâfa peyrev olması kabil midir? demektedir.¹⁷¹

“Bizim aklımızın, duyularımızın, düşüncelerimizin ve tecrübelerimizin alanı bu yaratılmış olan eserlerdir. Kendimize verilmiş olan bu güçleri güzel bir şekilde kullanırsak yüce bir yaratıcının varlığına inanırız. O’nun ulvî eserlerine göz atınca, O’nun başlangıcı ve sonu olmayan, her şeyi bilen, benzeri olmayan, yüce sıfatlarla nitelenmiş olduğunu anlarız. İşte, insan akli için belirlenmiş olan sınır budur.”¹⁷²

Sonuç olarak; Sühreverdî, Ebû Tâlib el-Mekkî ve Mevlânâ gibi sûfîlerin akla büyük değer ve önem verdiklerini gördük. Aynı şekilde “İnsandaki akıl pek yüce bir cevherdir. Akıl, iyiliği ve kötülüğü ayıran, ilâhî hitapları ve birçok hakikati anlamaya müsait bulunan ruhânî bir kuvvettir.” diyen Ömer Nasuhi Bilmen de akla hak ettiği değeri teslim etmiştir.

Bununla birlikte Mevlânâ’nın, aklın önemli olduğunu vurgulayarak mûkaşefe bağlamında aklın sınırını çizdiği gibi, Bilmen de vazife bağlamında aklın sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Bilmen’e göre akıl, her hususta rehber değildir. Akıl, Allah’ın rızasına uygun olan işleri tesbit edemez. Vazifelerini hakkıyla ayırt edip sınırlarını belirleyemez. Ancak bu durum ne Mevlânâ’da, ne de Bilmen’de aklın değerini düşürür. Çünkü sorumluluğu olan akıldır.

Bilmen’e göre akıl, Allah tarafından insana bahşedilen en büyük nimettir. İnsanlar akılları sayesinde Allah’ı tam olarak tanıma ve bilme nimetine ulaşır. İnsan kendini yaratanın varlığını aklıyla, vicdanyla sezebilecek yetidedir. Bu bağlamda Bilmen’in, aklın yaratılanı tefekkür ederek Allah’ın varlığını bulabileceği ve anlayabileceği görüşleri, Allah’ın varlığını ispatlamak için nazarî aklın aciz kalacağını söyleyen sûfîlerin görüşlerine ters düşse bile ilk dönem zâhid ve sûfîler ile “Aklın delaleti vardır, Allah’ın var ve bir olduğunu bulmak akla aittir.” diyen Ebû Tayyib Mağribî’nin ve “Zihin ne hayal ederse etsin, akıl Allah’ın o şeyin hilafına olduğuna delalet eder.” diyen Ebû Ali Ruzbârî’nin görüşleri ile bir bütünlük arz etmektedir.

¹⁷⁰ Bilmen, *İslâm Akâidi*, s.32; bkz. Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, s.3761.

¹⁷¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.73-74.

¹⁷² Bilmen, Ömer Nasuhi, *İslâm Akâidi*, s.63.

Ömer Nasuhi Bilmen, akli tanımlarken, Sühreverdî ve Gazzâlî'nin görüşlerine de yer verdiğini görüyoruz. Örneğin akl-ı meaş ve akl-ı mead taksimi ile aklın mahalleri konuları.

Mevlânâ'nın, akılların her insanda farklı seviyede olduğunu değişik teşbihlerle ifade ettiğini gördük. Bilmen de, akılların derece derece olduğunu, bazı insanların akıllarını kullanamadıklarını vurgulamıştır. Bu anlamda “Artık başıboş geçirmemelidir, yoksa fayda vermez. Aklınızı güzelce istimal ederek tefekkür ve tedebbürde bulununuz.” tavsiyelerinde bulunan Bilmen ile “Ya üst ol, ya bir üstünü ara; ya görüş sahibi ol, ya bir görüş sahibini ara” diyen Hz. Mevlânâ, değişik metotlarla fakat aynı maksatla insanlara seslenmişlerdir.

II- KALP

Sözlükte; “bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek” anlamlarına gelmektedir.¹⁷³ İnsan kalbi, çokça değiştiğinden bu adı almıştır. Kalbin eylemi veya özelliği olan ruh, ilim, şecaat vb. gibi manalar da kalp diye adlandırılır.¹⁷⁴

Kalp, ıstılahta iki manada kullanılmıştır: Birincisi; göğsün sol tarafında, sol emmenin altına doğru konulmuş bir çeşit çam kozalağı şekline benzer bir durumda ve bedendeki etlerin hiçbirine benzemeyen, hem sinir hem kas dokularının esasını toplayan belli bir et parçasıdır. İkincisi ise; birincisinin melekûtî boyutu ve aynı zamanda şuur, vicdan, idrak, duygu, akıl ve irade gücünün merkezi olan ruhanî bir varlıktır. Tasavvuf ehli buna “hakikat-i insaniyye”, filozoflar da “nefs-i nâtika” demişlerdir. İnsanın asıl (benliği) hakikati de işte bu kalptir.¹⁷⁵

Kur'an'da kalp; *ruh* (Ahzab 33/10), *ilim ve anlayış* (Kâf 50/37; Tevbe 9/87; En'am 6/25; Araf, 7/179), *doğru* (Şuârâ 29/89; Saffat, 37/84), *kibirli* (Gâfir, 40/35), *yalvaran* (Kâf 50/33), *günahkâr* (Bakara 2/283), *imanla mutmain olan* (Bakara 2/260; Ra'd 13/28; Nahl 16/106) *Allah'ı anmaktan gaflet eden* ((Kehf 18/28), *hasta olan* (Ahzab 33/32), *hidayete ulaşan* (Tegâbün 64/11), *takva sahibi olan* (Hac 22/32), *imanın yeri* (Hucurrat 49/14), *kendisiyle akledilen* (Hacc, 22/46), olarak çeşitli vasıflarla nitelendirilmektedir. Bu ifadeler, Kur'an-ı Kerim'in kalbe verdiği önemi göstermektedir.¹⁷⁶

¹⁷³ Cevherî, a.g.e., s.204; İsfahânî, a.g.e., II, s.391-392.

¹⁷⁴ İsfahânî, a.g.e., II, s.392.

¹⁷⁵ Ergül, Adem, *Kur'an ve Sünnet'te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 2000, s.96; Soyalan, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, Ağaç Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2003, s.185.

¹⁷⁶ Bardakçı, M. Necmettin, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi, 1. Baskı, Isparta, 2000, s.52.

Tasavvufta, ilahî hitabın mahalli ve muhatabı, marifet ve irfanın kaynağı, keşf ve ilham mahalli, kalp gözü, insan-ı kâmil demektir. Tasavvufun konusu kalp temizliğidir.¹⁷⁷

Kalp, sûfilerce genellikle iki manada kullanılmıştır: Birincisi; insanın sol memesinin altında çam kozalağını andıran et parçası, ikincisi ise, insan bedenine tevdi edilen rabbanî ve ruhani bir latife. Bunun cismani kalp ile de münasebeti vardır. Nitekim Kur'ân'daki: "Gerçek şudur ki, kör olan gözler değil, göğüslerdeki kalplerdir.(Hacc, 22/46); Onların kalplerinde hastalıklar vardır (Bakara, 2/10)" ayetleri buna işaret sayılmaktadır.¹⁷⁸

Mutasavvıflar, genellikle kalbi organların en üstünü sayarak, onu krala diğer organları da askerle benzetirler. Kalp iyi olursa diğer organlar da iyi, kalp kötü olursa diğer organlar da kötü olur. Hz. Peygamber'in (Sav) şu hadisi bunu açıklar mahiyettedir: "O, iyi olduğunda bütün beden iyi olur. Şayet bozulursa beden diğer organları da bozulur."¹⁷⁹ Kalbin bozukluğu, yalan, gıybet ve boş sözlerle kendisini gösterir. Kalbi, bu kötülüklerden kurtarmak için, Allah'ı zikirle imar ve tezkiye etmek gerekir. Sadece zahiri amellere önem verip kalp amellerine önem vermeyen kişi kurtuluşa eremez. Allah'a kavuşmak isteyen kişi, O'na teslim olmalı, dünyaya kalbinde yer vermemelidir.¹⁸⁰

Zâhidler ve ilk sûfiler dini ve ahlâki açıdan kalbin önemi, kalp temizliği ve bunun sonucu olan ibadet ve iyi davranışlar üzerinde yoğunlaşmış, Allah'ın huzuruna kalb-i selim ile çıkmanın uhrevî kurtuluşun şartı olduğunu vurgulamışlardır.¹⁸¹ Nitekim Ahmet. b. Âsım, "Kalbinin salah içinde olmasını istersen, dilini korumak suretiyle ona yardımcı ol." demiştir.¹⁸²

İbn Hubeyk ise "Batıl olan şeylere fazla kulak vermek kalbinden ibadet ve taatten zevk alma duygusunu söndürür." demiştir.¹⁸³

İbrahim Havvas (v. 291/903) ise " Şu beş şey kalbin devasıdır: Manası üzerinde düşünerek Kur'an okumak, karnı boş tutmak, geceyi ibadetle değerlendirmek, seher vakti niyazda bulunmak, Salih insanların sohbetine katılmak."¹⁸⁴

Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre kalp; vahiy, ilham, iman, müşahede ve marifet mahallidir. İnsanın zahiri yapısı olduğu gibi batınî yapısı da vardır. Batınî yapısı beden duyu organları ve kalptir. Allahü Teâlâ hikmeti gereğince bunları dengelemiştir. Kalp,

¹⁷⁷ Karaman, Fikret vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s.358.

¹⁷⁸ Yılmaz, Hasan Kamil, *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yay., İstanbul, 2004, s.135; Gazzâlî, a.g.e., III, s.11

¹⁷⁹ Buharî, *İman*, 39.

¹⁸⁰ Bardakçı, a.g.e., s.53.

¹⁸¹ Uludağ, Süleyman, Kalp md., *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, s.231.

¹⁸² Kuşeyrî, a.g.e., s.115.

¹⁸³ Kuşeyrî, a.g.e., s.114.

¹⁸⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s.128.

melekût hazinelerinden bir hazine olup, Allah Teâlâ onun içine korku ve arzuya ait latifeler yerleştirmiştir. İnsan kalbine gelen düşüncelerin kaynağı ya nefis ve şeytandandır ya da ruh ve melektir. Kul bu anlamda Allah korkusunda bağlı kalır ve ruha yönelirse Allah, o kuluna rahmet eder, imanı artar ve müşahedeye açık hale gelir. Şeytana ve nefesine bağlı kalırsa imanı zayıflar ve kalbi kararır. Kalp, ruh ve nefis arasında bulunan parlak bir aynadır. Kalp hem iyilikleri hem de kötülükleri kabul etmeye elverişli olarak yaratılmıştır. Kalp iyi olursa bütün azalar iyi olur, kalp kötü olursa diğer azalar da bu durumdan etkilenir. Kalbin heva, gaflet ve kötülüklerden kurtulması “zikir ve takva” ile olur. Kalbin iman, ilim ve akıl olmak üzere üç unsuru vardır. Kalb, Allah’ın ilmi üzerinde genişledikçe ve dünyaya meyiletmedikçe, iman bakımından güçlenir, sürekli yükselir ve kalbe müşahede kapıları açılır. Kalp, Allah’ın ilmi bakımından zayıflayıp daraldıkça imanı da azalır, kalbi kararmaya başlar. Kalp körlüğü bağlamından gözler kör olmaz, kör olan sinelerdeki kalplerdir. Kalp ehli, halktan vaizler olmaksızın öğüt ve ibret alabilen, görünüşte bir yaptırım olmaksızın kötülüklerden uzaklaşabilen kimselerdir. Bu bakımdan kalp ilmi, ilimlerin ilmidir. Çünkü Allah Rasulü (Sav), onu hüküm bakımından müftülerin fetvalarının önüne geçirmiştir.

Ebû Tâlip el-Mekkî “Allah kime hidayet etmek isterse, yüreğini İslâm’a açar.” (En’am, 6/125) ayet-i kerimesindeki “şerh” kelimesinin manasını “Allah tarafından kalbe atılan nurdan sonra yüreğinin genişleyip açılmasıdır.” diyerek izah etmektedir.

Ona göre kalp, bünyesinde bulundurduğu düşüncelerden (kuvvet) dolayı gece gündüz gibi, değişim mekânıdır. Kula düşen Allah Teâlâ’nın kalp ile sahibi arasında bulunduğu iman etmesidir. Kulluk vazifesi gereği teslimiyet, bağlanma ve itaattir. Allah’ın rızası istikametinde gayret sarfetmektir.¹⁸⁵

Gazzâlî; kalp, ruh, akıl ve nefsin farklı anlamları olduğunu, fakat aynı zamanda bu terimlerin rabbanî latife denilen bir kavrama müştereken delalet ettiğini, insanın hakikatinin de bundan ibaret olduğunu, aynı şeye filozofların “nefs-i nâtika” dediklerini anlattıktan sonra onun niteliklerini “bilen, algılayan, tanıyan, sorumlu ve yükümlü olan” şeklinde tespit eder.¹⁸⁶

Kalbi, Allah’ı bilme yeteneğinin bir aracı olarak gören Gazzâlî, kalbin niteliklerini bilip tanımanın dinin temel ögesi ve ahiret yolcularının izledikleri yolların esası olarak görür. Bu anlamda, Allah’ın rızasına nail olarak kurtuluşa eren ve arınmış olan kalp olduğu gibi, zarara düşmüş, günaha dalmış olan da kalptir. Kalp, cisim olan kalple ilintisi bulunan Rabbanî ve ruhânî latifedir. Hitaba mazhar kılınan, cezalandırılan ve mükâfatlandırılan kalptir.

¹⁸⁵ Mekkî, a.g.e., I, s.385-435; a.e., II, s.102.

¹⁸⁶ Uludağ, a.g.m., s.230.

Kalbi padişaha, diğer organları kalbin ordularına (askerlerine) benzeten Gazzâlî, bu ilişkiyi, organların kalbe bağlılığını meleklerin Allah'a bağlılığına benzeterek izah eder. Gazzâlî'ye göre kalpler Allah'ın rızasını kazanmak için yaratılmıştır. Nitekim "Ben, cinler ve insanları bana ibadet etsinler diye yarattım." buyrulmaktadır. Kalbin biniti beden, azığı da ilimdir. Kalbin bu azıktan istifade etmesini sağlayan etken ise salih ameldir. Kalbin zahiri ve batını orduları vardır. Zahiri kuvvetleri irade, kudret, ilim ve idraktır. Bâtını orduları ise hayal, tefekkür, tezekkür, hıfz (belleme), hiss-i müşterektir.

Başka bir sınıflandırma da kalbin gazab ve şehvet kuvvetleri ile bu kuvvetlere karşı kalbe yardımcı olan ilim, hikmet ve tefekkür birliklerinden oluşan batını ordular vardır. Eğer kalp, ilim, hikmet, tefekkür kuvvetlerine yardım etmez, gazab ve şehvete dalarsa helak olur. Bu bağlamda kalbin tasfiyesi ise takva ve zikir ile arındırılır. Kalbini takva ve zikir ile arındırarak keşfe mazhar olup Allah'a kavuşurlar.¹⁸⁷

Sühreverdî'ye göre et parçası olan kalp halk âleminde, latif kalp ise emir âleminde. Kalbin emir âleminde ruh ve neftsen oluşması, halk âleminde Hz. Âdem ile Hz. Havva (A.S) zürriyetlerinin oluşup meydana gelmesi gibidir. Nefs ve ruh çifti arasında bir sükûnet olmasaydı kalp oluşmazdı. Kalplerin bazıları vardır ki, ruha meyleder. Nitekim Peygamber Efendimiz (SAV) buyurmuştur ki:

"Kalpler dört çeşittir:

- 1) Tertemiz olan, içinde parlayan bir nur bulunan kalp. Bu, mü'minin kalbidir.
- 2) Simsiyah olup ters döndürülmüş kalp. Bu, kâfirin kalbidir.
- 3) Kılıfına konup ağzı bağlanmış kalp. Bu, münafığın kalbidir.
- 4) Yüzü çevrilip terk edilmiş kalp. Onun içinde iman da vardır, nifak da vardır.

Kalpteki iman, temiz suyun büyütüp beslediği yeşillik gibidir. Bu ikisinden iman ve nifakın hangisi galip ise, kalp için onunla hükmolunur."¹⁸⁸

Sühreverdî'ye göre kalp, ruha yöneldiği zaman saadeti elde eder, nefse yöneldiği zaman şekavete düşer.¹⁸⁹

Bilmen ise kalbi, "Gönül, yürek, bir şeyin merkezi, nefs-i nâtika, beden içinde en mühim hayati vazifeyi ifa eden sinevberîşşekil bir uzuv, yürek denilen lahm-i cismaniye taalluk eden bir latife-i Rabbaniyye" olarak izah etmektedir.

¹⁸⁷ Gazzâlî, a.g.e., III, s.9-30.

¹⁸⁸ Ahmed. b. Hanbel, *Müsned*, III, 17.

¹⁸⁹ Sühreverdî, a.g.e., s.583.

Bilmen'e göre, kalpteki duygu ve düşüncelerin sürekli değişmesi, kendisinde havatırın sürekli ve hızlı bir şekilde meydana gelmesi sebebiyle merkezî hayat olan uzva kalp denilmektedir. Bilmen, kalbin önemli bir nimet olduğunu vurgulayarak "Kalp, öyle bir harika-i kudrettir ki, kendisi beden-i insanî ile muhât görüldüğü halde kâinatın birçok esrar ve ledünniyatını muhit olacak bir vüs'ata maliktir." demektedir.¹⁹⁰ "Herkesin içerisinde lihikmetin bir kalp yaratılmıştır. İki kalp olsa idi hayatında intizam kalmazdı. Kalp, ruhun asıl madenidir, bütün kuvvetlerin bir menbaıdır. Allah'ın izniyle bedenin bir müdebbiridir.¹⁹¹ Kalpler, cesetlerdeki uzuvların en latifi, en ziyade müteessir olanıdır." demektedir.¹⁹²

Bilmen, iyi ve kötü duygu ve düşüncelerin kalpteki fonksiyonunu geniş bir şekilde açıklamıştır: "İnsan için yüce hislenişler ne kadar faydalı ise değersiz, kıymetsiz hislenişler de o kadar zararlıdır. Bu bakımdan Müslümanlık hislerin kaynağı olan kalbe büyük bir kıymet vermiştir. Bir Hadis-i Nebevî'de: "Agâh olunuz! Bedenin içinde bir et parçası vardır ki o iyi olunca bütün beden iyi olur. Bilakis o bozuk oldu mu, bütün beden bozuk olur."¹⁹³ buyrulmuştur. İslâm dini, merhamet, cömertlik, yumuşak huyluluk, hayâ, tevazu, sabır, vefa, vakar, iffet, sadakat, çalışma şevki, diyanet hissi, meyl-i maâli (yüce, derin şeyleri öğrenme hevesi) gibi yüce hisleri takdir ve tavsiye eder. Bedâyî yaratılan eserleri seyretme, irfan erbabı ile sohbet etme yüce hisleri arttırır.¹⁹⁴ İşte bu yüce hasletler, kalpten kaynaklanan hususların en güzidelerinden sayılır. İnsan kalbi, bu gibi yüce duyguların kaynağı olduğu için bir hadis-i şerifte: "Müftüler sana fetva verseler bile sen kalbine danış, o hususta ruhsat olsa bile vicdanına muhalif gelen bir şeyi yapma."¹⁹⁵ buyrulmuştur. Demek ki İslâmiyet bu hususların kaynağı olan kalbe, ahlâkî hususlara büyük kıymet veriyor."¹⁹⁶

"İslâm dininde cimrilik, korkaklık, öfkelenme, atalet, sefahat, kibir, gurur, haset, dalkavukluk, hıyanet, tecessüs, alay, kalp kasveti, uzun emel gibi şeyler alçak hisler cümlesindedir. Dolayısıyla bunlardan kaçınmak icap eder."¹⁹⁷ Bu bağlamda Bilmen, kalbi, ahlâkî hususların kaynağı olarak görmektedir. Çünkü Allah'ın eşsiz yaratma sanatının eseri olan kalp, insanın hatıralarını saklar. İyilikler ve kötülükler kalpte doğar ve gelişir. İşte bu değişimlerin mekânı kalptir. Bilmen'e göre kalbin helalle beslenmesi önemlidir. Helalle

¹⁹⁰ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.103-104; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, V, s.2504.

¹⁹¹ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, s.2782.

¹⁹² Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, s.4094.

¹⁹³ Buhârî, *İman*, 39.

¹⁹⁴ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.112-113.

¹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 194,227,293.

¹⁹⁶ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.71.

¹⁹⁷ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.112-113

beslenen kalp nurlanır, iyilikle vasıflanır. Haramla beslenen kalp, kararıp kötülüğe ve dalâlete düşer.¹⁹⁸

Bilmen, “güzel bilgi sahibi olmak istemeyenlerin, hak ve hakikati araştırmayanların, hurafeye kıymet verenlerin, bir takım ahlâka, insaniyete muhalif şeyleri, birer eseri telâkkî zannedenlerin kalplerini Allah mühürler.”¹⁹⁹ diyerek Allah Teâlâ’nın kalpleri mühürleyeceği kimseler hakkında da bilgi vermektedir.

Bilmen’in, İsrâ Sûresi 36. ayet-i kerimesinde geçen “fuad” kelimesine kalp manasını verdiğini görmekteyiz. Nitekim Bilmen: “Kalbini ulvî meşru şeylere muhabbetten, temayülden mahrum bırakarak süflî gayr-i meşru şeyler ile alakadar olan şahıs da böyle çirkin bir halet-i kalbiyyesinden dolayı mesul olacaktır.” demektedir. Bu bağlamda insanın kalp amellerinden de sorumlu tutulacağını bir kez daha vurgulamıştır.

Bilmen’e göre kalbin nurlanması için Kur’ân-ı Kerim’in ışıklarına ihtiyacı vardır. Bu anlamda Kur’an-ı Kerim’i idrak edecek olan iman mahalli kalptir. Bilmen, bu durumu şu şekilde izah etmektedir: “Kur’an-ı Kerim, öyle bir hidayet güneşidir ki, O’nun manevi ışıkları herkesin kalp evini aydınlatır. Yeter ki insan Kur’an’ın nuruyla aydınlanmayı arzu etsin. Mesela güneş hergün doğar ve ışıklarını her tarafa yayar, herkesin penceresinden içeri girerek evini aydınlatır. Fakat pencere kapalı ise güneş ne yapsın? Tabiatıyla evin içerisi karanlık kalır, içindekiler de güneşin altın gibi ışıklarından yararlanamaz. İşte insan, kalbinin penceresini açmalıdır ki, hakikati açıklayan Kur’an’ın o ilahî ışıklarından istifade edebilsin.”²⁰⁰ Nitekim Bilmen, bu durumu bir dörtlük ile dile getirmek istemiştir:

“Hakk’a tevcih etmedikçe kalbini
Kurtuluş yoktur çalışma nafiye
Öyle çıkmaz pürhatar bir râh ile
Vasıl olmaz bir râhile”²⁰¹

Bilmen, nezih bir itikada, Allah korkusu ile dolu olan bir kalbe sahip olan kimsenin Allah Teâlâ’yı manen vuslat şerefine kavuşacağını ve cennetle müjdeleneceğini ifade eder.²⁰²

“O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar! Ancak Allah’a selim bir kalp ile varan kimse müstesna.”²⁰³ ayet-i kerimesi gereğince Bilmen, “İnsanlar daha dünyada iken selameti kalbe, sahih bir imana sahip olmalıdır ki, istikballerinden emin olabilsinler” diyerek kalp

¹⁹⁸ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.183.

¹⁹⁹ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, s.2730.

²⁰⁰ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.37.

²⁰¹ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, V, s.2504.

²⁰² Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VII, s.3477.

²⁰³ Şuârâ, 26/88-89.

selametinin (tezkiyesinin) önemini dile getirmiştir.²⁰⁴ Yine bu konuda “Allah’ın zikri ile kudret ve azametini, lütuf ve keremini tefekkür ve takdis ile vicdanlarda yakîn husûle gelir, kalpler mutmain olur” demektedir.²⁰⁵ Bu bağlamda, Bilmen’e göre kalbin tezkiyesi (tasfiyesi), takva (haşyetullah) ve zikir ile olmaktadır.²⁰⁶

Bilmen, “(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?”²⁰⁷ ayet-i kerimesine bağlı olarak kalp, sadr, şeytan, vesvese ilişkisini geniş bir şekilde izah etmektedir: “Burada kalp denilmeyip ‘sadr’ göğüs denilmesi, şu gibi bir hikmete mebnidir: Göğüs, bir vesvese mahallidir. Şeytan, insan için göğüslerine vesveselerini düşürmeye çalışır. O vesveseleri gidermek, izale etmek ise göğsünü şerh etmekten ibarettir. Ve şöyle de deniliyor ki; şeytan, kalbe vesvese düşürmek için göğse gelir, göğüs ise kalbin kal’ası mesabesindedir. Şeytan orada bir menfez bulursa oradan kalbe vesveselerini düşürmeye başlar. Kalpte hüzn ve kederin, yanlış düşüncelerin zuhuruna sebebiyet verir. Akıl ve marifetin mahalli olan kalbi ifsada çalışmış bulunur. Fakat bir zatın göğsü lütf-i ilâhî olarak şerhedilmiş olunca, bir inbisata, bir inşiraha nail olunca artık şeytanın vesveselerine mahal olmaktan kurtulur. İşte Peygamber (Sav) Efendimiz’in mübarek göğsü de en mükemmel bir şerhe nail olmuş, ondan vesvese-i şeytaniyye zail bulunmuş, kendisi te’yidât-ı sübhâniyyeye mazhar olarak kalben pek mutmain, münşerih bir halde yaşamıştır.²⁰⁸

Bilmen, kalp ile ruh ve akıl arasındaki ilişkiyi, kalbin önemini ve niteliğini, Şuârâ Sûresi 194. ayet-i kerimesi bağlamında izah etmektedir: “Cibrîl-i Emîn, getirmiş olduğu ayetleri Rasûl-ü Ekrem’e vicahen, vech-i mahsus üzere tebliğ etmiştir. (Kalbin üzerine inzal etti) denilmesindeki hikmet ise Allahü A’lem şöyledir: Rasûl-ü Ekrem’e (Sav) tebliğ edilen ayetleri evvela mübarek ruhu telakki etmiş, bu ayetler derhal kalb-i nebevîsine intikal ederek orada tekarrür eylemiş, onu müteakip de ulvî dimağına yükselerek levha-i hafızasını tenvir ve tezyin buyurmuştur. Filhakika bütün meani-i ruhaniyye, evvela ruha nazil olur, sonra da oradan kalbe intikal eder. Çünkü ruh ile kalp arasında böyle bir alaka vardır. Maahaza kalp, âza-yı bedeniyyenin en mühimidir, insanların mükâfata ve mücazata müstahik olmaları, ahval-i kalbiyelerinin bir neticesidir. Bir amelin, iddianın makbul, muteber olup olmaması da

²⁰⁴ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, V, s.2470.

²⁰⁵ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, III, s.1647.

²⁰⁶ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, III, s.1647; a.e., VI, s.3075; a.e., VII, s.3477.

²⁰⁷ İnşirah, 94/1.

²⁰⁸ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, s.4057.

kalpteki itikada, kanaate göredir. İşte izah edilen ayet-i kerimede kalbin bu mühim mahiyetine işaret vardır.”²⁰⁹

Sonuç olarak Bilmen; kalbin önemi, tanımı, niteliği, sınırları, yaratılış hikmeti, fonksiyonları, kalbin tasfiyesi, kalp-ruh-akıl ilişkisi gibi hususları açıklamıştır. Nitekim aynı konuları mutasavvıflar da izah etmişlerdir. Bu bağlamda Bilmen’in, kalbin hem lügat hem de ıstilahî manaları üzerinde durduğunu, filozofların ve mutasavvıfların kalp tanımlarını ifade ettiğini görmekteyiz. Nitekim Bilmen’in kalp tanımı, Gazzâlî’nin kalp tanımı ile birebir örtüşmektedir. Kalbin “insanın bedenine yerleştirilen ruhani, rabbanî latife” tanımı, genel olarak sûfîlerin kullandıkları bir tanımdır.

Zahidler ve ilk sûfîler, dini ve ahlâki açıdan kalbi, kalbin önemi, kalp temizliği, ibadet ve iyi davranışlar üzerinde durarak, Allah’ın huzuruna kalb-i selim ile çıkmanın, kurtuluşun şart olduğunu vurguladıkları gibi, Bilmen de kalbi, ahlâki ve dini hususların hatta bütün kuvvetlerin kaynağı olarak görmüş ve kalb-i selimin ahiret saadeti için önemini dile getirmiştir.

Tasavvufta kalp, ilâhî hitabın muhatabı, marifet ve müşahede mahallidir. Bilmen de kalbin, imanın, aklın ve marifetin mahalli olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte kalbin, önemli bir nimet olduğunu vurgulamış, birçok esrar ve ledünniyâtı kapsayacak kadar bir genişliğe sahip, beden organlarının içinde en hassas duygu ve düşüncelerle en latif bir uzuv olduğunu açıklamıştır. Bu anlamda Bilmen, kalbin müşahede mahalli olduğunu da ifade etmiş olmaktadır.

Hem Bilmen hem de mutasavvıflara göre kalp, organların en önemlisidir. Kalp, yapısı itibariyle değişim mekânıdır, iyiliklerin (iyi hissiyatların) ve kötülüklerin (kötü hissiyatların) kaynağı olan yerdir. Diğer organların iyi ya da kötü olması kalbin duruşuna bağlıdır. Kalp, hadis-i şerif bağlamında istişare yapılabilecek, fetva verebilecek konumdadır. Bilmen ve mutasavvıflar kalbin akıl, ruh ve ilim ile olan ilişkisini izah etmişlerdir. Kalbin, ceza ve mükâfat bağlamında amellerinden sorumlu olacağını belirtmişlerdir. Bu bağlamda hem Bilmen hem de mutasavvıflar kalp konusunu değişik yöntemlerle anlatmış olsalar da hakikat değişmemektedir.

²⁰⁹ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, V, s.2504.

III- RUH

Ruh, sözlükte nefes, koku, rüzgâr, hareket eden hava, rahat, serbest, geniş ve ferahlık, hızlı hareket etmek anlamlarına gelmektedir.²¹⁰ Can, canlılık, his, öz gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.²¹¹ Ruh, ana rahminde oluşması sırasında melek tarafından insanın bedenine üflenen ve ölümü anında insanın bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikattir.²¹²

Kur’ân-ı Kerim’de ruh kelimesi yirmi bir yerde geçmektedir. Ve şu anlamlarda kullanılmıştır: *Vahiy* (Şuârâ, 42/52; Mü’min, 40/15), *Hz. İsa (AS)* (Nisa, 4/171), *Cebrâil (AS)* (Bakara, 2/97; Nahl, 16/102; Şuârâ, 26/193), *Ruh* (Secde, 9; Sa’d, 72; İsrâ, 85), *Kuvvet, sebat ve yardım* (Mücadele, 58/22).²¹³

İlk zahid ve sûfiler insanın mahiyetini açıklarken ruhtan çok, olumlu ve olumsuz yönleriyle nefis ve kalp üzerinde durmuşlardır. İlk sûfilerin ruh tanımları kelamcılarının tanımlarından pek farklı değildir. Bu dönemde ruh, nefis, kalp, akıl eş anlamlı kelimeler gibi görülmüş ve aynı hakikatin çeşitli yönlerini ifade eden terimler şeklinde anlaşılmıştır. Ruh kelimesinin Kur’an ve hadiste geçmesi, kelamcılarının ve İslâm filozoflarının ruh hakkındaki tartışmaları, sûfilerin ruhun mahiyetine dair görüş bildirmelerine yol açmış, bu görüşlere dayanarak daha sonraki dönemlerde ruh kavramı, ruhun mahlûk olup olmadığı, ruh türleri, ruh-beden ilişkisi ve ruhanîler tasavvufun temel meseleleri haline gelmiştir.²¹⁴

Ruh konusunda Vâsîî (V.320/932’den sonra); “Ruh, iki türdür: Biri yaratıklara can veren ruh, diğeri kalpleri aydınlatan ruh. Allah Teâlâ’nın ‘İşte böylece sana da emrimizle ruhu vahyettik’²¹⁵ buyurduğu ayetteki ruh, ikinci türden; yani gönülleri aydınlatan ruhtur” demektedir.²¹⁶

Cüneyd-i Bağdâdî (v.297/909), “Ruhla ilgili bilgileri Allah kendisine tahsis etmiştir. Yarattıklarından hiçbirini buna vâkıf kılmamıştır.” demektedir. Cüneyd-i Bağdâdî ile Abdullah Nebacî, “Ruh mevcuttur, demekten başka bu konuda bir şey söylenemez.” demişlerdir.²¹⁷

²¹⁰ İsfahânî, a.g.e., I, s.516-519; Cevherî, a.g.e., I, s.367-371.

²¹¹ Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Haz: Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi, 17. Baskı, Ankara, 2000, s.897.

²¹² Yavuz, Yusuf Şevki, *Ruh md.*, *DİA*, XXXV, İstanbul, 2008, s.187.

²¹³ Yavuz, a.g.m., s.187; Karaman, Fikret vd., a.g.e., s.560; Bardakçı, a.g.e., s.56

²¹⁴ Uludağ, Süleyman, *Ruh md.*, *DİA*, XXXV, İstanbul, 2008, s.192.

²¹⁵ Şuârâ, 42/52.

²¹⁶ Serrâc, a.g.e., s.225.

²¹⁷ Kelâbâzî, a.g.e., s.99; Sühreverdî, a.g.e., s.575.

Ebû Nasr Serrac Tûsî (v.378/988), “Ruh, letafeti sebebiyle ruh diye adlandırılmıştır. Organlar hallerinde sû-i edep edecek olurlarsa ruh sebebi göremez. Ruh, mülâhaza ve müşahede halinde oldukça, günler ve zaman boyu rikkat kesbederek kendine olan hitapları anlar ve müşahede ettiklerine işaret eder.”²¹⁸

Kelâbâzî’ye (v.385/995) göre, ilk dönem sûfilerin çoğunluğu, ruhun bedene hayat veren bir mana olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.²¹⁹

Ruhun mahlûk ya da kıdem olup olmadığı hususunda Ebû Bekir Kahtabî, ruhun mahlûk olmadığını ileri sürmüş; ancak ruhun kadim ya da mahlûk olup olmadığı konusunda İbn Atâ, Ebû Saîd el-Harrâz, Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hucvirî, Gazzâlî ruhun beden gibi mahlûk olduğunu savunmuşlardır. Nitekim İbn Atâ da “Allah bedenlerden evvel ruhları yaratmıştır” diyerek ruhların bedenden önce yaratıldığını ve mahlûk olduğunu ifade etmiştir.²²⁰

Kuşeyrî (v.465/1072), risalesinde, âlimlerin ruhun mahiyeti konusunda ihtilaf ettiklerini belirtmiştir. Kuşeyrî, “Ruh öyle bir latifedir ki bedende bulunduğu müddetçe Allah Teâlâ ruhun mahalli olan beden kalıbında hayat yaratır. İnsan (ruh ile değil) hayat ile diridir, uyku halinde (ruh) yükselir, bedenden ayrılır, sonra ona döner.” demektedir. Kuşeyrî’ye göre ruhlar mahlûktur, latif bir ayndır. Ruh ve beden birbirine muhtaç yaratılmıştır. Haşr ve neşr bu ikisi ile olacağı gibi, ceza ve sevap gören de bu ikisi ile olacaktır.²²¹

Hucvirî (v.470/1077) ise, ruhun varlığını, bakılığını, bedenlerden önce yaratıldığını, ruhun ayrı bir mahlûk, bedenine ise ayrı bir mahlûk olduğunu (ruhun kıdem olmadığını), ruhun başka bir ruha hulûl etmeyeceğini, âraz değil cevher olduğunu ayet ve hadisler bağlamında savunmuştur.²²²

Gazzâlî’ye göre ruh, emir âleminden bir emirdir. Ruh, miktar ve keyfiyeti olmayan, bölünmeyi kabul etmeyen mahlûk olan bir cevherdir. Ruhun kadim, araz ve cisim olduğunu söyleyenlerin hata ettiklerini belirtir. Ruh âraz değildir, çünkü ruh bedensiz bulunur. Ârazın

²¹⁸ Serrâc, *el-Lüma’ Fi’t-Tasavvuf-İslâm Tasavvufu*, trc: Hasan Kamil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 1996, s.225.

²¹⁹ Kelâbâzî, a.g.e., s.99.

²²⁰ Serrâc, a.g.e., s.225-226; Kelâbâzî, a.g.e., s.99-100; Sühreverdî, a.g.e., s.576; Kuşeyrî, a.g.e., s.87,182; Hucvirî, Ali b. Osman b. Ebû Ali Cüllâbî, *Keşfu’l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s.390.

²²¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.182; Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, s.305; Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Elif Matbaacılık, Ankara, 1972, s.73.

²²² Hucvirî, a.g.e., s.389-394.

cisimsiz bulunması imkânsızdır. Ruh cisim değildir, çünkü ruh bölünmeyi kabul etmez. Ancak ruhun hakikatini bilmek zordur. Bu konuda Allah Rasûlü (Sav) bile konuşmamıştır.²²³

Sühreverdî'ye göre, ruh konusunda dili tutmak, akıl sahiplerinin yoludur. En güzeli Peygamber (Sav)'in edebiyatıyla edeplenmektir. Ancak bu konudaki sözler Allah'ın ayetleri için birer te'vil olarak görülebilir. Çünkü Allah Teâlâ bazı ayetlerde tefsiri haram kılıp te'vili câiz yapmıştır. Sühreverdî, ruh konusunda ayet ve hadisleri, büyüklerin sözlerinin naklettikten sonra kendi görüşünü açıklamıştır. Ona göre ruh, ruh-i insanî (ulvî ruh) ve ruh-i hayvanî (bedendeki et parçası kalp) olmak üzere ikiye ayrılır. İnsanî ruh emir, beşerî olan hayvanî ruh halk âleminde dir. Hayvanî ruh, insanî ruhun mekânıdır.

Ona göre nefis, Allah Teâlâ'nın yaratması ile ulvî ruhtan oluşmuştur. İnsanî (ulvî) ruh, hayvanî ruha meyledip yerleşerek nefis oluşmuştur. Ruhun nefse olan meyil ve sükûnetinden ise kalp meydana gelmiştir. Sühreverdî, Hadis-i Şerifler bağlamında ruhların cesette müstakil bir varlık olduğunu, mana ve âraz olmadıklarını izah etmiştir.²²⁴

Bilmen ise, ruhu “can, kuvvet, cevvaliyet, nefis-i nâtika, mabihi hayat olan kuvvet, bir maddeden çıkarılan hülâsâ, hakikat-i insaniyye'den ibaret olan bir latif emr-i rabbânî” olarak tanımlamaktadır.²²⁵ Ruh kelimesi, rahmet ve üfleme manasında da kullanıldığını ifade etmiştir.²²⁶

Bilmen'in ruhun vasfı ve mahiyeti hakkındaki görüşleri şöyledir: “İnsan, beden ve ruhtan meydana gelmiş bir varlıktır. Fakat gerçekte “ben” diye tabir edilen ve sürekli kişiliğini koruyan ruhtan, o Allah'ın latif olarak yarattığı şeydir. Sürekli değişim ve gelişim gösteren beden ise, ruhun aleti konumunda olan (idrak, irade, hissetme) gibi ruhun eserlerinin ortaya çıkmasına araç olmaktan öte bir şey değildir. Ruhun, o yüce varlığın özelliklerini ve mahiyetini bütünüyle anlamak, insanlık için mümkün değildir. Biz, ruhun varlığı hakkında bilgiye, ancak yine onun bedende meydana getirdiği eserler ve tesirleri ile sahip olmaktadır. Ruhun varlığı ve sonsuz olması birçok delillerle sabittir. Müslümanlar olarak ruhun varlığına inanmaktayız. Şer'î delillerimiz ruhun var olduğunu, Allah Teâlâ'nın emri ile ölümden sonra başka bir âleme göç edeceğini haber vermektedir.”²²⁷

“Bir şeyin özünü bilmemek, onun varlığını inkâr etmeyi gerektirmez. Mesela elektrik denen akımın varlığını hepimiz biliyoruz. Zira bunun eserlerini parlamışını görüyoruz.

²²³ Gazzâlî, *İhyâ*, III, s.12; Gazzâlî, *Kimya-yı Saadet*, çev: Ali Arslan, I, Ankara, 2004, s.34-35.

²²⁴ Sühreverdî, a.g.e., s.575,582,583.

²²⁵ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.53.

²²⁶ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s.714.

²²⁷ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, IV, s.1907; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.403-404; Bilmen, *Kur'an Nasihatleri*, s.86.

Hâlbuki bu akımın nasıl bir şey olduğuna biz değil, onu keşfeden de vakıf bulunmuyor. Şöyle bir düşünelim: İnsandaki idrak meselesi nedir? İnsan nasıl oluyor da külliyatı ve cüz'iyatı anlayabiliyor? İnsandaki irade melekesi nedir? İnsan nasıl oluyor da çeşitli şeylerden birini seçebiliyor? İnsanda görülen hassasiyet melekesi nedir? Nedir insanın kalbinde parlayan rikkat, şefkat, vatan sevgisi, din sevgisi gibi yüce duygular? Nedir şu rüya yolu ile zuhur eden harikalar? Bazı insanların göstermeye muvafık oldukları kerametler! Bütün bunlar gösteriyor ki; insan sadece bu maddi bedenden ibaret değildir. İnsanı sadece maddi bedenden ibaret görenler, insanın yalnız görünen varlığına bakıp hakikati anlamak istemeyen ve zahiri gören kimselerden başkası değildir. İnsan, et ve kemik bir takım organlardan meydana gelmiş, maddi bir varlık değildir. İnsanın kişiliğinin meydana gelebilmesi için görünen bedenden başka bir şeyin varlığı açığa çıkıyor ki, o da ruhtur. Eğer ruh olmasaydı, beyin hücrelerimizin tahribatıyla hafıza kaybına uğrar, öğrendiklerimizin sürekliliğini sağlamamız mümkün olmazdı. İnsanlar uyku hallerinde bazı şeyler görürler ki, sonradan o şeyler görüldüğü gibi veya ona yakın bir şekilde meydana gelir. Bu garip olay ise insanda bedenden başka bir varlığın kuvvetine delildir. Ruhumuz olmasaydı ahlâkî sorumluluk diye bir şey düşünülemezdi. Çünkü beden, sürekli bir değişim geçirmektedir. Ruhun bedenden farklı bir varlığına sahip olduğuna “Ey mutmaîn olmuş nefis! Sen Rabbinden razı, Rabbin senden razı olarak Rabbine dön.”²²⁸ ayet-i kerimesi çok güzel işaret buyurmaktadır. “Rabbine rucû’ et” hitabıyla muhatap olan, Rabbisinin kendisinden razı olmuş olduğu ruh, ölüme maruz kalan ise şüphesiz bedendir. “Allah yolunda şehit olanlara ‘ölüler’ demeyiniz. Bilakis onlar, Rablerinin katında diri olup rızıklandırılırlar.”²²⁹ mealindeki ayet-i kerimesi de ruhun bedenden farklı olduğunun delilidir.²³⁰

“Ruhların varlığı, gösterdikleri âsâr ile bedâhaten sabit olduğu gibi bunların bu varlığını bütün edyân-ı ilâhîyede haber vermiştir. Şu kadar var ki, ruhların mahiyetini, tam hakikatini layıkıyla bilip tayin etmek, beşeriyet için kâbil değildir. Biz bu hususu ilm-i ilahiyeye havale ederiz. Fakat ruhun varlığını, hallerini ve vasıflarını bilmek insanlar için de mümkündür. Bunun içindir ki, din âlimleri ruh hakkında birçok açıklamalarda bulunmuşlardır.”²³¹

²²⁸ Fecr, 89/28.

²²⁹ Bakara, 2/154.

²³⁰ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.15; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.407-411.

²³¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, Amerikalıların Suallerine Cevap, *Sebilü'r-Reşad Mecmuası*, X, sy:228, Gün Basımevi, İstanbul, 1956, s.35; Bilmen, Ömer Nasuhi, Ruh Hakkında Bir Mübahase, *Sebilü'r-Reşad Mecmuası*, X, sy:234, Gün Basımevi, İstanbul, 1956, s.131; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, IV, s.1907; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.411;

İslâm düşünürleri ruhun mahiyetini belirleme konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilaf başlıca şu şekilde sınıflandırılabilir:

1) “Ruh; canlı, hareketli, nuranî, bedene zıt olmayan, görünmeyen bir cisimdir. Hulûl etmekten ve değişimden, düşünmek ve zevk almaktan uzak tutulmuştur.

Gül suyunun gülün içinde var olup akması gibi bedende var olup gidicidir. Bunun bedende var olmasıyla hayat olur, bedenden akıp gitmesiyle de ölüm gerçekleşir. İmâm’ül-Harameyn (v.478/1085), İbn-i Kayyım el-Cevzî, İmâm-ı Şârânî gibi birçok meşhur İslâm âlimi bu görüşü iddia etmektedir.

2) İnsan ruhu cevher-i mücerrettir. (Başlı başına varlık) maddi ve bölünmesi mümkün olmadığı gibi bir mekâna da muhtaç değildir, cesede de hulûl etmez. (Şekerin, çayın içinde erimesi gibi) bedenden kesin bir şekilde ayrı olup, başlı başınadır. Ruhun bedenle ilişkisinin olması hayatın başlaması, ilişkisinin kesilmesi de ölümü meydana getirir. Biz ruhun bu ilişkisini bir elektrik olayı ile örneklendirelim: göremediğimiz o akım güzü koskoca tramvayları son derece süratli hareket ettiriyor, yine o gücün kesilmesiyle araçlarını olduğu yerde durduruyor. İşte bunun gibi ruhun ilişkisi bedeni harekete geçiriyor. Bu ilişkinin kesilmesiyle bedeni çabucak hareketten mahrum bırakıyor. İmam-ı Gazzâlî, İmâm-ı Mâturîdî (v.333/944), Râgıp el-İsfahânî, mutasavvıflardan bir takım zatlar bu görüştedir. Ruhun var olduğuna hükmeden bilginlerin çoğu bu görüştedir.

3) İnsan ruhu, Allah Teâlâ’nın nurundan ve füyûzâtından meydana gelmiş manevi bir varlıktır. Ruhun zatının aslı; Allah Teâlâ’nın feyzinden bir yansıma gibidir ki, bir şeklin veya güneş ışınlarının aynaya yansımaya benzer. Mutasavvıflardan bir takım zevât da bu hükme varmışlardır.”²³²

“Kur’an-ı Kerim’de ruhun, Allah’ın “ol” demesiyle, O’nun yaratması ile var olduğu açıklanır. Ruhlar da diğer mahlûkât gibi sonradan var olmuştur, cümle-i âlemden mahdûttur. Âlem ise, Allah’tan başka olup cisimlerden, cevherlerden ve ârazilardan oluşur. O halde ruhlar da ya birer latif (göze görünmeyen) cisimdir veya birer mücerret cevherdir: yani görünüşünden daha farklı olarak düşünülendir. Yahut da birer ârazdır; yani herhangi bir cevherin varlığı için gerekli olmayan vasıftır. Fakat ruhun varlığı sabit olduğu için araz olarak kabul edilemez. Belki ya birer latif cisimler veya birer mücerret cevherdirler. Bu ikisinden

²³² Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.412-413; bkz: Bilmen, a.g.m., X, sy:234, s,131; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Ruh Hakkında Bir Mübahase, Sebîlü’r-Reşad Mecmuası*, X, sy:239, Gün Basımevi, İstanbul,1957, s.210.

hâli olamaz. Fakat bunların birini katî surette tayin etmek bizim için mümkün değildir. İslâm âlimleri bu seçeneklerin her ikisini de kabul etmişlerdir.”²³³

“Ruha ‘cevher-i mücerred’ diyen pek çok İslâm âlimi ve fudelası vardır. Cevherden murad, inkisamı kabil olmayan ayndır ki, ona “cüz-i lâ yetezezâ” denir. Cevherin bir kısmı mütehaysızdır, bir kısmı da mütehaysız değildir. Nitekim Tefsir-i Kebîr’de deniliyor ki: “Şüphe yok ki insan, yani ruh, bir cevedir, bu ya bir cevher-i mütehaysızdır veya cevher-i gayr-i mütehaysızdır. Ruh hakkında cevher-i mütehaysız olmak batıl olunca ikincisi, yani bir cevher-i gayr-i mütehaysız olması taayyün etmiş olur. Ruh, bu cisimlere mugayirdir. Belki o bir cevher-i basit-i mücerredir. Kendi kendine hâdis olamaz. Ancak bir muhdisin icadıyla vücuda gelmiştir ki, o muhdis de Allah Teâlâ’dan başkası değildir. O’nun “kûn” emriyle bu mükevvenat vücut bulmuştur. Demek ki, bir şeyin cevher olması, mücerred olmasına mani değildir. Aralarında muayenet yoktur. İşte hem en yüksek din âlimi, hem de pek kudretli bir hâkim olan Fahreddin Râzî iş bu cevher-i mücerredini kabul etmiş bulunuyor. İmâm-ı Mâtürîdî, İmâm-ı Gazzâlî, Ragıp el-İsfahânî gibi muhakkikler ise, mücerredatın vücuduna kâil olmuşlardır. Ruhun bir cism-i nuranî ve ulvî ve cisme sâri olduğunu da İbn-i Kayyim (ruh) nam kitabında yüz beş kadar aklî ve naklî delil ile isbat etmiştir.

Bunların hiçbirisi kuvvetli bir delil ile sabit olmasa bile bunlardan birine kâil olmak, dinen bir mahzuru istilzam etmez. Bu gibi hususlar zaruriyat-ı diniyyeden değildir. Mademki ruh da bir mahlûktur, bu âlemden mahduddur. Artık ya cisimdir ya cevherdir denilmesi dine münâfi bir hareket değildir. Cenâb-ı Hakk’ın verdiği bir ilim, bir akıl ve iz’an sayesinde ruha dair bazı bilgilere sahip olabilirler.

“Ruhu’l-Beyân” tefsirinde deniliyor ki: (Kuli’r-rûhu min emri Rabbî) nazm-ı şerifi, ruhu tarif etmektedir. Bunun manası: “ruh, âlem-i emirdendir, Âlem-i Halk ve fenadan değildir.” demektedir. Âlem-i Emir’den murad ise bir maddeden, bir asıldan münbas olmaksızın mücerred “kûn” emriyle yaratılmış olan şeylerdir.”²³⁴

“Ruh, Allah’ın emrinden ibarettir” demek değildir. Çünkü emr-i ilâhî başka, o emir ile vücuda gelen şey de başkadır. Ruh, bir mahlûktur. Allah Teâlâ’nın emri ise zât-ı ulûhiyeti ile kâim olduğundan böyle mahlûkiyyetle muttasıf olamaz. Tefsirlerde buna dair pek çok izahat vardır. Ezcümle deniliyor ki: Yani; Ruh, Allah Teâlâ’nın fiiliyle, yaratmasıyla vücuda gelmiştir.” Bu Nazm-ı Şerif istibham için, yani ruhun mahiyetini mübhemiyyette bırakmak için

²³³ Bilmen, a.g.m., X, sy:234, s.131; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.25.

²³⁴ Bilmen, Ömer Nasuhi, Ruh Hakkında Bir Mübahase, *Sebilü’r-Reşad Mecmuası*, X, sy:235, Gün Basımevi, İstanbul, 1956, s.147.

değildir. Nitekim bir cemaat bunu istibhama hamletmiş, Cenâb-ı Hakk ruhu, halkına mübhem kılmıştır, bunu bilmek yalnız, zât-ı ulûhiyyete mahsustur, demişlerdir. Hatta Hz. Peygamber dahî ruhun mahiyetini bilmez diye söylemişlerdir. Hâlbuki Rasûlullah (Sav)’in yüksek mansıbı, ruhu bilmeyecek bir halde bulunmaktan müteâlidir. Rasûl-u Ekrem Rûhu’l-Ervâh’tır. İlk yaratılan, Rûh-i Nebevîdir. Bu, birtakım deliller ile sabittir. Artık nasıl olur da, o Nebiyy-i Zîşân ruhun mahiyetine vakıf bulunmaz?”²³⁵

“Bazı mahlûkların bir mekânda mütehayyız olmaması, o mahlûkatın Cenâb-ı Hakk’a mümaseletini hâşâ iktiza etmez. Cenâb-ı Hakk, hâlıktır, kadîmdir. Bütün âlem ise mahlûktur, hâdistir, öyle ise ruh da mücerredattan olup bir mekânda mütehayyız olmadığı takdirde Hak Teâlâ’ya haza mümasil olmuş olamaz. Öyle selbî bir vasıftaki müsavât, mümaseleti işrap edemez.”²³⁶

“Hukemadan bir kısmı mücerredatın kadim olduğuna kâil olabilir. Fakat biz Müslümanlar Allah Teâlâ’dan başka kadim bulunmadığını yakînen biliriz. Ruhlarımızın sonradan yaratıldığını itiraf ediyoruz. Allah, kadîm olmamak üzere mücerredât denilen şeyleri yaratmaya kâdir değil midir? Âmennâ kâdirdir. O halde ruhların mücerredâtın olduğuna kâil olmakta dinen bir mahzur yoktur. Nitekim pek büyük mütefekkir İslâm âlimlerinin buna kâil olduklarını biliyoruz.”²³⁷

“Her insan ruhu kendi bedeninden evvel yaratılmıştır. Bütün insanlar daha bu dünya sahasında isbât-ı vücud etmeden evvel ruhları mevcut idi. Cenâb-ı Hakk’ın tayin buyurduğu bu âlemde yaşıyorlardı. Buna “Âlem-i Ervâh denir. Sonra mukadder olan zamanlar olup dünyaya gelen insanların maddî vücutlarına ruhları taalluk ederek veya nüfuzda bulunarak hayat hali zuhura gelmiştir. Demek oluyor ki, her insanın ruhu, o insanın cesedine girmeden veya ona taalluk etmeden önce de bir varlığa malik bulunmuştur.”²³⁸

“Ruhların cesetlerden bir müddet evvel yaratılmış olduğu sabit olmasa bile bunun imkân-ı vukuunu inkâr asla kâbil olamaz. Mademki ruhlar cesetlerden sonra da duracaktır, birer müstakil varlığa maliktir. O halde cesetlerden bir müddet evvel yaratılmış olmaları neden mümkün olmasın? Bundan dolayı kadîm olmaları neden lazım gelsin? Hz. Âdem (As), bizden binlerce sene evvel yaratılmıştır. Şimdi O’na, Cenâb-ı Hakk gibi kadîm mi diyeceğiz? Melekler ise Hz. Âdem’den de (As) evvel yaratılmışlardır, onlar da birer nevi rûh-i âlîdir, rûh-

²³⁵ Bilmen, a.g.m., X, sy:235, s.147; Bilmen, a.g.m., X, sy:234,s.130; Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, s.2764.

²³⁶ Bilmen, a.g.m., X, sy:235, s.148;

²³⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, Ruh Hakkında Bir Mübahase, *Sebilü’r-Reşad Mecmuası*, X, sy:236, Gün Basımevi, İstanbul, 1957, s.162; Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, IV, s.1907.

²³⁸ Bilmen, *Amerikalıların Suallerine Cevap*, X, sy:228, s.35.

i kudsîdir. Şimdi onları da bu mukaddem yaratıldıklarından dolayı Zât-ı Bârî gibi hâşâ kadîm mi tanıyacağız?”

Ruhların, cesetlerden evvel yaratıldığına dair Kur'an-ı Mübîn'de bir sarahat, bir işaret bulunmadığı takdirde bunu katiyen inkâr lazım gelmez. Bir nice hakikatler vardır ki, Ehâdîs-i Şerîfe ile ve sair şer'î deliller ile sabit bulunmuştur. Maamafih Kur'an-ı Kerim'de ruhların daha evvel yaratılmış olduğuna bazı işaretler vardır. Bunları müfessirler göstermektedirler. Allah Teâlâ, Hz. Adem (As)'ın cesedini yarattıktan sonra ona ruh nefh buyurduğunu bildiriyor. Demek ki ruh başka ceset başkadır. Nefh-i ruh ise ruhun cesede taallukunu gösterir ve ruhun cesetten evvel mevcut olduğuna da işaret haiz bulunur, yoksa ceset ile beraber yaratılmış olduğunu göstermez.

“Elestü birabbiküm”²³⁹ emri de bazı müfessirlerin tevcihlerine göre yine vaktiyle ruhlara ait bulunmuştur. Filhakika ruhlar bedenlerden evvel mevcut olmasa idiler böyle bir ikrarda nasıl bulunabilirlerdi? Vakıa, bunu temsilât kabilinden sayanlar da vardır. Fakat bunlar aynı zamanda bunun bir hakikat olabilmesini de muterif bulunmaktadır. Zaten bir şey kudretullahı nazaran kâbil ve sarahaten mezkûr olunca onu temsil kabilinden saymak zaidir. Birkısım Ehâdîs-i Şerîfe de ruhların, cesetlerden mukaddem olduğunu haber vermektedir. Bunlar hadd-i zatında mütevatir olmasalar da müteaddid oldukları için birbirini teyid etmektedir ve kendilerini tasdik etmek, dinen, ilmen bir mahzuru muhtevi bulunmamaktadır. Müteaddid makbul hadis kitaplarımız vardır. Sahih-i Buhârî ile Sahih-i Müslim bunlardandır. Artık bir Hadis-i Şerif, Buhârî ve Müslim'de bulunmazsa kıymetini kaybetmiş olmaz. Diğer muteber hadis kitaplarında bulunmuş ve diğer hadisler ile teyyüd etmiş olabilir. Binaenaleyh bir hadis-i şerif hakkında “çünkü Buhârî ve Müslim'de yoktur” diyerek onu şüpheli göstermek doğru olamaz. Zaten böyle bir iki hadis kitabı bütün Ehâdîs-i Şerife'yi Camii bulunamaz. Ezcümle bir hadis-i şerifte “Allah Teâlâ'nın ruhları cesetlerden iki bin yıl evvel yaratmış olduğu” beyan buyrulmuştur. Diğer bir hadis-i şerifte de “ruhların birer toplanmış zümreler”²⁴⁰ olduğu bildirilmiştir. Bu hadis-i şerifi İmam Buhârî ile İmam Müslim Hz. Âişe validemizden bilvasıta nakletmiş ve bununla ruhların bedenlerden mukaddem yaratılmış olduğuna istidlâl olunmuştur. Ruhların cesetlerden mukaddem yaratılmış olduğuna hemen bütün ulema-i din kâildirler.”²⁴¹

²³⁹ A'raf, 7/172.

²⁴⁰ Buhârî, *Enbiya*, 2; Müslim, *Birr*, 159.

²⁴¹ Bilmen, a.g.m., X, sy:236, s.162-163; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Ruh Hakkında Bir Mübahase, Sebîlü'r-Reşad Mecmuası*, X, sy:237, Gün Basımevi, İstanbul, 1957, s.178.

Ruhun baki olması ve bunun ispatı hakkında Bilmen'in değerlendirmesi şöyledir: "İnsan ruhu fâil midir? Yoksa bâkî midir? Şüphesiz ki ruh sonradan yaratıldığı için hadd-i zatında ölümlüdür. Allah Teâlâ insanın aslî hakikatini fenadan uzak kılmıştır. İnsan ölmekle ruhu yok olmaz. Fakat ruhların ilişkide bulunduğu bedenden kesin bir şekilde ilişkiyi kesmeleri ve bedenleri aracılığı ile ortaya koydukları bir takım eserlerden ayrı kalmaları ruhlar hakkında bir tür helak demektir. Binaenaleyh, ruhların bekaya mazhar olmaları "Allah'tan başka her şey helak olacaktır"²⁴² ayet-i kerimesine zıt değildir. Bununla beraber ruhların ansızın uğrayacakları bir helak ve tekrar iade edilmesi, yaratılması da câizdir. Ruhun bekası (ölümsüz olmak) hakkında birçok ilmî, tasavvufî olağanüstü deliller mevcut olduğu gibi bir kısım işitmeye dayalı deliller de vardır:

Bu çilekeş dünyada hiçbir kimse kazancıyla, ilim ve üstünlüğü ile kendisine uygun bir mutluluk ve mükâfata nail olamıyor. Eğer insanlar bir ebedilik âleminde yaşamayacaklar ise, düzgün itikatlı, güzel ahlâklı zatlar ile zayıf fikirli fesad şahıslar arasında ne fark kalır? Öyle ise insan hayatı, sadece bu ölümlü dünyaya sıkıştırılmış değildir. Ruh cevher, kudsî bir latîfe olduğundan sonsuz bir daimîliğe yöneliktir.

Bedenden ayrılmış olan ruhların bazen ortaya çıktıkları tecrübe ile sabittir. Örneğin; bundan şu kadar zaman önce vefat etmiş olan bir kişinin, bizim onu rüyamızda görmemiz ve rüyada bize haber verdiği şeylerin daha sonra aynen o şekilde meydana gelmesi gibi... bu gibi şeyler çok defa meydana gelen olaylardandır. Artık bu durum ruhların bekasından başka neye yorumlanabilir ki?

O sonsuzluk âleminde, herkes dünyadaki yaptıklarına ve niyetlerine göre sevaplandırılacaklar veya cezalandırılacaklardır. O yüce âlemde, (dünyada) dini yaşayıp ona sahip çıkmış fazilet sahibi insanlar sonsuza değin mutlu kılınacaklar, inkâr ederek Allah'ın sınırını aşanlar ise sonsuza değin azap içinde olacaklardır. Bu mükâfatın ve azabın devamı ise şüphesiz canlı olan ruhun baki olmasını gerektirmektedir.²⁴³

Hâsılı insan asıl ruhtan, nefs-i nâtıkadan ibarettir. İnsan ölür, cesedi topraklar içinde çürür, fakat ruhu yok olmaz. Berzah âlemi denilen bir makama gider, kıyamete kadar orada kalır, sonra da ilâhî kudret ile yeniden şekillenecek olan cesede tekrar dönerek onunla beraber bir ebediyet âlemi olan ahiret yurduna intikal eder, orada hak ettiği mükâfat ya da cezayla karşılaşır.²⁴⁴

²⁴² Kasas, 28/88.

²⁴³ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.413-416; Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.140.

²⁴⁴ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.86.

Sonuç olarak mutasavvıflar; ruhun mahiyeti, bakiliği, mahlûk ya da kadîm ve bedenden ayrı bir mahlûk oluşu, bedenlerden önce yaratılması, kalp, nefis ve beden ilişkisi meselelerinden bahsetmişlerdir.

Bilmen ise; ruhun tanımı, mahiyeti, varlığı ve varlığının ispatı mahlûk ya da kadîm oluşu, bakiliği ya da faniliği, bedenden önce yaratılması ve ayrı bir varlık olması konularını ele almıştır.

Bilmen ve mutasavvıflara göre ruh hâdistir ve mahlûktur. Bedenlerden önce yaratılmıştır ve ondan ayrı bir varlıktır. Âraz değildir, bakidir. Bedenle birlikte haşr olacak ve ahiret hayatında ceza ya da mükâfat görecektir.

Sûfilerden Cüneyd-i Bağdadî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (v.283/896), Abdullah Nebacî, ruhla ilgili bilgilerin Allah'a ait olduğunu, bu konuda bir şey söylenemeyeceğini ifade etmişlerdir. Bilmen ise, ruhun tam hakikatini bilmenin insanlık için mümkün olmadığını söylemekle birlikte ruhun varlığını, hallerini, vasıflarını bilmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda da ruhla ilgili konularda geniş açıklamalarda bulunmuştur.

Bilmen'in ruhun varlığını ve bakiliğini ispat etmeye çalışmasının sebebinin yaşadığı dönemin materyalizm gibi fikir akımlarının meydana getirdiği bir netice olarak değerlendirilebilir. Bu konuda mutasavvıfların görüşlerinden de istifade ettiğini görmekteyiz.

Bilmen, ruhun âraz, cisim ya da cevher olduğu noktasında İslâm âlimlerinin ve mutasavvıflarının görüşlerini maddeler halinde sınıflandırmıştır. Gazzâlî ve Hucvirî gibi Mutasavvıfların bir kısmı ruhu mücerret bir cevher olarak kabul etmişlerdir. Bilmen ise, ruhun âraz olmadığını izah etmekle birlikte “ya birer cism-i latiftirler ya da birer mücerret cevherdirler. Bu ikisinden hâlî olamaz. Fakat bunlardan birini kat'î suretle tayin etmek bizim için mümkün değildir.” demektedir. Ancak Bilmen'e göre ruh için latif bir cisim ya da cevher denilmesinin dine aykırı bir görüş olmadığını, bu görüşlerden birisinin tercih edilmesinin dinen bir sakıncası olmadığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Bilmen'in, ruhun mahiyeti konusunda mutasavvıflardan farklı bir duruş sergilediğini görmekteyiz.

IV- NEFS

Nefs sözlükte; ruh, can, akıl, kalp, hayat, asıl, bir şeyin kendisi, cevher, zat, rüzgârın esmesi, nefes almak, ferahlamak, rahatlamak manalarına gelmektedir.²⁴⁵

Nefs kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de, sekiz ayrı manada kullanılmıştır: Bunlar; Zâtullah,²⁴⁶ insan ruhu,²⁴⁷ kalp, sadr,²⁴⁸ insan bedeni,²⁴⁹ bedenle beraber ruh,²⁵⁰ insana kötülüğü emreden kuvvet,²⁵¹ zât,²⁵² cins²⁵³ manalarıdır.²⁵⁴ Allah, nefsinin kötü sıfatlardan arındırıp iyi sıfatlarla bezeyenleri kurtuluşa erenler diye vasıflandırmış,²⁵⁵ bunun gerçekleşmesi için nefis mücahedesi yapmayı tavsiye etmiştir.²⁵⁶ Hz. Peygamber de (Sav) nefsin arzularına, heva ve hevese uymayı hak yoldan sapma olarak nitelendirmiştir.²⁵⁷

Ebû Süleyman Dârânî (v.215/830), 'Amellerin en faziletlisi nefsin arzusunun zıttına hareket etmektir' demiştir.²⁵⁸

Zünnûn-u Mısri (v.245/859); "Kul için en zor hicap nefsi görmek ve onun idaresine tabi olmaktır. Zira nefse uymak Hakk'ın rızasına muhalefet etmektir." demektedir.²⁵⁹

Sehl b. Abdullah, 'Nefse ve nefsin heva ve hevesine muhalefet edilmek suretiyle Allah'a ibadet edildiği gibi başka bir şeyle ibadet edilmemiştir' demiştir.²⁶⁰

Amr b. Osman Mekkî (v.291/903), 'Nefs itaatsizdir, serkeştir. Muradını eksiksiz ele geçirmen için nefis atını ilim siyaseti ile idare et' demiştir.²⁶¹ Bu bakımdan sufiler nefse muhalefet etmeyi, ibadetin özü, amellerin en faziletlisi ve Allah'ın rızasını kazanmanın yolu olarak görmüşlerdir.

²⁴⁵ Devellioğlu, a.g.e., s.818; Cevherî, III, s.984-985; İsfahânî, a.g.e., II, s.730-732.

²⁴⁶ Tâ-hâ, 20/41; Âl-i İmrân, 3/28; En'âm, 6/54; Mâide, 5/116.

²⁴⁷ Fecr, 89/27; En'âm, 6/93; Zümer, 39/42.

²⁴⁸ Âl-i İmrân; 3/154; Â'raf, 7/205; Yusuf, 12/77, Bakara, 2/77,109,235; Nîsa, 4/113; Yunus, 10/100; Fussilet, 41/53.

²⁴⁹ Enbiya, 21/35; Ankebût, 29/57; İsrâ, 17/33; Yusuf, 12/26,30,61.

²⁵⁰ Bakara, 2/286; En'âm, 6/152; Yunus, 10/23,30,49,54; Râ'd, 13/11,42; Zümer, 39/70; Mü'min, 40/17.

²⁵¹ Yusuf, 12/18,53; Tâ-hâ, 20/96; Mâide, 5/30.

²⁵² Bakara, 2/48; Lokman, 31/28-34; Müddessir, 74/38.

²⁵³ Tevbe, 9/128; Rûm, 30/28; Â'raf, 7/188; Şûrâ, 42/11.

²⁵⁴ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara, 1997, s.545-546.

²⁵⁵ A'lâ, 87/14; Şems, 91/9.

²⁵⁶ Ankebût, 29/69.

²⁵⁷ Buhârî, *Rikâk*, 4-5.

²⁵⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.109.

²⁵⁹ Hucvirî, a.g.e., s.313.

²⁶⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.239.

²⁶¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.122.

Nefs muhasebesinin önemini anlatan Ebû Talip el-Mekkî'ye göre nefis, kötülüğe çağırandır, toprakçıldır, arzdan yaratılmıştır. Bunun için toprağa meyleder. Ruh ise takvaya davet eder, manevidir ve melekûtten yaratılmıştır. Bu yüzden yücelmekten haz alır.²⁶²

Nefs, daimi hareket etme tabiatı üzerine yaratılmıştır. Allah Teâlâ tarafından ise sükûnete davet edilmiştir. Çünkü nefis, sükûnete erip Allah'a muhtaç olduğunu bildiği zaman istikamet bulabilir. Nefs, Allah'ın yardımıyla sükûnet bulunca kalpteki gaflet perdesi kalkar. Nefsin, hataya meyil ve aç gözlülük olmak üzere iki sıfatı vardır. Hataya meyil cehaletten, aç gözlülük hırstan kaynaklanır. İnsan nefsinin tabiatını teşkil eden dört mizaç vardır: Topraktan yaratılmış olduğu için zayıf, çamur tabiatından olduğu için cimri, ateşten olduğu için şehvetli, kuru çamurdan olduğu için de cahildir. Zayıflık, cimrilik, şehvetlilik ve cehalet insanın imtihan edilmesi için yaratılmıştır. Nefs muhasebesi, Allah korkusu ve nefsi her an hesaba çekmek ile olmaktadır.²⁶³

Ebû Tâlib el-Mekkî, kalp, akıl ve nefis arasındaki ilişkiyi de şu şekilde izah etmiştir: “Allahü Teâlâ bir kulu için helaki murat ettiği zaman, ondan şerrin sudûr etmesine hükmeder. Bunun üzerine kalp, kötü niyet oluştuktan sonra nefsten kaynaklanan heva ile akla bakar. Akıl da nefse döner. Nefs, akla kötülüğü kolay göstererek onu tahrik eder. Akıl da nefsin tahrikine kapılarak ona boyun eğer. Aklın teslimiyetinden dolayı yürek, heva ve arzuları için açılıp genişler.”²⁶⁴

Kuşeyrî'ye göre, bir şeyin hakikati olan nefis, beden kalıbına tevdi edilen ve kötü huyların mahalli olan bir latifedir. Ruh ise, yine beden kalıbında bulunan ancak güzel huyların mahalli olan bir latifedir. Nefs, ruh, akıl gibi kuvvetlerin bazısı diğer bazısını hükmü altına alır. Nefs, kulun kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiillerdir. Bu vasıfların birincisi haram ve mekruhlar, ikincisi ise kötü huylardır (haset, kibir, gazap, kin v.b.). Nefsin sıfatlarından en zoru, kişinin amellerini ve kendisini beğenmesidir. Bunun için nefis terbiyesi ve tedavisi gerekir. Nefse muhalefet etmek ibadetlerin başıdır.²⁶⁵

Hucvirî ise, birbirinden farklı birçok manalarda kullanılan nefsin, şerrin kaynağı, kötülüğün temeli olduğu konusunda sufflerin ittifak ettiklerini ifade etmiştir. O, “Âlemde şeytan-melek, cennet-cehennem var ise, bedende de ruh ve nefis denilen letaifler vardır. Nefs şerr mahalli, ruh ise hayır mahallidir. Gözün görme, kulağın işitme mahalli olduğu gibi. İnsan, ruh, beden ve nefis'den meydana gelir. Ruh cennet, nefis cehennem, beden de arafat mahallidir.

²⁶² Mekkî, a.g.e., I, s.389-411

²⁶³ Mekkî, a.g.e., I, s.265,296,298.; bkz: Sühreverdî, a.g.e., s.586.

²⁶⁴ Mekkî, a.g.e., I, s.415.

²⁶⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s.181,239.

Ruhu akıl, nefsi heva ve arzular idare eder. Kul nefse muhalefet etmekle ruhu ve akılı destekler. Çünkü nefse muhalefet etmek bütün ibadetlerin başıdır. Nefsinin fani olduğunu bilen, Rabbinin baki olduğunu bilir. Nefsini zilletle tanıyan, Rabbini izzetle tanımış olur. Nefsini ubudiyetle tanıyan, Rabbini rububiyetle tanımış olur. Bu anlamda kulun nefsini tanıması gerekir.” demektedir.²⁶⁶

Gazzâlî’ye göre, nefs, ruh, akıl ve kalbin birbirinden farklı birçok anlamı vardır. Bu dört kavram, ilk manalarında insanın hakikatinden ibaret olan Rabbanî latife anlamındadır ve bu bağlamda eş anlamlıdır. İkinci manalarında ise farklılıkları ortaya çıkar. Nitekim nefs, öfke ve şehvet gücünü toplayan bir cevherdir. Nefs ile mücadele edilmesi gerekir. Nefs ile mücadelenin dört ilkesi vardır: Az uyumak, az konuşmak, az yemek, varlıkların ezalarına katlanmak. İnsanın (nefsin) yaratılışında canavarlık, hayvanlık, şeytanlık ve Rabbanî sıfatlar vardır. İnsana gazap halinde canavarlık sıfatı, şehvet halinde hayvanlık sıfatı, hile ve tuzak konularında şeytanlık sıfatı, hâkimiyet ve üstün olma, kendini beğenme durumunda Rabbanî (Tanrılık) sıfatı ortaya çıkar. Bütün bu sıfatların ve ahlâkın temel unsurları olan hikmet, şecaat, iffet ve adalet unsurlarının aklın ve vahyin gözetimi altında olması gerekir. Gazzâlî, ayetlerin ışığında, şehvetlere karşı direnemeyip şehvetlerin gerektirdiği şeylere ve şeytanın çağrılarına boyun eğen nefse Nefs-i Emmâre, tam sükûnete ermemekle birlikte şehvetlere karşı koyan nefse Nefs-i Levvâme, şehvetlere karşı koyması sebebiyle sükûna eren nefse Nefs-i Mutmainne demektedir.²⁶⁷

İnsanın beden, nefs ve ruh unsurlarından oluştuğunu ifade eden İbn Arabî (v.638/1240), nefsin üç niteliğinden bahseder: Bunlar nebatî, hayvanî ve aklî nefislerdir. Aklî nefis akıl değildir, akıl onun tâlî bir özelliğidir. Nebatî nefsin görevi yiyecek aramaktır. Hayvanî nefsin yeri kalptir, maddidir. Bütün insanlar ve hayvanlar, hayvanî nefis sahibidir. Aklî nefis, mutlak zâtıyla kavrayıcıdır. Bütün günahlardan arınmış, hür olarak doğmuştur. Ruh ise, bu üç nefsin reysidir.²⁶⁸

Nefsin arındırılması konusunda önemle duran İbn Arabî’ye göre, nefse muhalefet etmeye mevt-i ahmer (kızıl ölüm) adı verilir. Nefse üç hususta muhalefet edilir: Mübahta, mekruhta, haramda. Nefs, sevap bir işten zevk alır da bunun dışındaki sevap işlerin ifası ona göre eşit derecede külfetli olursa, onun söz konusu sevap işten zevk alması hoş görüyle karşılanabilir. Ama herhangi bir sevap iş onun gücüne ve zoruna gidiyorsa, nefsi o işe

²⁶⁶ Hucvirî, a.g.e., s.309-313.

²⁶⁷ Gazzâlî, *İhya*, III, s.13,26,120,145; bkz: Sühreverdî, a.g.e., s.587

²⁶⁸ Uludağ, Süleyman, *İbn Arabî*, TDV. Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995, s.138; Uludağ, Süleyman, Nefs, md., *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s.528.

yöneltmek gerekir. Zira nefis zevk aldığı sevap bir işi alışkanlık haline getirirse bu durum mübah, mekruh ve haramlar konusunda etkisini gösterir. İbn Arabî, “akıl ve irade nefis karşısında iki çeşit tavır alır” diyor. Ya nefse muhalefet eder veya ona yardımcı olur. Nefse muhalefet ona yardımcı olmakla aynı anlama gelir. Nefsin şeriata uygun düşen istekleri dışında hiçbir isteği makbul değildir. Şeriata uygun davranması onu mutlu eder, ilâhî sevgiye ermesini sağlar. Allah’ın razı olduğu işleri ifa eden nefis, melekten gelen ilhama mazhar olur.²⁶⁹

Mevlânâ, nefsin insana sağ elinde Mushaf tutarak geldiğini, fakat sol elinde gizlediği kılıçla onu katlettiğini, su bulma vadiyle kuyuya götürüp sonra onu kuyunun içine attığını anlatır.²⁷⁰

Bilmen, nefsi üç farklı mânâda açıklamaktadır. İlk anlamı insan, şahıs, ferd, ruh-ı insanî ve hayvânî, bir şeyin hakikati; ikinci anlamı tab’ı insanînin dünyevi lezzetlere meyelanı; üçüncü anlamı hayat, his ve hareket kuvvetlerini hâiz olan ve nefs-i nâtika denilen bir latif cevher-i ruhanî’dir.²⁷¹

Bilmen’e göre nefis, kötülüklerin ve dinen kerih görülen huyların kaynağı, ruh ise iyiliklerin ve iyi huyların kaynağıdır.²⁷² Bilmen’e göre nefis, insanı kötülüklerle sürükler, günah işlemesine ve Allah’ın rızasından uzaklaşmasına sebep olur. Bir insan için en büyük felaket budur. Kula düşen nefsi en büyük düşman kabul edip nefsin oyunlarına karşı uyanık olmaktır.

Bilmen, nefsin bu durumunu, ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerle örnekendirerek şöyle açıklamaktadır: “İnsan elini ateşe sokamaz, çünkü ateşin yakıcı olduğunu bilir. O halde bir ceza âleminin, bir azap ateşinin varlığına inanan bir âdem nasıl olur da bir takım günahlara cüret edebilir? “Ey İnsan! İhsanı bol olan Rabbine karşı seni aldatan nedir?”²⁷³ Bunca şeytana ve nefsin heveslerine tabilik nedir?”

“İnsanda nefs-i emmâre (insanı kötülüğe sürükleyen nefis) denilen bir kuvvet vardır. Bu kuvvet terbiye ve ıslah edilmedikçe sahibi için çok zararlı bir düşman olur. Hal böyle iken insan en çok kendi nefsinden korkmalıdır. Nefsinin kötü isteklerine uymamalı, nefsinin hoşuna giden şeyleri tatmin için haram yollara girmemelidir. Aksi takdirde ebedi felakete tutulmuş olur.”

²⁶⁹ Uludağ, *İbn Arabî*, s.140-141.

²⁷⁰ Mevlânâ, a.g.e., III, s.27,260.

²⁷¹ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.128.

²⁷² Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.46-47; Bilmen, *Kur’an Nasihaları*, s.46,61,178; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.17,64,371; Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.45.

²⁷³ İnfitar, 82/6.

“İnsanın tabiatında hikmet gereği bir takım zararlı kuvvetler vardır. Bu kuvvetler insanı sürekli kötülüğe ve harama sevk etmek ister. Birçok insan bu yüzden Allah’tan uzaklaşıp nefsi arzulara dalar; niçin yaratılmış olduğunu, sonunun ne olacağını düşünmez. Yapmakla sorumlu olduğu en önemli görevlerini unuttur, ahiret için çalışmaz, değerli vaktini boş işlerle uğraşarak ziyan eder, sonunda hayatının ışığı söner de karanlık mezara girer. Mesnevî-i Şerîf’te ibret dolu bir hikâye vardır. Şöyle ki: “Geniş, yeşil bir sahada bir aslan varmış. Bu yırtıcı hayvan yaralı olduğu için istediği hayvanları avlayamıyormuş. Birgün düşünür, taşınır. Hilekâr bir tilkiye müracaattan başka çare bulamaz. Tilki söz verir: Ben sana mükemmel bir av bulacağım. Sen merak etme” der. Hilekâr tilki, aç kalmış bir merkebin yanına sokulur, der ki: “Hayvancağız! Neden bu kadar açlığa katlanıyorsun? Seni çimeni ve suları bol yeşil bir sahaya götüreyim, istediğin kadar ye iç, şu açlıktan kurtul.” Merkep başlangıçta kabul etmez, “ben halime razıyım” der. Fakat ovanın cazibesine dayanamaz, tilkinin yanına düşer. Zümrüt gibi yeşillikler içinde bulunan o latif sahaya gider. “Tam fırsat, istediğim gibi yer, içerim” diye gafilâne bir halde dolaşırken ansızın yaralı aslanın hücumuna uğrar. Bereket versin aslanın pençesinden bir fırsatını bulup kurtulur. Artık bir daha o sahraya gitmemeye tevbe eder. Kurnaz tilki durur mu ya? Tekrar merkebin yanına sokulur: “Aslan suretinde gördüğün şey, aslında aslan değildi. O, bir hayalden ibaretti.” diye merkebi tekrar aldatır. Gafil hayvancağız bir daha çıkar, yeşilliklere doğru gider. Fakat bu defa hırsının cezasına kavuşur. Aslanın ikinci bir hücumuna uğrar. Aslanın şiddetli pençesinde parça parça olur. Aslan bir aralık su içmeye gider. Tilki de sokularak merkebin etinden yemeye başlar. Aslan şiddetle kükrer: “Tilki sakın merkebin yüreğini yeme, onu bana bırak!” Tilki de şöyle cevap verir: “Eğer onun yüreği olsa idi, hiç ikinci defa daha aldanıp da gelip sana aldanır mıydı?”²⁷⁴

“İşte nefis ve şeytan da böyle yaralayıcı aslan gibidir. Bunlar insana tamamen musallat olmaya kadir değildirlere. Bunun için insanı bir takım hilelerle, vesveselerle avlamak isterler. Nefsin hoşuna giden şeyler karşısında berrak bir su gibi, saf bir Kevser gibi göze çarpar. Hâlbuki su zannedilen şey seraptır, menfaat zannedilen şey bir hayalden ibarettir.”²⁷⁵

“Nefs-i Emmâre’nin men ettiği şeyler faydalı, güzel bir şekilde görünür. Şeytanın sevk etmek istediği şeyler yaldızlı, cazibeli bir halde parıldar. Fakat akıllı olan bunlara aldanmaz, serabı su sanmaz, yaldızlı bakırları altın zannetmez, heva ve hevesi uğrunda manevi hayatını feda etmez. Gafil olanlar ise aldanırlar, nefisleri yüzünden defalarca felakete

²⁷⁴ Mevlânâ, a.g.e., V, s.227-235.

²⁷⁵ Bilmen, *Kurân Nasihatleri*, s.61.

uğrarlar. Bir aralık pişman olarak tevbe ederler. Yazık ki sebat etmezler. Yine nefislerinin hevasına, şeytanın vesvesesine uyarlar, sonunda mahvolur giderler. Bir hadis-i şerifte: “Mü’min, bir delikten iki defa sokulmaz.”²⁷⁶ buyruluyor. Yani sen elini bir deliğe uzattın. Orada zehirli bir hayvanın bulunduğunu anladın. Artık bir daha elini uzatır mısın? Öyleyse insan, bir defa zararını gördüğü nefs-i emmâresine bir daha tabi olmamalıdır.”²⁷⁷

Bilmen, nefsin arzuları olan hevayı, bunların hem insan hem de toplum için meydana getirdiği erozyonu anlatır ve bu konuda insanlığa tavsiyelerde bulunur: “Heva, nefsin arzularıdır, şeytanî şeylere düşkündür ve nefsin her istediğine tabi olmaktır ki bu durum insanı uçuruma götürür. İnsanı, havadaki rüzgâr ne tarafa eserse, o tarafa giden bir yaprağa döndürür. Dünyada da ahirette de felakete uğratar. İnsan, bir kere nefesine yenilip de doğru yoldan ayrıldı mı, aklından Allah korkusu, kulluk fikri, ahiret endişesi, sorumluluk duygusu uçup gitti mi, artık o akıl binlerce kötü düşüncenin merkezi haline gelir. Artık o toplumda ahlâkî faziletlerden, yüce isteklerden bir eser kalmaz. İnsanlar birbirlerinin servetini elinden almaktan, birbirlerinin zararına çalışmaktan başka bir şey düşünmezler ve kendi nefislerinin arzusu uğrunda bütün mukaddesatı feda etmekten, her türlü günahı işlemekten çekinmezler. Böyle bir toplumda insani hayat kaybolur, yüksek emellerden eser kalmaz. Şeref ve şan ayaklar altına alınır. Mesnevî’de ne güzel deniliyor: “Allah’ın sözü ve yardımı nedir? Nefsi hevadan kurtarmaktır. Çünkü heva, Âd kavmi için helak edici bir rüzgâr olmuştu. Halk, heva yüzünden zindan içinde oturup kalmıştı. Ahiret âleminde ruh için, bu heva yüzünden nice işkenceler vardır. Bugün, nefsinin arzu ve heveslerine düşkün olan, insanlık âleminin uğradığı birçok musibet, bela, yüzlerce cana kıyılan onca savaşlar mutlak adaletin bir tecellisi değil midir? Bizden önceki milletlerin başına gelen felaketlere uğramamak için nefsimizin her arzusuna isteğine boyun eğmemeli, dinimizin gösterdiği Sırât-ı Müstakîm’i takip etmeliyiz. Bu şekilde temiz ve şerefli bir hayata sahip oluruz. Dünyada da ahirette de mutluluğa ve kurtuluşa ereriz. Nitekim şu mealdeki ayet-i kerime de bu hakikati beyan buyurmaktadır: “Her kim Rabbinin makamından korkar ve nefsini kötü arzulardan uzaklaştırırsa, şüphesiz onun varacağı yer cennettir.”²⁷⁸ Allah, hepimizi nefsimizin kötü arzularına uymaktan korusun.”²⁷⁹

²⁷⁶ Buhârî, *Edeb*, 83.

²⁷⁷ Bilmen, *Kurân Nasihatleri*, s.60-61,177-179; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.10.

²⁷⁸ Nâziât, 79/40-41

²⁷⁹ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*”, s.17,130-131; Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, s.2785,3031; Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, s.3963.

Bilmen'e göre, insan, öncelikle kendi nefsinin irşada çalışmalıdır. İnsan, nefsinin yaptığı fenalıklardan dolayı kendini hesaba çekmeli, Kur'ân ve Sünnet istikametine davet etmelidir. Bu bakımdan Bilmen;

“Evvela nefesine nasihat et, sonra da halka nasihat et.”

“Çeşm-i İnsaf gibi âkle mîzan olmaz.

“Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz”²⁸⁰ demektedir.

Nefsin kötülüğünden, nefsin heva ve heveslerine uymanın getirdiği elim sonuçlarından bahseden Bilmen, nefis ile (Nefs-i Emmâre ve Levvâme) mücadele edilmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Nefis ile mücadelenin fert ve toplumsal açıdan çok önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Bilmen'e göre, Hakk'a yönelmekten, dine sarılmaktan başka çare yoktur. Ahlâkî faziletler çok önemlidir. Her ahlâkî fazilet bir saadettir. Bütün faziletlerin kaynağı, hikmet, adalet, cömertlik ve maddi-manevi temizlikten ibarettir. İşte habis arzular ve insanı helak eden heva ve hevesler, nefse ait; iffet, hayâ, edeb, gibi yüce huylar ruha aittir. Bu bakımdan nefis tezkiyesi şarttır.²⁸¹ Ancak nefis tezkiyesinde, dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Nitekim Bilmen, nefsi ve nefis tezkiyesini, ferdi ve toplumsal açıdan şu şekilde tanımlamış ve değerlendirmiştir: “Tezkiye-i Nefs, nefsi tathîr etmek, nefsi hâl-i salâha getirmek, nefsi ilim ve irfan ile mehâsin-i ahlâk ile ıslah ve tasfiye eylemektir. Bir kimse kendi nefsinin salahına kail olup da iftihar makamında olarak öyle bir iddiada bulunmamalıdır. Bu bakımdandır ki, “Tezkiye-i nefis, câiz değildir.” denilmiştir. İslah-ı hâl manasında olan tezkiye-i nefis, iki kısımdır. Biri fiilen tezkiyedir ki, nefsin taharet ve nezahatını temin edecek şeyler araştırmaktır. Bu pek mahmuddur. Diğer kavlen tezkiyedir ki, bir kimsenin kendi nefsinin taharetine, salahına kail olması, nefesine meth-ü senâda bulunmasıdır. Bu tezkiye ise mezmumdur. Nitekim tehzîbe mazhar olmayan nefisler, nefis olamazlar.”²⁸²

“İnsan, ahlâka ve edebe aykırı olan bir şeyi hiç kimse görmese de yapmamalıdır. Çünkü insanlar görmese de Allah görür ve insan en başta Allah'tan utanmalıdır. Nefsin kötü isteklerine karşı sağlam durmak, onunla mücadele etmek şüphesiz ki büyük bir fazilettir. Bir hadis-i şerifte “Asıl mücahid, Allah'ın rızasını kazanmak için, kendi nefsiyle cihad edendir.”²⁸³ buyrulmaktadır. Evet, asıl mücahid odur ki, nefsi emmâresinin kötü isteklerine

²⁸⁰ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.46.

²⁸¹ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.43-48.

²⁸² Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.24,45,128; Bkz: Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s. 605.

²⁸³ Ahmed.b. Hanbel, *Müsned*, VI, 20.

boyun eğmez, bütün fiil ve davranışlarından Allah'ın rızasını kazanma amacını güder. Bu açıdan en büyük düşmanımızı, yani kendi nefsimizi yenmeye ve ıslah etmeye çalışmamız gereklidir. Bilindiği gibi, dinimizde nefisle yapılan savaş, büyük cihad olarak görülmüştür. Rasûl-ü Ekrem (Sav) Efendimiz, bir savaştan dönerken “Küçük savaştan büyük savaşa döndük.” deyince, yanında bulunan sahabîler sormuşlardı: “Yâ Rasûlallah! Büyük savaş nedir? Efendimiz (Sav) de, “Büyük savaş, nefisle yapılan savaştır.”²⁸⁴ buyurmuşlardır. Gerçekten nefsin arzu ve isteklerine karşı çıkmak, onunla her daim mücadele içinde bulunmak en büyük cihaddır. Çünkü nefs-i emmâre (insanı kötü ve günah işlere sürükleyen nefis) insanın en büyük düşmanıdır. Savaşta düşmanın saldırısıyla hayatını kaybeden bir Müslüman, şehadet mertebesine yükselerek ahirette Cenâb- Hakk'ın indinde en güzel cennet nimetleriyle rızıklanır. Hâlbuki içindeki nefs-i emmâreye yenilen bir insan, dünyada da ahirette de zillet ve mahrumiyet içinde kalır. Nefis ile mücadeleye toplumsal açıdan bakınca, diğer düşmanlarla yapılan cihaddan daha önemli olduğunu görürüz. Çünkü bir milletin fertleri, eğer nefislerini yenmek için uğraşmazlarsa; ilmî, ahlâkî ve dinî açıdan da yenik olurlar, yükselemezler. İlmî, ahlâkî ve dini açıdan yükselemeyen bir millet ise, varlığını koruyamayıp sönmeye mahkûm olur. Bir millet maddî gücü sayesinde düşmanlarına galip gelebilir, ülkesini genişletebilir, servetini arttırabilir. Fakat bu maddî güç, nefse galip olup kazanılan manevî güçle, ahlâkî faziletlerle birlikte olmalıdır ki, elde edilen başarılar devam etsin, parlak bir gelecek talihsizliğe dönüşmesin. Bugün İslâm âleminin her tarafında görülen pek zararlı akımlar, sefihçe hareketler, üzüntü veren sessizlik nefis ile mücahededen mahrum olmanın kötü bir neticesidir. Bu sebeple bütün beşeriyetin nefis ile mücahedede bulunması, insanlığa yakışır vasıflar ile donanmaya çalışması son derece önemlidir. Bunun için birer şefkat sığınağı olan Peygamberimiz (Sav), ümmet-i merhumesine sürekli nefis ile mücahedeyi tavsiye etmişti. Velhasıl, nefisle mücadele, insanın en önemli vazifelerinden biridir.”²⁸⁵

Bilmen, nefis mertebeleri hakkında da bize bilgi vermektedir. Nefislerin mertebeleri itibarıyla “nefs-i emmâre, levvâme, mutmaine, mülheme, zekiyye, radiyye, merdiyye” olmak üzere yedi kısma ayrıldığını ifade etmektedir. Nefis mertebelerinden en fazla nefis-i emmâreden bahsetmiştir. Bilmen'e göre nefis-i emmâre, insanın en büyük düşmanıdır. İnsanı felakete sevkeder, çeşit çeşit tehlikeli oyunları ile insanı tuzağa düşürür. Nefis-i emmâresine yenilen insan dünyasını ve ahiretini karartır. Bu nefis, fenadır. Daima kötülüğü emreder.

²⁸⁴ Suyutî, *El-Câmu's-Sağîr*, II, 6107.

²⁸⁵ Bilmen, *Kurân Nasihatleri*, s.70,217-218; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.370-371,396.

Kıyameti inkâr edenler de, birer nefs-i emmâre sahipleridir. Nefsi ile mücahede edemeyen yüce mertebelere ulaşamaz.²⁸⁶

Bilmen, nefs-i levvâmeyi ise, şu şekilde izah etmektedir: “Nefs-i levvâmeye kasem buyurulması, onun yüksek mertebesine işaret içindir. Çünkü nefs-i levvâme bir güzide nefistir ki, yaptığı her şeyden dolayı nedamette bulunur. Noksan yaptığı bir hayırdan dolayı müteessir olur, onu fazlaca yapmak ister, daima meâlîye müteveccih bulunur. Böyle bir nefis ise, methe layıktır. İşte onun bu mertebesine işaret içindir ki, kendisine kasem buyurulmuştur.”²⁸⁷

“Ey mutmaîn olan nefis! Rabbine dönüver.... Artık kullarımın arasına gir.”²⁸⁸ mealindeki ayet-i kerimesine binaen Bilmen’e göre nefs-i mutmaine; “emin, ruhu sükûnete vasıl olmuş, sağlam bir inanç ile vasıflanmış, şek ve şüphelerden uzak ve Allah Teâlâ’nın zikri ve muhabbeti ile kalbini nurlandırmış, Allah’tan razı olmuş mü’mindir. Böyle bir mü’mine cennet vaad olunmuştur. Allah da ondan razı olmuştur. Bu bakımdan böyle bir nefis, yüce bir makama nail olacaktır.”²⁸⁹

Tasavvuf tarihine baktığımızda Gazzâlî’ye kadar olan dönemde nefsin tanımı, sıfatları, mahiyeti, nefis muhasebesi ile ilgili konular ele alınmıştır. Gazzâlî ve Sühreverdî ise nefis mertebelerinden de söz etmişlerdir. Bu mertebeler, nefs-i emmâre, levvâme, mutmainnedir.

Günümüze yaklaşıldığında mutasavvıflar nefsi, emmâre, levvâme, mülhime, mutmaine, radiye, merdıyye, kâmile olmak üzere yedi tabakada incelemişlerdir. Bunların beşi Kur’ân-ı Kerim’de geçerken, ikisi sûfler tarafından yorumlanarak çıkarılmıştır. Nefsin bu derecesini esas alan tarikatlara ‘nefsânî tarikatlar’ adı verilmiştir. Bunlara göre nefis öldürülmez, dizginlenerek ruhun emrine verilir. Bu da daimi bir çalışma ve gayret ister.²⁹⁰

Bilmen ise, nefsin yedi mertebeye ayrıldığını ifade etmiş, fakat bunların adlarını vermekle yetinmiştir. Ancak bu mertebelerden Gazzâlî ve Sühreverdî gibi sadece nefs-i emmâre, levvâme ve mutmaine hakkında açıklamalarda bulunmuştur. En fazla bahsettiği nefis ise insanın dünya ve ahiret hayatını karartan ve kötülükleri emreden nefs-i emmâredir.

Sûfler genellikle, nefsin zaafırları, hileleri, kötülükleri, hastalıkları ve bunları tedavi etmenin yolları ile kötülükten korunmanın çareleri ve nefis terbiyesi gibi konular üzerinde durmuşlardır. Tasavvufta nefis denilince “şer ve günahın kaynağı olan kötü huy ve süflî

²⁸⁶ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, s. 3903; a.e., III, s.1575; a.e., I, s.313,326; Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.112,121

²⁸⁷ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, s. 3903.

²⁸⁸ Fecr, 89/27-29.

²⁸⁹ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, s. 4035.

²⁹⁰ Bardakçı, a.g.e., s.59; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.234.

arzuların tamamı” anlamına gelen ve kötülüğü emreden, kötülük sebebi olması bakımından şeytanın işbirlikçisi sayılan nefis, insanın içindeki en büyük düşmandır.²⁹¹

Bilmen de, nefsin üç farklı mânâda kullanıldığını belirtmekle birlikte, nefsin kötü, bayağı duygu ve düşüncelerin insanı Allah’tan uzaklaştıran heva ve heveslerin merkezi olduğunu, şeytanın vesvesesi ile birlikte günaha ve harama sürüklediğini, insana yaratılış gayesini unutturduğunu vurgulamaktadır. Bu sebeple kötülüğü emreden nefis tehlikelidir ve insanın en büyük düşmanıdır.

Nefsin hileleri ve aldatıcılığı konusunda geniş açıklamalarda bulunan Bilmen, bu konuda Mesnevî’den de istifade etmiştir. Mutasavvıflara göre nefis kötü huyların, ruh ise iyi huyların mahallidir. Aynı şekilde Bilmen de, nefis ve şeytanı, insana musallat olan iki zararlı kuvvet olarak görmüş; iffet, hayâ, edeb gibi meziyetleri ruha atfederek ruhu güzel huyların mahalli, nefsi de kötü huyların mahalli olarak görmüştür. Bu anlamda Ebû Tâlib el-Mekkî, Kuşeyrî, Hucvirî ve Gazzâlî gibi birçok mutasavvıf, nefsin bu tehlikeli vasıflarına dikkat çekmektedirler. Nitekim Kuşeyrî, “nefsin sıfatlarının en zoru, kişinin amellerini ve kendisini beğenmesidir.”, Mekkî ve Sühreverdî ise, nefsin hataya meyil ve aç gözlülük olmak üzere iki sıfatı vardır demektedir. Bu bağlamda hem Bilmen, hem diğer mutasavvıflar, Kur’an ve Sünnet’e bağlı olarak nefis mücahedesini gerekliliğine vurgu yapmışlardır. Ayrıca Bilmen, nefis mücahedesinin sadece ferdî olarak değil, sosyal açıdan da önemini vurgulamıştır. Çünkü İslâm âleminde görülen olumsuz durumlar, nefis mücahedesinden yoksun olmanın bir neticesidir.

Sûfiler, nefse muhalefet etmeyi ibadetin başı olarak değerlendirmişlerdir. Nefis muhasebesinin üzerinde önemle durmuşlardır. Bunun için Bilmen’in ve mutasavvıfların nefsin tehlikeleri ve insanın düşmanı olduğu konusunda insanlığı uyardıklarını ve çözüm yolu önerdiklerini görmekteyiz. Bu çözüm yolu ise en başta nefse muhalefet etmektir. Allah’tan korkmak, her an nefsi murakabe altında tutup güzel huylarla akıl ve vahiy idaresinde bulundurmaktır. Bu manada nefis terbiyesi büyük bir fazilettir. Bilmen’e göre, faziletin temel dayanağı hikmet, adalet, cömertlik ve maddi-manevi temizliktir. Gazzâlî’ye göre ahlâkın temel kaynağı ise hikmet, adalet, şecaat ve iffettir. Her iki görüşü de karşılaştırdığımız zaman, bu konuda, Bilmen’in ve Gazzâlî’nin aynı çatı altında buluştuklarını görmekteyiz. Bu durum, bize, Bilmen’in ve mutasavvıfların görüşlerinin beslendiği kaynağın Kur’ân ve Sünnet olduğunu göstermektedir.

²⁹¹ Uludağ, Nefs md., *DİA*, s.527; bkz: Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.205; Hucvirî, a.g.e., s.309; Kuşeyrî, a.g.e., s.181.

B- MAKAM VE HALLER İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

I. TEVBE

Tevbe, sözlükte gûnahtan af dileyerek ondan vazgeçip geriye dönme, gûnahtan pişmanlık duyarak onları terk etmedir.²⁹² Bu özür dilemenin en etkili yoludur. Çünkü özür dilemenin üç şekli vardır. Birincisi, özür dileyenin “ben yapmadım” demesidir. İkincisi, “şundan dolayı yaptım” demesidir. Üçüncüsü “yaptım, kötü ettim, artık ondan geri döndüm, vazgeçtim” demesidir. Bunun bir dördüncüsü ise yoktur. İşte, bu sonuncusuna tevbe adı verilmektedir.²⁹³

Tevbe, İslâmî bir kavram olarak kulun işlediği kötülük ve günahlara pişman olup onları terk ederek Allah’a yönelmesi, emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmak suretiyle Allah’a sığınarak bağışlanmasını dilemesi demektir. Günahlardan dolayı tevbe etmek farzdır. Tevbe, Hz. Âdem (As) ile başlar ve kulluğun bir göstergesidir.²⁹⁴

Tasavvufta tevbe, kalpteki kötülükte ısrar düğümünü çözüp Hakk’a dönmek ve Rabb’in hukukunu gözetmektir. Tevbe, kötü ve günah işlere pişman olup Hakk’a yönelmektir.²⁹⁵ Sütün çıktığı memeye dönmesinin mümkün olmadığı gibi, tevbe edilen günaha bir daha dönmemeye Nasuh tevbesi denmiştir. Tasavvufî olgunluk yolunda yetmiş makamdan bahsedilir. İlki tevbe, sonuncusu kulluktur.²⁹⁶ Tevbenin şartları, pişmanlık hissi, derhal hatayı terk ve bir daha eski hale dönmemeye azmetmektir.²⁹⁷

Hasan el-Basrî’ye (v.110/728), “Tevbe-i Nasuh”un ne olduğu sorulmuştu. Şu cevabı verdi: “O, kalple pişman olmak, dille istiğfarda bulunmak, uzuvlarıyla terk etmek ve tekrar yapmamaya niyetlenmektir.”²⁹⁸

Zünnûn-u Mısırî, “Avamın tevbesi günahlardan, havassın tevbesi gafletten olur.” der. “Mukarreb kulların günahları ebrârın iyilikleri gibidir.” sözü bu anlamdadır.²⁹⁹

Sehl b. Abdullah’a, tevbenin ne olduğu sorulduğunda: “Tevbe günahını unutmamandır.” diye cevap verirken, Cüneyd-i Bağdâdî ise: “Tevbe, günahı unutmandır.” diye karşılık verdi. Sehl b. Abdullah’ın tarifi, müridlerin tevbesi, Cüneyd-i Bağdâdî’nin tarifi ise, günahını hatırlamayan tahkiki erbabının tevbesidir.

²⁹² Cevherî, a.g.e., I, s.91-92.

²⁹³ İsfahânî, a.g.e., I, s.209.

²⁹⁴ Karaman Fikret vd., a.g.e., s.657-658.

²⁹⁵ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1977, s.529-530.

²⁹⁶ Cebecioğlu, a.g.e., s.716.

²⁹⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.529-530; Karaman, Fikret vd., a.g.e., s.657-658.

²⁹⁸ Mekki, a.g.e., II, s.159.

²⁹⁹ Serrâc, a.g.e., s.43-44; Kelâbâzî, a.g.e., s.141-142; Kuşeyrî, a.g.e., s.190.

İbn Atâ der ki: “İki türlü tevbe vardır: İnabe tevbesi ve isticâbe tevbesi. Kulun, Allah’ın vereceği ceza korkusu ile yaptığı tevbe inabe tevbesi; Allah’ın kereminden hayâ ederek yaptığı tevbe ise isticâbe tevbesi adını alır.”³⁰⁰

Ebû Yakub Hamdân Sûsî der ki: “Allah yoluna giren kimselerin ilk makamı tevbedir. Sûsî’ye, tevbenin ne olduğu soruldu. O, şu karşılığı verdi: “Tevbe, ilmin yerdiklerinden övdüğü şeylere dönmektir.”³⁰¹

Ebû Talib el-Mekkî ise, ayetler ve hadisler ışığında tevbenin unsurlarını, faziletlerini, tevbe ehlinin sıfatlarını, günahları, günahların cezasını ve tevbenin makamlarını anlatmıştır.³⁰² Mekkî, “Ey iman edenler! Allah’a tevbe-i nasuh ile tevbe edin ki Rabbiniz günahlarınızı örtsün de sizleri altından ırmaklar akan cennetlere koysun.”³⁰³ Ayet-i kerimesi bağlamında tevbe-i nasuhu şu şekilde izah etmektedir: “Ayette geçen ‘nasuh’ kelimesi ‘nush’ kelimesinden gelmektedir. Vezni ise, mübalağa ifade eden “feûl” veznindedir. Baştaki ‘nun’ harfinin ötreli okunması neticesinde ‘nusuh’ şeklinde de kıraat edilmiştir. Bu durumda da “nasuha” fiilinin mastarı olmaktadır. Manası ise, herhangi bir şeyin Allah Teâlâ için halis, katıksız ve saf olmasıdır. Tevbe-i Nasuh, günahların kefareti ve cennete girişin anahtarıdır.”³⁰⁴

Mekkî’ye göre tevbenin esası, kulun işlediği günahı, ikrar edip zulmünü itiraf etmesi, hevasından dolayı nefesine kızıp kötülöklere dönük niyetini yok etmesi ve gücü yettiği ölçüde gıdasını temiz tutmasıdır. Çünkü helal ve temiz yemek, salihler için en mühim sıfatlardan biridir. Bunların ardından daha önce işlemiş olduğu suçlardan dolayı pişmanlık duymasıdır. Pişmanlık duyacağı işleri tekrar yapmama istikametinde kararlı olmasıdır. Bundan sonra kötölüklerin, iyilik ve hasenatla yer değiştirmesi gelir. Tevbesi hak ve samimi olup Allah Teâlâ’ya güzelce yönelen insanların kötölükleri hasenata dönüşecektir. Allah Rasûlü (Sav), “Kötülüğün ardından iyilikte bulun ki onu silsin.”³⁰⁵ buyurmuşlardır.³⁰⁶

Nisâ Sûresi 17-18. ayetlerini de açıklayan Mekkî, bu ayetlere göre günah işleyen kimse, onda ısrar ve devamlılık göstermeden derhal tevbe etmeli ve günahları küçük görmemelidir.³⁰⁷

³⁰⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.191; Hucvirî, a.g.e., s.436.

³⁰¹ Serrâc, a.g.e., s.43.

³⁰² Mekkî, a.g.e., II, s.158-206.

³⁰³ Tahrim, 66/8.

³⁰⁴ Mekkî, a.g.e., II, s.158-165.

³⁰⁵ Tirmizî, *Birr*, 55.

³⁰⁶ Mekkî, a.g.e., II, s.160-162.

³⁰⁷ Mekkî, a.g.e., II,s.164.

Kuşeyrî ise, tevbenin önemini, derecelerini ve tevbekarların hallerini ayetler, hadisler ve sûflerin sözleriyle ortaya koymaktadır. Kuşeyrî'ye göre, tevbenin Arab dilindeki hakiki manası, “dönmek (rücu)”tir. “Tevbe etti, döndü” demektir. Şu halde tevbe, şeriatin yerdiği şeyden övdüğü şeye dönmektir. Rasûlullah (SAV): “Pişmanlık tevbedir.”³⁰⁸ buyurmuşlardır.³⁰⁹

Kuşeyrî, tevbenin derecelerini, kalbin gafletten uyanma, kulun içinde bulunduğu kötü hali görmesi, kalbin pişman olup günaha dönmemeye azmetmesi, kötü arkadaşları terk etmesi olarak açıklar. Bu durum müşahedenin devamlılığı ile tamamlanır. Aynı zamanda (haklarını yediği) hasımlarını razı edip yaptığı haksızlıkları ödemesi, kul haklarından kurtulması gerekir. Hakikat ehli olan (sûfler), hakiki tevbede nedameti kâfi görmüşlerdir.³¹⁰

Gazzâlî ise, kurtuluşa ermek isteyenlerin giriş kapısı olan tevbeyi, kişinin günahının zararlarını bilmesi (ilim), yaptığı günaha pişmanlık duyup günahı terk etmesi (hal), günahlarını ömrün sonuna kadar terk etmeye azmetmesi (fiil) olarak üç kademedede tanımlar.³¹¹ Tevbeyi, hemen günahı terk etmek, gelecekte günah işlememeye karar vermek, geçmişteki kusurları gidermeye çalışmak şeklinde de tanımlayan Gazzâlî, tevbenin günahın hemen peşinden devamlı olarak yapılmasının farz olduğunu ayet ve hadisler ile birlikte açıklar. Geçmiş için üzülmeyi, tevbenin ruhu olarak görür. Gazzâlî'ye göre tevbe, bu ruh ile tamam olur.³¹² Gazzâlî, masiyetleri, günahları zehirli yiyeceklere benzetir. Günahların imana verdiği zarar, zehirli yiyeceklerin bedene verdikleri zarar gibidir.³¹³ Nîsâ Sûresi 17-18. ayetlerinin anlamını, günahın arkasından pişman olarak hemen tevbe etmek ve günahın kirleri kalpte yoğunlaşmadan onun izlerini iyilik yaparak imha etmek şeklinde yorumlar.³¹⁴

Tevbenin sıhhatli olması durumunda kabul edileceğini ifade eden Gazzâlî, tevbe gerektiren durumları büyük ve küçük günahlar olmak üzere iki kısma ayırır.³¹⁵ Küçük günahlar, bir takım sebeplerle büyük günahlara dönüşür. Gazzâlî'ye göre bu sebepler şunlardır:

1. Küçük günahlarda ısrar
2. Günahı küçümsemek
3. Küçük günahlarla neşelenip sürur duymak

³⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 376.

³⁰⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.187.

³¹⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.188-189.

³¹¹ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.11.

³¹² Gazzâlî, *İhya*, IV, s.14-15.

³¹³ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.20.

³¹⁴ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.28.

³¹⁵ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.37.

4. Allah Teâlâ'nın günahlarını örtmesine, kendisine mühlet vermesine güvenerek günahları önemsememesi (Tevbeyi ertelemesi)
5. Günahları anlatması veya başkalarının gözü önünde yapması
6. Günah işleyen kimsenin peşinden gidilen bir âlim olması³¹⁶

Günahlarda ısrar etmenin çözümünü ise, ilim ve sabır olarak açıklamaktadır.³¹⁷

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre, tevbe, bir şeyden geri dönmektir.³¹⁸ Günahlardan rüc'u etmektir. Dinen mezmum (zemmedilen, kötülünen) olan şeyden memduh (medhedilen, övülen) olan şeye intikaldir. Beşeriyet hasebiyle yapılan bir masiyetten nadim ve kalben müteallim olup o masiyeti bir daha işlememeye azmetmektir.³¹⁹ Günahı bilip itiraf etmek, nedamette bulunmak ve bir daha işlememeye katiyen niyet eylemektir. Tevbe edene, "tâib" denir. Cenâb-ı Hakk'a isnad edilen bir tevbe ise ceza vermekten affetmek, kulunun günahını bağışlamak manasınadır. Bu cihetle, Allah Teâlâ "Tevvâb" ism-i celilesini hâizdir.³²⁰

"Ey İman edenler! Allah'a tevbe-i nasuh ile tevbede bulunun. Umulur ki, Rabbiniz sizden günahlarınızı örter..."³²¹ mealindeki ayeti Ömer Nasuhi Bilmen, tefsirinde, "(Ey Mü'minler!) Ahirette mazeret beyanı bir fayda vermez. Daha dünyada iken telafi-i mâfata çalışmalıdır. Binaenaleyh, hasbelbeşeriye sizden südur etmiş günahlar bulunabilir. Artık onlardan dolayı Allah'a tevbe-i nasuh ile tevbede bulunun.) Halisane bir surette nedametinizi izhar ederek afv-ı ilâhîyi istirhama çalışın. Böyle bir tevbede bulunur iseniz (umulur ki) bir farzı ilâhî olmak üzere (Rabbiniz, sizden günahlarınızı örter.) afv ve setreder. Hiç işlenmemiş gibi bir sebep-i azap kılmaz." şeklinde açıklar.³²² Bilmen'e göre, samimi tevbeye tevbe-i nasuh denir.³²³

Bilmen, "Âdem (As) Rabb-i Azîm'i tarafından bir kısım kelimeler telâkkî etti. Onun üzerine tevbe etti. Tevbeleri ziyadesiyle kabul eden, pek ziyade merhamet sahibi olan ise ancak O Rabb-i Kerim'dir."³²⁴ ayet-i kerimesini şöyle izah etmektedir:

"Bu mübarek ayetler, Cenâb-ı Hakk'ın ne kadar kerîm ve rahîm olduğunu ve tevbenin de avf ve mağfirete ne büyük vesile bulunduğunu beyan buyuruyor. Âdem (As),

³¹⁶ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.67-69.

³¹⁷ Gazzâlî, *İhya*, VI, s.102.

³¹⁸ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.42.

³¹⁹ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.29.

³²⁰ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.42; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.151-303.

³²¹ Tahrîm, 66/8.

³²² Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, s.3773.

³²³ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.29.

³²⁴ Bakara, 2/37.

şeytanın haset saikası ile yapmış olduğu o idlal ve iknayı müteakip (Rabb-i Azîm’i tarafından bir kısım kelimeler telakki etti.) bu kelimeler, ulemanın beyanına göre: “Ey bizim Rabbimiz! Bizler nefislerimize zulmettik. Artık Sen, bize mağfîret etmez, bizlere merhamet buyurmazsan elbette bizler zarar ve ziyana, manevi mücazata uğramış kimselerden oluruz.” mealindeki ayet-i kerimesidir.³²⁵ (Onun üzerine tevbe etti) Tâib ve müstağfîr oldu. Ve kulları hakkında (pek ziyade merhamet sahibi olan ise, ancak O Rabb-i Kerim’dir.) Allah Hz. Âdem’in (As) tevbesini kabul buyurmuş, O’nun hakkında yine bînihaye rahmet ve merhameti tecelli etmiştir. İnsanlar beşeriyet icabı vakit vakit bazı günahlarda bulunabilir. Elverir ki kusurlarını bilsinler. Bunları bir an evvel terk edip bir daha işlememeye azim etsinler ve bu hatalardan dolayı Cenâb-ı Hakk’a niyaz edip O’nun af ve mağfîretini istirhamda bulunsunlar. İşte Hz. Âdem kıssası, bize bu hikmet dersini vermektedir.”³²⁶

Bilmen, tevbe ile ilgili birçok ayet-i kerime ve hadis-i şerifler ışığında, günah işlemenin bir insanın sıfatı olduğunu ifade eder. Ancak böyle bir hatada hemen pişmanlık duymalı ve ölüm gelmeden önce ümitsizliğe düşmeden tevbe ve istiğfarda bulunulmalıdır.³²⁷ Nitekim Bilmen, tevbenin esasını şöyle izah eder: “Pişmanlık, yapılan bir şeyden dolayı kalbin müteessir olmasıdır. Kalp bir şeyden pişman olunca beden diğer uzuvları da ona uyar ve insan artık o şeyi bir daha yapmak istemez. İşte bu durum, tevbenin büyük bir esasıdır. Bu anlamda Rasûlullah (Sav), “Pişmanlık, tevbedir.” buyurmuştur.”³²⁸

“Allah, öyle bir Ahkâm’ül-Hâkimîn’dir ki O’nun ilmi her şeyi kuşatır. Hiçbir günahkâr, O’nun hüküm dairesinin dışında kalamaz. Hiçbir kimse O’nun adaletinden şüphe edemez, hiçbir şahıs yaptığını O’ndan gizleyemez. Bir zât, Hz. İbrahim (As) gelerek demiş ki: “Ey Allah’ın Nebîsi! Ben daima günah işliyorum. Kendimi bir türlü kötü şeylerden alıkoyamıyorum. Ne yapayım?” Bunun üzerine aralarında şöyle bir konuşma cereyan etmiş:

-Mademki kendini günahattan alamıyorsun, o halde Cenâb-ı Hakk’ın nimetlerinden istifade etme.

-Ey Allah’ın Nebîsi! Bu nasıl olabilir? Her şey Allah’ındır. O’nun nimetlerinden istifade etmezsem helak olmaz mıyım?

-Öyleyse yaptığın fena işleri gizlice yap, Hakk’tan sakla.

³²⁵ A’raf, 7/23.

³²⁶ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.41-42.

³²⁷ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s.580-664; a.e., V, s.2621; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.48,49,303,334

³²⁸ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.494.

-Bu da mümkün mü? Allah, gizli ve aşikâr yapılan her şeyi bilir, ben nasıl gizli bir şey yapabilirim?

-O halde Cenâb-ı Hakk'ın mülkünden çık, başka yere git.

-Aman Yâ Nebiyyallah! Bu da mümkün değildir. Pekâlâ, bilirsin ki Allah'ın mülkünden hariç bir yer yoktur.

-Mademki Allah Teâlâ'nın nimetlerinden rızıklanıyorsun, mademki yaptıklarını Cenâb-ı Hakk'tan saklayamayacağını, Allah'ın mülkünden çıkmaya imkân olmadığını biliyorsun, o halde sıkılmaz mısın ki daima Hakk Teâlâ Hazretlerine asi olur durursun?

Bu uyarı üzerine o zatın aklı başına gelmiş, yaptıklarına tevbe etmiş, bir daha masiyet tarafına dönüp bakmamış.³²⁹

Bilmen'e göre insan, Allah'tan utanmalı, temiz ruhunu bir takım rezillikler ile kirletmekten çokça kaçınmalıdır.³³⁰ Bu bağlamda Bilmen, bir kimsenin günah işlemesinin akabinde Allah'a tevbe ve istiğfar etmemesine şaşırarak "Hepimizin tek sığındığı, el açıp yüz sürdüğü mercii Rabbimiz'in huzurudur. Buna rağmen insan, nasıl olur da cömert ve merhametli mabudunu unuttur? Nasıl olur da O'na isyan eder durur? Acaba zavallı insan, yarın kıyamette kimin himayesine sığınacak, kimden yardım görecektir?" demektedir. Çünkü Rasûlullah (Sav), "Günahlarına tevbe eden, hiç günah işlememiş gibi olur." buyurmaktadır.³³¹

Nisâ Süresi 17-18. ayetlerin tefsirinde Bilmen, ölüm halinde yapılan tevbenin geçerli olmayacağını şu şekilde açıklar: "Bir kâfir, sekerat-ı mevt halinde tevbe edip Din-i Hakk'ı kabul etse, bu tevbesi makbul olmaz. Tamamen hal-i küfür üzere ölmüş gibi sayılır. Şu kadar var ki, tevbesi makbul olmayan bir mü'min ne kadar muazzep olsa da yine nihayet azaptan kurtulur, selamete erer. Küfür üzere ölen bir kâfir ise ebedi surette muazzep olur, cehennemden asla çıkamaz."³³² Buna göre Bilmen, zamanında yapılmayan pişmanlığın insana hiçbir fayda sağlamayacağını eserlerinde sıkça vurgular.

"Dünyaya prestij eyleyenler, nadim olacaklar en nihayet.

Bir faide bahşeder mi heyhat vaktinde edilmeyen nedamet"
beytini bu manada sıkça kullanmaktadır.³³³

Rasûlullah'ın (Sav) "Ölmeden önce Allah'a tevbe ediniz." hadis-i şerifini nakleden Bilmen'e göre, günaha düşmek ve hata işlemek esasında insanın aciz oluşunun bir gereğidir.

³²⁹ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.129-130.

³³⁰ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.209-210.

³³¹ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.151.

³³² Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s.568.

³³³ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s.875-994.

Burada önemli olan insanın günahlarını bilmesi (itiraf etmesi), bunlardan üzüntü ve pişmanlık duyması ve bir daha yapmamaya karar vermesidir. Eğer bir başkasının hakkına girmişse, uygun bir şekilde telafi etmesidir. Henüz atıp duran bir kalbe sahipken, elinde hayat imkânı varken, bir an önce tevbe ve istiğfar ederek Allah'a sığınmasıdır. Çünkü yarının insana ne getireceği bilinmez. İnsan ne kadar yaşayacağına dair bir senet de almamıştır. Belki bir dakika sonra tevbe edemeden bu dünyadan göçüp gitmek mümkün değil midir? Allah'a pişmanlıkla el açan, gözyaşları ile tevbe eden ve işlediği günahları bir daha işlememeye karar veren bir kişi, hiç günah işlememiş gibidir. Bu, Allah'ın sonsuz rahmetinin bir tecellisidir. Bu ilâhî lütuf için Allah'a ne kadar şükür etsek azdır.

Hz. Ali'ye (Ra) isnad edilen şu sözler ne kadar güzeldir: “Tevbe etmek, insanlar üzerine farzdır. Fakat günahları terk edip bir daha işlememek daha mühim bir vecibedir. İnsan nasıl olur da Kerîm Mabuduna karşı çıkararak günah işlemeye cüret edebilir? Zaman, ortaya çıkardığı hadiselerden dolayı şaşılacak bir şeydir. Her umduğun, ümit ettiğin şeyin gerçekleşmesi yakındır. Fakat ölüm, bunların hepsinden daha çok yakındır.”

Hz. Ali'nin (Ra) bu sözlerini ibret olarak gören Bilmen, bütün insanlara “o halde gaflete düşme, terk ettiğin faziletlerini telafiye çalış, bir hayat muhasebesi yap, bütün kusurlarını göz önüne al ve bunlar için pişman olup Allah'ın merhametine sığın. Bundan başka kurtuluş çaresi var mıdır?” diyerek irşat etmektedir.³³⁴

Bir kimsenin ya da cemaatin kusurlara, günaha, küfre ve isyana tutuldukları takdirde bunun elim sonucunu düşünmelerini, bir an evvel tevbe etmelerini ve Allah'tan af dilemelerini ifade eden Bilmen, tevbeyi ve istiğfarı bir eman, bir selamet ve bir kurtuluş kapısı olarak görmektedir. Çünkü insanlar bu sayede azab-ı ilâhîden kurtulurlar. Bunun aksine hareket edenler elbette ki her veçhile azabı hak etmiş olurlar.³³⁵

Bilmen'e göre, maddi hastalıklar olduğu gibi manevi hastalıklar da vardır. Bu manevi hastalıklar ise, ruhu etkileyen günahlardır. Manevi hastalıkların en büyüğü Allah'a isyan etmektir. O'nun mukaddes emirlerine ve yasaklarına uymamaktır. Bu, insanı helake götüren hastalıklardan kurtulmanın ilacı ise pişman olarak tevbe etmek ve Allah'tan af dilemektir. “Maddi rahatsızlıkları için çare arayıp tedavi yollarına başvuran insan, manevi hastalıklarına da deva aramalı değil midir?” diyerek bir nevi bütün insanları tevbe ve istiğfara davet etmektedir.³³⁶

³³⁴ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, s.2799; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.48-49.

³³⁵ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, III, s.1182.

³³⁶ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.354.

Bilmen'e göre, ibadet etmekten ve hayırlı işler yapmaktan zevk almak, mutlu olmak ve ferahlamak kalpte iman nurunun parlamakta olduğuna bir delildir. İşlenen bir günahın dolaylı üzülmek ve keder duymak da bir pişmanlık belirtisidir. Bu pişmanlık ise, Allah'ın affediciliğine yönelip tevbe etmenin yolunu açar. İyi amelden ferahlanmak, kötü amelden üzüntü duymak, kişinin olgun bir imana sahip olduğunu gösterir. Bunun tam tersine, ibadet ve güzel amelden nefret eden ve seve seve günah işleyen biri ise, iman nurundan mahrum demektir. Bu bağlamda Rasûlullah (Sav) şöyle buyurmuşlardır: “Seni ibadetin (iyi amellerin) mutlu eder, günahın üzerse, sen kâmil bir mü'minsin.”³³⁷

Bilmen, dilini kötü sözden koruyan, boş konuşmaktan çekinen, kendisini Allah'tan uzaklaştıracak kişilerle dostluk etmeyen ve –insanlık gereği- yapmış olduğu hatalardan dolayı üzümlü ağlayan, tevbe edip bağışlanma dileyen kimseyi olgun bir akıl ve temiz bir inanç sahibi olarak nitelendirir.³³⁸

Bilmen, insanların yaptıkları günahları, büyük günahlar ve küçük günahlar olarak iki kısma ayırır. O, büyük günahları şöyle izah etmektedir: “Kebâir denilen günahlardan murad, mürtekibleri hakkında Kitabullah veya Sünnet-i Nebeviyye ile şiddetli vâit bulunan menhiyyattır. Bunların haram oldukları böyle birer delil-i kat'i ile sabit bulunmuştur. Mesela, haksız yere katl-i nefis, başkasının hukukuna tecavüz, afif bir hatuna zina isnadı, yalan yere şehadet, yalan yere yemin ile başkasının hakkına müdahale, yetimlerin mallarını haksız yere yemek, zina, livâtâ, kumar, ribâ, cihattan firar, namaz oruç gibi farizaları terk, rüşvet almak kebâirden bulunmuşlardır. Binaenaleyh bunlardan son derece hazer etmek elzemdir. Allah Teâlâ'dan korkar, O'nun nehyine mebnî o günahları irtikâp etmezseniz Allah Teâlâ (sizden) sudur edip segâir namıyla yâd olunan (kabahatlerinizi kefaretlendirir.) Yapacağınız ibadetler, günahlarımızın kefareti vesile olur. Bu sayede cennete girersiniz.”³³⁹ Ancak küçük günahları işlemekte ısrar eden ve bunlar için tevbe ve istiğfar etmeyen bir kişinin bu küçük günahları da artık büyük günah hükmüne geçer ve kişiyi ahirette sorumlu tutar.”³⁴⁰

“Ümmetimin hepsi de affedilir. Ancak günahlarını açıklayanlar müstesna.”³⁴¹ Hadis-i Şerif'ine binaen Bilmen, “Bir insanın yapması gereken ne şekilde olursa olsun, günah işlemekten kaçınmaktır. Fakat insanlık gereği bir günah işlerse, bu günahı için hemen Allah'a yönelip tevbe etmeli ve bu günahı asla başkalarına anlatıp ortaya çıkarmamalıdır. Zira bu,

³³⁷ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.73.

³³⁸ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.243.

³³⁹ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s.582.

³⁴⁰ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s.582; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.334; Bilmen, *Kur'an Nasihatleri*, s.129-130

³⁴¹ Buhârî, “*Edeb*”, 60.

büyük bir cüret, büyük bir hayâsızlıktır. Başkalarına kötü örnek olmak demektir. Bu şekilde davranan kişi, Allah'ın affına mazhar olamaz.” demektedir.³⁴²

Bilmen, “Ebrarın hasenatı, mukarreblerin seyyiatı mesabesindedir.” Sözü de bu bağlamda ele alarak şu şekilde izah etmektedir: “Mukarrebîn olan peygamberlerin ibadet ve taatleri fevkalade bir samimiyet ve bir zevk-i manevi ile olduğu için buna cüz’i bir muhalefet bile o büyük zatlara bir kusur gibi görülerek ondan dolayı mağfiret-i ilâhîye’ye iltica ederler, yoksa onların mağfiret talebinde bulunmaları kendilerinden bir günah sudurundan dolayı değildir.”³⁴³

Tasavvufta, “Mukarrebûn” kavramı, peygamberler ve melekler hakkında kullanıldığı gibi, Allah’a yakın olan veliler için de kullanılmaktadır.³⁴⁴ Bilmen ise, “Mukarreb” kavramını sadece peygamberler için kullanmıştır.

Bilmen’in tevbe tanımının sûfilerden Ebû Yakub Hamdan Sûsî’nin, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’nin, Kuşeyrî’nin, Hucvirî’nin ve Gazzâlî’nin tevbe tanımlarıyla örtüştüğünü görmekteyiz. Bilmen’in tevbe-i nasuh açıklaması da Ebû Talib el-Mekkî’nin açıklaması ile benzerlik arz etmektedir. Günahlarda ısrar ve devamlılık göstermeden hemen tevbe edilmesi, tevbenin en büyük esasının pişmanlık olduğu noktasında Bilmen ile mutasavvıflar arasında görüş birliği bulunmaktadır.

İbn Atâ, tevbeyi inabe ve isticâbe tevbesi olarak iki kısımda tanımlamıştır. Bilmen ise, inabe ve isticâbe tevbesini isimlendirmeden, gafletten uyanarak, günahlardan uzaklaşarak Allah’a tevbe ve istiğfarda bulunmaya vesile olan, Allah’tan korkma ve hayâ etme duygularının gerekliliği üzerinde geniş açıklamalarda bulunmuştur.

Ebû Talib el-Mekkî, Gazzâlî gibi mutasavvıflar ile Bilmen, tevbeyi, küçük günahlarda ısrarı, günahı önemsememenin, işlenen günahın lezzet duymanın büyük günaha dönüşeceğini ayet ve hadislerle anlatmışlardır. Tevbeyi bir eman, bir kurtuluş ve bir selamet kapısı olarak görmüşlerdir. Bu durum bize Bilmen ve sûfilerin tevbeyi Kur’ân ve Sünnet bağlamında anladıklarını ve izah ettiklerini göstermektedir.

³⁴² Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.305.

³⁴³ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, VI, s.3038.

³⁴⁴ Cebecioğlu, a.g.e., s.515.

II- SABIR

Sabır; sözlükte darda tutmak, hapsetmek, dayanmak, katlanmak, birini bir şeyden alıkoymak anlamlarına gelir. Sabır, nefsi musibet anında akıl ve şeraitin gerektirdiği ölçüler içerisinde hapsetmektir.³⁴⁵

Başına gelen belalara, sıkıntılara dayanmaya sabır dendiği gibi, Allah'a ibadette devam ve isyandan sürekli kaçmaya da sabır denir.³⁴⁶ Sabrı, nefse haz veren şeylerden uzaklaşmak şeklinde de tarif edebiliriz.³⁴⁷

Sabır kelimesi Kur'an-ı Kerim'de beş ayette geçer. Ayrıca yüze yakın ayette aynı kökten çeşitli isim ve fiille yer alır. Bu ayetlerde genellikle sabrın önemi üzerinde durulmakta, sabırlı davrananlar yüceltilmekte ve onlara verilecek mükâfatlar anlatılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de belirtildiğine göre, Allah insanları korku, açlık, yoksulluk, yakınların ölümü, ürün kaybı gibi musibetlerle imtihan eder. Bu musibetleri, sabırla karşılayanların ve Allah'a teslimiyet gösterenlerin Rablerinin lütfuna, rahmetine ve ebedi kurtuluşa erecekleri müjdelendir.³⁴⁸

Hz. Peygamber (Sav) de, müminlere başlarına gelen bela ve musibetlere karşı sabırlı olmaları tavsiyesinde bulunmuş, kendisi de "sabret ve senin sabrın ancak Allah'ın yardımınıdır"³⁴⁹ ilâhî buyruğuna uyarak hayatı boyunca sabır konusunda ümmetine örneklik etmiştir.³⁵⁰

Tasavvuf makamlarından olan sabır, nefis terbiyesinin şüphesiz en mühim bir merhalesidir.³⁵¹ Sabır makamına ulaşmış bir kimse, musibetlerden müteessir olmaz. Çünkü kişi belaya sabretmekle, kazaya razı olur. İslâm'ın esasında rıza, imanın ise sabır olduğu ifade edilmiştir. Yani sabır, belayı rıza ile karşılamaktır.³⁵²

Hâris el-Muhâsibî (v.243/857) ve Hasan el-Basrî'ye göre, mümin sabırlıdır ve ilâhî kadere razıdır. Sabır ancak üç şey ile tamamlanır: Bunlar; Allah'ın haramlarına sabır, emrine itaat etmede sabır ve sıkıntı ve zahmet zamanlarında Allah için sabır.³⁵³

³⁴⁵ Cevherî, a.g.e., c.II, s.706; İsfahânî, a.g.e., c.II, s.43-44; Devellioğlu, a.g.e., s.905.

³⁴⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.446; Cebecioğlu, a.g.e., s.605.

³⁴⁷ Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİFAV. Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 1997, s.165

³⁴⁸ Çağrııcı, Mustafa, Sabır md., *DİA.*, XXXV, İstanbul, 2008. s.337.

³⁴⁹ Nahl,16/127.

³⁵⁰ Karaman, Fikret vd., a.g.e., s.567.

³⁵¹ İz, Mahir, *Tasavvuf*, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1990, s.124.

³⁵² Eraydın, a.g.e., s.165.

³⁵³ Hâris el-Muhâsibî, *Risaletü'l-Müsterşidîn (Hak Rehberi)*", trc: Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1978, s.39; Mekkî, a.g.e., II, s.223.

Sehl Tüsterî, “Sabır, Allah Teâlâ’dan bir çıkış kapısı açmasını beklemektir. Sabır, bir temizleyicidir, eşya onunla temizlenir.” (Bela ve musibetlere sabreden insan günah kirinden temizlenir.) demiştir.³⁵⁴

Yine Sehl, Allah-ü Teâlâ’nın “Allah’tan yardım isteyin ve sabredin.”³⁵⁵ buyruğu ile ilgili olarak “Allah Teâlâ’dan onun emrini yerine getirme noktasında yardım dilerken, O’nun edebi noktasında da sabırlı olun.” demektedir.³⁵⁶ Sehl’e göre afiyete karşı sabır, belaya karşı sabırdan daha şiddetlidir.³⁵⁷

Cüneyd’e “sabır nedir?” diye sorulunca, yüzü ekşitmeden acıyı yudum yudum sindirmendir.” demiştir.³⁵⁸ Tasavvufun sekiz haslet üzerine kurulduğunu ifade eden Cüneyd-i Bâğdâdî, her haslet için bir peygamberi örnek göstermiştir. Sabır hasleti için ise Hz. Eyyûb’u (As) örnek vermiştir.³⁵⁹

Ruveym (v.330/941), “Sabır, şikâyeti ve sızlanmayı terk etmektir.” demiştir.³⁶⁰

Ebû Ali Dekkâk (v.406/1015), “Sabır, takdire itiraz etmemektir.” demektedir.³⁶¹

Ebû Tâlib el- Mekkî; sabrın önemi, sabır çeşitleri, sabrın mı şükürün mü daha üstün olduğunu ayetler, hadisler ile sahabeler ve sûfilerin görüşleri bağlamında açıklamıştır. Sabrı şu şekilde tanımlamıştır: “Sabır, nefsin heva ve arzularının peşinde koşmasının engellenmesi ve Rabbini razı edecek şekilde nefsi ile mücadelede sebat gösterilmesidir. Sabır cemil ise, acı ve musibetleri gizleyerek bunları serzenişte dile getirmeyi bırakmaktır. İnsan, acıyı ilk duyduğu zaman sabır ve metanet göstermelidir. Bu hususta Allah Rasûlü (Sav): “Sabır, sadece ilk darbededir.”³⁶² buyurmaktadır.

Mekkî’ye göre sabrın, Allah’ın emirlerine, nehiyelerine ve hükümlerine Allah’a tevekkül ederek acı ve musibetlere, nefsi hak üzere tutmada, refah ve ihsanda sabır olmak üzere daha birçok çeşitleri ve tezahürleri vardır.

Sabır, bütün iyilikleri içinde bulunduran bir kavramdır. Sabır amelle öncesinde, esnasında ve sonrasında ihtiyaç duyulan bir fazilettir. Amellerin başında niyeti muhafaza etmek (Allah Rızası), ortasında amel tamamlanıncaya kadar sekînet içinde beklemek,

³⁵⁴ Kelâbâzî, a.g.e., s.143-144.

³⁵⁵ A’raf, 7/128.

³⁵⁶ Mekkî, a.g.e., c.II, s.208.

³⁵⁷ Sühreverdî, a.g.e., s.620; Gazzâlî, *İhya*, IV, s.144.

³⁵⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.266.

³⁵⁹ Hucvirî, a.g.e., s.120.

³⁶⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.267.

³⁶¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.271.

³⁶² Buhârî, *Cenâiz*, 32.

sonrasında ise onu gizlemek ve gösterişte bulunmamaktır. Ezalara ve sıkıntılara sabretmek, nimetlere şükretmekten daha faziletlidir ve üstündür.

Cüneyd-i Bağdâdî'ye, şükreden bir zengin ile sabreden bir fakirden hangisinin daha üstün olduğu sorulmuştur. O da şöyle demiştir: “Ne zengin varlıktan, ne de fakir yokluktan dolayı övülebilir. Her ikisinde övgüye layık olan buldukları şartları hakkıyla yerine getirmeleridir. Bunların her ikisi de Allah Teâlâ karşısında yapmaları gerekeni yapıyorlarsa, bu durumda sıfatı üzülmek olan kişi hal bakımından daha iyidir.”³⁶³

Kuşeyrî'ye göre, sabır iki kısma ayrılır: Birincisi, kulun iradesi dâhilinde olan şeylere gösterdiği sabırdır ki, bunlar Allah'ın emrini yerine getirmede gösterilen sabır ve nehyettiğinden uzak kalmada gösterilen sabır olmak üzere ikiye ayrılır. İkincisi, kulun iradesi dışında olan şeylere gösterdiği sabırdır ki, Allah'ın (hastalık, ölüm, zarar vs. gibi) hükümlerine ve bunlardan doğan sıkıntılara sabretmektir. Âl-i İmrân Sûresi 200. ayet-i kerimesine binaen, musabere ve murabata kavramlarından da bahseden Kuşeyrî, “Tahammülün en yüksek şekli murabata, onun aşağısı musabere, onun aşağısında da sabır hali vardır.”³⁶⁴ denildiğini ifade etmiştir.

Sabrın önemini, faziletini, kısımlarını ayetler ve hadisler ışığında anlatan Gazzâlî'ye göre sabır, insanın heva ve heves kuvveti karşısında din duygularının sebat göstermesidir. İnsanlara özgü bir harekettir. Hayvanlarda ve meleklerde düşünülemez. Sabr-ı cemil ise, belaya uğrayan kişinin, uğradığı belayı başkasından bilmemesidir. Kulun gönlünün hüzünlenmesi, gözyaşı dökmesi beşeriyet gereği olduğu için bu durum kişiyi sabredenler zümresinden çıkarmaz. Bolluk ve nimet içinde olan kişinin sabrı, yokluğa ve musibete sabırdan daha zordur. Afiyette sabretmenin daha zor olmasının nedeni, kudretin var olmasıdır.

Gazzâlî'ye İnsan hayatında sevilen ve sevilmeyen şeyler birlikte bulunur. Her iki konuda da sabır gereklidir. Şehvete karşı sabır iffet, savaşta sabır şecaat, öfke ve gazaba karşı sabır hilm, sırrı ifşâ etmeye karşı sabır kıtmânü's-sır, az ile yetinme sabrına kanaat denir. Bu anlamda tüm duygu ve amelleri kapsayan sabır, iman amellerinin en faziletlisidir. (Sabır zor görünse de, ilim ve amel ile elde edilebilir.)³⁶⁵

Bilmen ise, sabrı “acıya katlanmak, darlıkta imsâk-ı nefis, teb'a gayr-ı mülayim olan halata telaş göstermeyip bilâ ıztırar tahammül ve mukavemettir. Akıl ve şerrin iktiza etmediği hususlarda haps-i nefstir.” şeklinde tanımlamaktadır.

³⁶³ Mekkî, a.g.e., II, s.206-236.

³⁶⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s.266-269.

³⁶⁵ Gazzâlî, *İhya*, IV. s.127-165.

Bilmen, sabrı iki kısma ayırmaktadır: Birincisi, “sabr-ı ani’l-meâsîdir” ki, Allah’ın yardımı ile nefsin günahlara meyletmesine direnmektir. İkincisi ise, “sabr-ı ale’l-mesâibdir” ki, musibetlere, kederler karşı sızlanmadan tahammül etmektir.

Bilmen, sabrın genel bir kavram olduğunu, yerine göre şecaat, kanaat, kıtmanı’s-sır, rahbu’s-sadr adlarını aldığını, musibetten dolayı nefsi tutmaya sabır denildiğini, müdafaası mümkün olan haksızlıklara, diyanet ve ahlâka ters olan şeylere karşı tahammül etmenin ise, sabır olmadığını ifade etmiştir.³⁶⁶

Sabrı, ahlâkın kemalâtı, başarının başlıca sebebi olarak nitelendiren Bilmen, sabrın önemini, çeşitlerini ve mükâfatını ayetler ve hadisler bağlamında izah etmektedir: “İnsanlar zaman zaman bazı hastalıklara ve sıkıntılara maruz kalırlar ki bunların ortaya çıkışı şüphesiz ilâhî bir hikmete dayanır. İnsan bunları sabırla karşılar ve kurtuluş çaresini yalnızca Allah’tan isterse, kendi güçsüzlüğünü, kulluğunu itiraf etmiş, bunun sonucunda da birçok maddi ve manevi mükâfat kazanmış olur. Sabretmek acı ise de semeresi tatlıdır. Sabırlı insan ilâhî takdire boyun eğip Allah’ın tasarrufuna rıza gösterir, tevekkül edip her şeyin hayırlısını Allah’tan bekler ve O’na dua eder. Bunun sonucu ise, isyana düşme tehlikesinden kurtuluştur. Allah, musibetler karşısında sabreden kulunun günahlarını affeder, onu selamete çıkarır ve birçok nimete nail kılar. Nitekim bir hadis-i şerifte, “Bir müslümana, bir dert, bir ağrı, bir düşünce, bir hüznün isabet etmez ki, hatta bir uzvuna, bir diken batmaz ki illâ onun sebebiyle Cenâb-ı Hakk, o müslümanın hatalarını afv ve setreder.”³⁶⁷ buyrulmuştur. Hayatta karşılaştığı sıkıntılara sabretmeyen, Allah’a elini açıp dua etmeyen ve O’na tevekkül etmeyenler ise mahvolup giderler. Bu yüzden insan sabrı, ilâhî takdire rızayı Allah’a dua etmeyi elden bırakmamalıdır.³⁶⁸ Bununla birlikte, sabrı, yanlış anlamamak gerekir. Sabır, her fenalığa zelil ve tembel bir şekilde katlanmak değildir. Birtakım musibetler vardır ki, bunlar, dünyevî ve uhrevî her türlü menfaatten uzak bulunur. Bunlara “belâ-yı mutlak” denir. Kötü ahlâk ve kötü itikad gibi. Şimdi bunlara sabretmek mi gerekir? Böyle giderilmesi mümkün olmayan şeylere sabretmek câiz olmaz. Farzedelim ki bir adam güçlü kuvvetli bulunuyor fakat gereğince çalışmıyor, tembellikten ayrılmıyor, mahrumiyetler içinde yaşıyor. Sonra da “ben ihtiyaca sabrediyorum.” diyor. Bu, sabır değildir, tembelliktir, miskinliktir. Sabır ancak bazı uhrevî musibetler hakkında geçerli olur ki, bunlar da bir yönüyle bir menfaat, övülmüş bir akıbeti

³⁶⁶ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.63; Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.258; Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.147,334.

³⁶⁷ Müslim, I, 49.

³⁶⁸ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.64,233,382,388,392,512; Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.257-258; Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.147-149,515-518; a.e., III, s.1449,1546.

içerir. Bu yönü ile bunlara “bela-yı mukayyed” denir. Mesela insan, kazaen bir zarara uğrarsa, bu felaket karşısında metanetini kayıp mı etsin? Bazı gafiller gibi intihara mı cüret etsin? Elbette böyle bir hal câiz değildir. Bu halde, kadere razı olur, bu yüzden ilâhî bir lütfâ mazhar olabileceğini düşünerek teselli bulur. İşte, bu bir sabırdır.

İnsan dini vazifelerini yapmak için bazen nefsinde bir ağırlık duyar fakat buna rağmen o vazifeyi ifa eder. Bu da bir sabırdır. İnsan nehyedilen bir şey yapmak için kendisinde bir meyil görür. Mesela doğru olmayan bir şeyi yapmak için büyük bir hediye karşısında kalır da fakat bu günah karşısında ilâhî yasağı düşünür, derhal nefesine mukavemet ederek o masiyeti yüklenmekten vazgeçerse, işte bu da bir sabırdır.

Hz. Ömer, Eş’arî’ye yazdığı mektupta diyor ki: “Size sabır tavsiye ederim. Biliniz ki, sabır, ikidir. Biri musibetlere sabırdır ki, bu güzeldir. Diğeri haramlara karşı sabırdır ki, bu daha da güzeldir.”³⁶⁹

Bilmen’e göre, başarının temel prensipleri sabır, musabere, murabata ve takvadır. Bu prensiplere Kur’an-ı Kerim’de Âl-i İmrân Sûresi 200. ayet-i kerimesi işaret etmektedir. Sabır üç durumda ortaya çıkar: Birincisi, dinin emirlerini yerine getirmeye çalışmak. Nefsle mücahede gibi. İkincisi, Allah’ın haram kıldığı şeylere nefsin meyletmesine tahammül etmek, bu hususta zorluklara katlanmaktır. Üçüncüsü, dünyevî hastalıklara, ihtiyaçlara, korkulara karşı tahammül etmektir.

Musabere ise, sıkıntı zamanında kalbi murakabe etmek, kalbe metanet vermeye çalışmaktır. Sabra devam etmek, güzel fiilleri yapmak, çirkin işlerden kaçınmaktır. Bir kimse ile başkaları arasında meydana gelen ihtilaflara katlanmaktır. Allah Teâlâ’ya, manen vuslata vesile olacak şeylere sarılmaktır. Zulüm yapmış bir kimseyi affetmek, fenalık yapmış bir şahıstan intikam almayı terk etmek, başkasını kendi nefesine tercih etmek musaberedir.

Murabata ise, bağlanmak, düşmanın geleceği yerleri gözlemek, olanca kuvveti ile beklemektir. Bütün bu sabırlar, musabere ve murabata Allah’ın rızası için olmalıdır.³⁷⁰

Sabır hem ahlâkî hem de tasavvufî bir kavramdır. Birçok ahlâkî erdemlere kaynaklık etmektedir. Bu bakımdan Kur’an-ı Kerim³⁷¹ ve Sünnet³⁷² bizlere sabırlı olmayı tavsiye etmektedir. Genel olarak mutasavvıflar, Kur’ân ve Sünnet’in bağlamında sabrın niteliğini, önemini ve tezahürlerini belirtmişler, afiyet ile sıkıntı zamanlarında sabrın güçlüğü ve üstünlüğü konularını da değerlendirmişlerdir. Bilmen ise, hayatın her alanını kuşatıcı bir

³⁶⁹ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.260.

³⁷⁰ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.531-532.

³⁷¹ Bakara, 2/45; Âl-i İmrân, 3/200.

³⁷² Buhârî, *Cenâiz*, 32; Müslim, *Birr*, 49.

özelliğe sahip olan sabrın tanımını, kısımlarını, önemini izah etmektedir. Bu noktada hem Bilmen hem de mutasavvıflar aynı ekseninde buluşmaktadırlar. Çünkü tasavvuf güzel ahlaktır.

Mutasavvıfların ve Bilmen'in sabır tanımını ve niteliğini açıklayan ifadelerini birleştirecek olursak karşımıza şu şekilde bir sabır anlayışı çıkmaktadır: “Allah Teâlâ'nın haram kıldığı, yasakladığı şeylere sabretmek; Allah Teâlâ'nın hoşnut olduğu ve emrettiği şeylere sabretmek; musibet zamanlarında nefse ağır gelen, hoş gitmeyen şeyler karşısında gönlün telaş ve sızlanma göstermeden sabretmek, Allah'a karşı edebli olmak.”

Sehl b. Abdullah Tüsterî ve Gazzâlî, “Afiyete karşı sabır, yokluğa ve musibete karşı sabırdan daha zordur.” görüşüne sahipken; Cüneyd-i Bağdâdî ile Mekkî ise, tam tersi bir görüş beyan etmektedir. Fakat Bilmen ise, afiyet ve musibet zamanında sabrın zorluğu ya da üstünlüğü konularında herhangi bir görüş beyan etmemiştir. Bu bağlamda, bu durumun, sabırda, tasavvufun özel bir konusu olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz.

III- ZÜHD

Zühd, sözlükte rağbet etmemek, bir şeyin az olması, isteksiz ve ilgisiz olmak anlamlarına gelmektedir.³⁷³

Tasavvufta zühd, ahirete yönelmek, dünyaya doludizgin dalmamak, elde mevcut bulunsa bile gönülde mal ve mülk sevgisine yer vermemek demektir.³⁷⁴

Kur'ân-ı Kerim'de zühd kelimesi, bir yerde ve ism-i fâil vezninde geçmektedir.³⁷⁵ Kur'ân-ı Kerim'de dünya hayatının önemsizliğini, ahiretin daha önemli ve hayırlı olduğunu,³⁷⁶ bir oyun ve bir eğlence olan dünya hayatının ahiret hayatına tercih edilmemesi gerektiğini,³⁷⁷ malların ve çocukların birer imtihan vesilesi olduğunu,³⁷⁸ bildiren ayetler zühd hayatını destekler mahiyettedir.³⁷⁹

Hz. Peygamber'in (Sav) hadislerinde de zühd övülmüş ve zühdün en güzel örnekleri kendi hayatlarında görülmüştür. Nitekim bir hadis-i şerif var ki, tasavvufi anlamdaki zühd kavramını özetlemiş gibidir. Bir sahabi gelip Hz. Peygamber'e (Sav) sorar: “Ya Rasûlallah! Bana öyle bir amel göster ki, onu işlediğim zaman hem Hakk hem de halk sevsin.” Hz.

³⁷³ Cevherî, a.g.e., II, s.481; İsfahânî, a.g.e., I, s.540.

³⁷⁴ Karaman, Fikret vd., a.g.e., s.722.

³⁷⁵ Yusuf, 12/20

³⁷⁶ Nisâ, 4/77; Tevbe, 9/38.

³⁷⁷ Nâziât, 79/38; En'am, 6/38.

³⁷⁸ Enfâl, 8/28; Tegâbün, 64/114.

³⁷⁹ Cebecioğlu, a.g.e., s.787; Eraydın, a.g.e., s.177.

Peygamber (Sav) buyurur: “Dünyaya karşı zahid ol ki Allah tarafından sevilesin. İnsanların ellerindekilere karşı zahid ol ki onlar tarafından sevilesin.”³⁸⁰

Hz. Peygamber’in (Sav) bundan başka dünya hayatına değer vermemeyi öğütleyen pek çok hadisleri vardır. Tasavvufun zühdî hayat özelliği Kur’ân ve Sünnet kaynaklıdır. Hatta denilebilir ki tasavvuf, Asr-ı Saadet’te zühd olarak yaşanmıştır. Zühd, insanı, tasavvufun gerçekleştirmeyi amaçladığı ruhî olgunluğa götüren bir vasıtaadır. Bizzat gaye değildir.³⁸¹

İslâm tasavvuf hareketinin temel özelliklerinden biri olan zühd, dünyaya ve dünyevî şeylere karşı kalben bir tavır almaktır. Sûfiler zühdü, hoş hallerin ve güzel mertebelerin temeli, Allah’a yönelen, O’nun rızasını isteyen ve O’na tevekkül edenlerin ilk basamağı olarak görürler. Bazı sûfiler tarafından dünyadan el etek çekme, maddi olarak ondan uzaklaşma olarak anlaşılmıştır.

İslâm tasavvufunun tanımladığı zahid, kalbinde dünya sevgisi olmayan kişidir. Yoksa dünyadan el etek çekip miskin bir yaşayışı tercih eden, başkalarına muhtaç olan ve hayatını sürdürmek için toplumun sırtına yük olan kişi değildir.³⁸²

Zühd ile birlikte kullanılan, fakat birbirinden derece farkıyla ayrılan iki ıstılah daha vardır ki, bunlar da, “takva” ve “vera” kelimeleridir. Takvayı, Allah’ın rızası dışındaki şeylerden sakınmak; vera’ı da, haramdan hatta şüpheli olan her şeyden uzaklaşmak olarak tarif edebiliriz. Bütün bunların en üstün derecesi olan zühd, günaha, harama, insanı Hakk’tan uzaklaştırmaya vesile olacak her şey rağbetsizlik olarak ifade edilmiştir.³⁸³

Zühdün en önemli temsilcilerinden olan Hasan-ı Basrî,³⁸⁴ “Zühd, dünyaya karşı zahid olmak, dünyada bulunan her şeyden nefret etmek” demektedir.³⁸⁵

İlk zahidlerden olan Süfyân-ı Sevrî (v.161/777), “Dünyaya karşı zahid olmak, kanaat sahibi olmak demektir. Kuru ekmek yemek ve aba giymek zühd değildir.” demiştir.³⁸⁶

Ahmed b. Hanbel (v.241/855) ise, “Zühdün üç şekli vardır. Birincisi, haramı terk etmek. Avamın zühdü budur. İkincisi, helalin lüzumlu olmayan kısmını teketmek. Havassın zühdü budur. Üçüncüsü ise Allah Teâlâ ile meşgul olmaya engel olan her şeyi terk etmek. Ariflerin zühdü budur.” demektedir.³⁸⁷

³⁸⁰ İbn Mâce, *Zühd*, 1.

³⁸¹ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.23-25.

³⁸² Bardakçı, a.g.e., s.69-70.

³⁸³ Eraydın, a.g.e., s.177.

³⁸⁴ Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1995, s.118.

³⁸⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s.210.

³⁸⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.208.

³⁸⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s.211.

Hâris el-Muhâsibî'ye göre zühdün üç özelliği vardır: Meşguliyyete sebebiyet veren akarlardan el çekmek, helalden dahi nefsinin uzak tutmak, Allah ile mülakatların çokluğunda çoğu zaman dünyayı unutmaktır. Bu üç özelliğe sahip olan kimseye zahid denilir.³⁸⁸

Cüneyd-i Bağdâdî ise zühdü “dünyayı küçük görmek, kalpteki eser ve tesirlerini silmektir.” şeklinde tanımlamaktadır.³⁸⁹

Mekkî, zühdü iki açıdan değerlendirmektedir. İlki, dünya malının akıldan çıkarılması ve kalbin ona meyletmemesidir. Bu zenginlerin zühdüdür. İkincisi, dünya sevgisinin kalpte bulunmaması ve yokluğa rıza gösterilmesidir. Bu, fakirlerin zühdüdür. Mekkî'ye göre kim bir malı gönül rızası ile elden çıkarır, nefsi de bundan memnun olursa bu kimse zühde ait bir makam sahibidir. Çünkü bir şeye bağlanmak, rağbet ve tamah alametidir. Rağbet ve tamah ise zühdün zıddıdır.³⁹⁰

Kuşeyrî, risalesinde, sûflerin zühdün tanımında ihtilafa düştüklerini ifade eder. Bazı sûfler “zühd, haramda olur” derken, bazıları “haramda zühd şarttır, helalde ise fazilettir.” demişlerdir. Bu durum, sûflerin zühdün manasını kendi vaktine göre (makam ve manevi zevk) ifade ettiklerini gösterir.³⁹¹

Gazzâlî ise, dünyaya zahidlik anlamına gelen zühdün ilim, hal ve amelden oluştuğunu belirtir. Zahidlik hali, bir şeye olan arzu ve isteği ondan daha iyisine çevirmektir. Yüz çevrilen arzu edilen olmalıdır. İstenilmeyen şeyden yüz çevirmeye zahidlik denilmez. Ahiretin daha hayırlı ve sürekli olduğunun bilinmesi zahidlik halini kazandıran bilgidir. Bu bilgiyle hareket etmek ise zahidlik amelidir. Gazzâlî'ye göre, zühdün en yüksek derecesi Allah rızası için yapılmasıdır. Zahidliğin belirtisi ise varlığa sevinmeyip yokluğa üzülmemek, övmenin ile yermenin bir olması ve ünsiyetin Allah ile olup kalpte taat zevkinin bulunmasıdır.³⁹²

Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî Hz. ise, zühdü, ihtirastan ve dünyaya ölmeyecekmiş gibi sarılmaktan vazgeçmek olarak tanımlamıştır. Ona göre, zühd, yamalı elbise giymek ve kuru arpa ekmeği yemek değildir. Dünyanın güzelliğine aldırmamaktır. Çünkü dünyayı çok seven kimsenin kalbinde cennet sevgisi ve ahiret düşüncesi bulunmaz.³⁹³

³⁸⁸ Muhâsibî, a.g.e., s.40.

³⁸⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.210.

³⁹⁰ Mekkî, a.g.e., II, s.371-373.

³⁹¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.208.

³⁹² Gazzâlî, *İhya*, c.IV, s.437-484.

³⁹³ Gümüşhanevî, Ahmed Ziyâüddin, *Veliler ve Tarikatlarda Usul*, trc. Rahmi Serin, Pamuk Yayınları, İstanbul, ts., s.470.

Bilmen ise, tasavvufî hayatın özü olan zühdü, “zehadet, takva, perhizkârlık, menhiyattan kaçınarak ibadete evkatı hasretmek, Hakk’ın rızasına, ahiret nimetlerine nailiyet için teveccüh eden, dünya varlığına, huzuratına adem-i rağbet” olarak tanımlamaktadır.³⁹⁴

Mutasavvıflara göre zühd hayatını izah eden Bilmen, “Tasavvuf ehlince zühd, bütün eşyadan rağbeti, arzuyu keserek nefsi Allah’tan başka her şeyden soyutlamaktır, uzaklaştırmaktır. Bununla beraber zühdün üç mertebesi vardır: Birincisi, haramı terktir. Bu, avamın zühdüdür. İkincisi, ihtiyaç ve zaruret miktarından fazlasını terk etmektir. Bu da, tarikat mensubunun, havassın zühdüdür. Üçüncüsü, Allah’tan gafil bırakacak her şeyi terk etmektir. Bu da, havass’ül-havassın zühdüdür.”³⁹⁵

Bilmen’e göre, zahid insan, kibir ve gururdan uzak olmalıdır. Sahip olduğu dünya malı ile gururlanmamalıdır. İbadetlerde kendini üstün görmemelidir. Zahid, mütevazî olmalıdır.³⁹⁶ Aynı zamanda Bilmen, zühd anlayışını şu şekilde izah etmektedir: “Zehadet, kazancı terk ile ataleti ihtiyar etmek değildir. Belki dünyanın varlığına, fani lezzetlerine kalben rağbet etmemektir. Asıl zühd, dünyayı elde etmeye gücü yettiği halde onu terk etmektir. Malı mülkü olmayan kimse zühd ile muttasıf olamaz. Zühd, dünyayı celbe kudret halinde tasavvur olunur. Nitekim sahabilerin birçoğu, büyük bir servete sahipti. Mesela, Hz. Talhâ (Ra) ve Hz. Zübeyr’in (Ra) bir hayli mal varlıkları vardı. Basra’da, Kûfe’de, Medine’de muhteşem konaklar yaptırmışlardı. Hâlbuki bu sahabiler, diğer yandan da son derece zühd ve takva sahibi idiler. Servetleri ibadet ve kulluklarına engel olmuyor, onlar için bir amaç değil, bir araç olmaktan öte gitmiyordu. Bu muhteşem sahabiler aynı zamanda Aşere-i Mübeşşere’den idiler. Ancak cennetle müjdelenmiş olmaları da dünyayı terk etmelerini gerektirmiyordu. Dünya ve dünya malına sahip olmak dinimizde kötülenmiş bir şey değildi. Yeter ki, helal bir şekilde kazanılmış olsun, helal dairesinde harcansın. İnsanı Allah’tan uzaklaştırmak yerine, Allah yoluna sarf edilerek Allah’a yaklaştırsın. İnsanı Allah’tan ve hakikatten gafil bırakmayan, helal dairesinde kazanılan ve harcanan bir dünya varlığı kötülenmiş değil, belki ilâhî bir lütuf olduğu cihetiyle güzel bile görülmüştür.”³⁹⁷ Bu konuda Bilmen, Mesnevî’den şu mealdeki beyti nakletmektedir:

“Dünya nedir? Dünya Allah’tan gafil olmaktır;
Yoksa ne kumaştır, ne paradır, ne de evlat ve eştir.”

³⁹⁴ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.55.

³⁹⁵ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.412; Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.66.

³⁹⁶ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.373.

³⁹⁷ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.412.

Bunlar hayatın gereklerindedir. Zühd ve takva, dünya ve dünya malına bağımlı olmadan manevi amaçları unutmadan yaşamaktır. Elde bulunan dünya varlığına kalben düşkün olmamaktır. Dünyayı elde etmeye gücü bulunduğu halde, buna ruhen can atmamaktır. Sûfilerden İbn Mübarek kendisine, “Ya Zahid!..” diye hitap edenlere demiştir ki: “Gerçek zahid Ömer b. Abdülaziz’dir ki, kendisine dünya meylettiği halde ona iltifat etmedi. Ben ise, fakir bir kimseyim, neden zühd edeceğim?”³⁹⁸

Zühd-i bârid de kötü görülmüştür. Hz. Ömer (Ra), bir hurma tanesi bulup da ‘bunun sahibi kimdir?’ diye seslenen bir şahsı: “Gel ya Bârid!” diye kendine doğru çekerek azarlamıştır. Velhasıl zühd ve takva sahibi şer-i şerifin tasvip edeceği bir surette olmalıdır. Kamil mü’mine düşen; geçici dünya malına arzu ve güven duymaması, bu dünyaya sanki sadece maddi lezzetler için gelmiş gibi serkeşâne hayat yaşayanların maddi ve bir gün son bulacak varlıklarına özenmemesidir.

“Hilye-i ehl-i din zehadettir.

Zahid olmak, büyük saadettir.”³⁹⁹

Sonuç olarak, gerek Kur’ân-ı Kerim’in dünya hayatına bakışı, gerekse Hz. Peygamber’in (Sav) ve sahabilerin hayatları ile hâllenmek isteyenler, zühd anlayışını benimseyerek tasavvuf ekolünün ilk şekillerini oluşturmaya başlamışlardır. Bu anlamda zühd, tasavvufun en önemli ahlâkî erdemlerinden biri olarak nitelendirilmektedir.

Sûfiler, zühdün farklı boyutlarına değinerek izah etmiş olsalar da, sonuç itibariyle aynı esasa dikkatimizi çekmektedirler. Bu esas, “Kulun, Allah’ın rızasını kaybettirecek şeylere karşı kalbi bir tavır içerisinde olması” şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Zühd hayatının Kur’ân ve Sünnet’e uygun olarak yaşanması gerektiğini ifade eden Bilmen’e göre zühd ve takva iç içedir. Zühd, servet içinde Allah’ı unutmadan dünya malına gönül vermeden yaşamaktır. Dünya malına sahip olmak kötü değildir. Bilakis bu, Allah’ın bir lütfudur. Zühd, bu anlamda, mala-mülke kalben bağımlı olmamayı, zengin olmaya kudreti varken onu terk etmeyi ifade eder. Hakiki zahidlik, dünyayı elde etmiş ya da elde etmeye kadir olan kimselerde aranır. Zengin olmayan kimse, zühd ile vasıflandırılmaz. Zühd, insanlardan ayrılmak ve çalışmayı terk etmek” demek değildir. Önemli olan malı helalinden kazanmak ve Allah rızası için tasadduk etmektir. Bilmen, bu görüşlerini, sahabilerin hayatı,

³⁹⁸ Bkz: Gazzâlî, *İhya*, IV, s.439; Mekkî, a.g.e., II, s.375. (Mekkî, bu hitap ve cevabı Mâlik b. Dinara atfen nakletmiştir.)

³⁹⁹ Bilmen, *Dini ve Felsefi Ahlâk Lügatçesi*, s.55; Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.66-69; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.411-412

Mevleviyye tarikatının kurucusu Mevlânâ Celaleddin Rûmî'nin (v.672/1273)⁴⁰⁰ ve zühd döneminin meşhur zahidlerinden olan Kitab'üz-Zühd'ün yazarı Abdullah İbn Mübârek'in (v. 181/797)⁴⁰¹ görüşleri ile delillendirerek desteklemiştir. Nitekim Bilmen, kuru ekmek yemek ve aba giymek zühd değildir” diyen Süfyân-ı Sevri ve kendisinin de örnek gösterdiği gibi, Abdullah İbn Mübârek'in zühd anlayışını benimsemiştir. Bununla birlikte Bilmen'in zühd anlayışı, Ebû Tâlip el-Mekkî ve Gazzâlî'nin zühd anlayışı ile benzerlik arz etmektedir.

Bilmen'in; insanı ruhî bir olgunluğa ulaştıran zühdü, tasavvuf ehlinin görüşlerine yer vererek izah etmesi zühdün, tasavvufun ana konularından olduğunu göstermektedir. Tasavvuf ehline göre Bilmen'in, zühdün kısımlarını açıklayan tanımı, tasavvuf kaynaklarında, fıkıhçı ve hadisçi kimliğiyle ön plana çıkan Ahmed b. Hanbel'in görüşü olarak geçmektedir. İşte, bütün bu durumlar, Bilmen'in zühdü, İslâm'ın özünde bulunan bir esas olarak kabul ettiğinin göstergesidir.

IV- İHLÂS

“H-l-s” kökünden türemiş olan ihlâs, sözlükte; halis, temiz, doğruluk, samimiyet, seçmek, gösterişten uzak olma, doğru sevgi, bağlılık, sâfi dostluk anlamlarına gelmektedir.⁴⁰² Din ıstılahında ise; iman, ibadet, itaat, ahlâk, amel, dua gibi her türlü dizi görevleri, halkın övme ve beğenmesini, yerme ve kınamasını düşünmeksizin sırf Allah için iyi ve halis bir niyetle yapmak, şirk, nifak, riya ve süm'a (duyurma) vb. şaibelerden uzak durmak, söz, fiil ve davranışlarında samimi ve dosdoğru olmak demektir.⁴⁰³

İhlâs, tevhid inancının özü olduğundan, Allah'ın birliğini en güzel ve özlü biçimde anlatan sûreye “İhlâs” adı verilmiştir.⁴⁰⁴

Tasavvuf ehline göre ihlâs, kulun bütün amellerini sadece Hakk için ifa etmesi, halkın değerlendirmesini kesinlikle dikkate almamasıdır. Sûfiler, kulun yaptığı amel ve ibadetleri yok sayması, bunlara bakıp da kendini beğenmemesi lazım geldiğini özellikle belirtmişlerdir. Bunu sağlamak için amel ve ibadetleri halktan ve nefisten korumak gerekir. Sadece ibadet türünden olan davranışlarda değil, dünya işlerinde de ihlâs aranır. İhlâsın anlamını derinleştiren mutasavvıflar, kulun işlediği iyi amellerin Hakk'ın bir lütfü olduğunu

⁴⁰⁰ Kara, a.g.e., s.293.

⁴⁰¹ Kara, a.g.e., s.118-119.

⁴⁰² Cevherî, a.g.e., III, s.1037; İsfahânî, a.g.e., I, s.398-399; Devellioğlu, a.g.e., s.416.

⁴⁰³ Karaman, Fikret, vd., a.g.e., s.299.

⁴⁰⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.169.

söylemişler, bunları kendisinden bilmesini hatta karşılığında sevap istemesini ihlâs eksikliğine bağlayarak tasavvufî edebe aykırı bulmuşlardır. İbadetin ruhu ihlâstır. Çok ibadetle değil, ibadetteki ihlâsla kurtuluşa erişilebileceğini söyleyen sûfiler, insanın ihlâslı ve samimi olmasını, ancak ihlâslı olduğunu iddia etmemesini bir ilke olarak benimsemişlerdir.⁴⁰⁵

Fudayl b. İyad'a (v.187/802) göre halk için günahı terk riya, halkı memnun etmek için amel şirk, ihlâs ise kulun Allah'ın lütfu ile bu iki durumdan berî olmasıdır.⁴⁰⁶

Zünnûn-u Mısırî'ye göre, kişinin nezdinde insanların övmesinin ve yermesinin eşit olması, yapılan Salih amelleri görmeyi unutmak, amelin sevap kazandıracağını düşünmemek ihlâslı olmanın alametlerindedir.⁴⁰⁷

Sehl b. Abdullah'a "Nefse en ağır gelen şey nedir?" diye sorulunca, "İhlâs, çünkü nefsin ihlâsta nasibi yoktur."⁴⁰⁸ İhlâs kulun sükûn ve hareketlerinin yalnız Allah için olmasıdır." demektedir.⁴⁰⁹

Cüneyd'e, ihlâs sorulduğunda demiştir ki: "Allah ile muamelede yaratıkların devreden çıkarılmasıdır. Nefis devreden çıkarılacakların başında gelir." İhlâs hangi konuda olursa olsun Hakk'ın rızasına uygun düşen iştir.⁴¹⁰

Ebû Ya'kub Sûsî; "İhlâs, meleğin bilip sevap yazmadığı, şeytanın bilip ifsad edemediği, nefsin âgâh olup kendine çekemediği bir sırdır."⁴¹¹, "(İnsanlar) ihlâslarında ihlâs gördükleri zaman ihlâsları ihlâsa muhtaç olur." demektedir.⁴¹²

Ruveym: "İhlâs, yaptığın işi görmemen (ona değer vermemen)" demektedir. Karşılığında dünya ve ahirette beklentiye girmemen, bir karşılık beklememendir.⁴¹³

Ebû Bekir Dekkâk'a göre kişinin ihlâsını görmesi bir eksikliktir. Allah bir kulu ihlâslı kılmak isterse, kula amelindeki ihlâsını göstermez. O zaman kul muhlis (çabasıyla ihlâsa sahip olan) değil, muhlâs (ihlâsa sahip kılınan) olur.⁴¹⁴

Mekkî'ye göre, ihlâsın hakikati riya ve hevedan uzak durmaktır. Riya ve şöhret tutkusu gibi heva ve heveslere bulaşmış bir amelde ihlâs söz konusu olamaz. Amelde gösterilen ihlâs, amelin bizzat kendisinden daha hayırlıdır. Kulun günaha düşmesi, niyetinin

⁴⁰⁵ Ateş, Süleyman, İhlâs md., *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, s.536.

⁴⁰⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.291; Gazzâlî, *İhya*, c.IV, s.769.

⁴⁰⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s. 290; Sühreverdî, a.g.e.,s.90.

⁴⁰⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.291.

⁴⁰⁹ Gazzâlî, *İhya*, c.IV, s.768.

⁴¹⁰ Serrâc, a.g.e., s.222; Kelâbâzî, a.g.e., s.149.

⁴¹¹ Serrâc, a.g.e., s.222; Kelâbâzî, a.g.e., s.149.

⁴¹² Kuşeyrî, a.g.e., s. 290; Sühreverdî, a.g.e.,s.90.

⁴¹³ Kelâbâzî, a.g.e., s.149; Gazzâlî, *İhya*, IV, s.768.

⁴¹⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s. 290; Sühreverdî, a.g.e.,s.33-34.

bozuk olmasındandır. Niyet güçlenirse nefsanî duygular zayıflar. Kulun hareketi, hareketsizliği, dünyevî ve uhrevî her türlü işi niyetle olmalıdır.⁴¹⁵

Kuşeyrî'ye göre, ihlâs, ibadetlerde yalnız Allah'a yönelmektir. Bu durum Allah'a yaklaşmayı istemekle (niyetle) meydana gelir. Bir ameli, halkın övgüsünü ya da sevgisini kazanmak, Allah'tan başka bir varlık için yapılmış olması ihlâsa engeldir.⁴¹⁶

Hucvirî'ye göre, bedende ruh ne ise, amelde ihlâs odur. İhlâs, batınî amellerden, taat ise zahirî amellerdendir. Bir kimse ihlâslı olmadığı sürece ameli makbul olmaz.⁴¹⁷

Gazzâlî'ye göre ihlâs, amelin, az ya da çok tüm nefsanî duygu ve düşüncelerden uzaklaşıp Allah'a yaklaşma arzusunun bulunmasıdır. Gönlün istek duyduğu dünya zevklerinden herhangi birisinin amelden beri olmasıdır. İnsan bu unsurlardan kolay kolay kendini kurtaramaz. İnsan birçok ameli Allah rızası için yaptığını zanneder. Hâlbuki ihlâs noktasında nefsin ve şeytanın hileleri pek çoktur. İhlâslı olmanın ilacı, kalbe hâkim olacak şekilde nefsi terbiye etmek, dünya hırsını kesmek ve ahirete yönelmektir. Hakiki ihlâs, yalnız Allah'ın murad edilmesidir.⁴¹⁸

Eşrefoğlu Rûmî'ye göre ihlâs, amelin, dünyevî ve uhrevî hiçbir menfaat beklemeden Hakk için yapılmasıdır. Günahların halktan gizlenilmesi gibi, farz ameller dışında diğer salih amelleri Allah'tan başka kimsenin bilmemesi hayırlıdır.⁴¹⁹

Bilmen ise, ihlâsı, "Garazsız muhabbet, safvet-i kalp, hüsn-i niyet, yapılan bir işte gösterilen samimiyet, bir amelin kudûrattan sâfi, zahir ve batında müsavi olmasıdır. İhlâsın hakikati ise, masivaullahtan tamamen tearri ve tecerrüt demektir." şeklinde tanımlamaktadır.⁴²⁰

Bilmen'e göre, insanlar ihlâs konusunda iki gruba ayrılır. Bazıları hem Hakk'ın rızasına hem de kurtuluşa ulaşmak için Allah Teâlâ'ya ibadet ve taatte bulunur. Diğer bazıları ise Allah rızasından başka hiçbir amaç taşımadan ibadet ederler. Hiçbir menfaat ve çıkar düşünmezler. Bunlar ümmetin kemâlât sahibi olanlarıdır. Oruç tutmaları, namaz kılmaları, bütün ibadetleri sadece Allah'ın emri olduğu içindir. Hakiki ihlâs budur. Amellerimiz bu niyet üzerine olmalıdır. Çünkü asıl kemal budur. Bilmen bu görüşlerini, sûfilerin görüşleri ile de destekleyerek ihlâsı, şu şekilde izah etmektedir:

⁴¹⁵ Mekkî, a.g.e., IV, s.44-59.

⁴¹⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s. 289.

⁴¹⁷ Hucvirî, a.g.e., s.185.

⁴¹⁸ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.764-768.

⁴¹⁹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekkin-Nüfus*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1972, s.362-365.

⁴²⁰ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.7.

“Malik b. Dinar Hazretleri diyor ki: “Ben şunu temenni ederim ki, Allah Teâlâ kıyamet gününde bana: “Yâ Mâlik! diye hitap etsin. Ben de: “Lebbeyk” diyeyim. Sonra Yüce huzurunda bir kere secde etmeme izin versin de bileyim ki benden razı olmuştur. Sonra da “Ey Mâlik! Artık sen toprak kesil!” diye ferman buyursun.” Bilmen, bu durumu, “Tek mukaddes mabudum benden razı olsun da ben de toprak kesilip yok olmayı seve seve kabul ederim.” şeklinde yorumlamaktadır.

“Ebû Süleyman ed-Dârânî ise, Allah’ın öyle kulları vardır ki, onları ne cehennem korkusu ne de cennet ümidi Allah’tan uzaklaştırır, kaldı ki dünya uzaklaştırısın.” demektedir. Bilmen, bunun için şu açıklamada bulunur: “Ümmetin havassının ibadetleri ise, bunlar ne cennete ne de cehenneme bakarlar. Bu yüce zatlar, yalnız ilâhî emre itaat için Cenâb-ı Hakk’a kulluğunu bildirmek için vazifelerini yaparlar. Bunun neticesinde de birçok ulvî hazlara nail olmaktadırlar. Bu haz ettikleri şeyler, birer gaye değildir. Yerine getirdikleri vazifelerin birer semeresidir. Bununla birlikte, cennet ümidi, cehennem korkusu niyeti ile ibadet edilmesinin câiz olduğunu ifade eden Bilmen, Kur’ân-ı Kerim’de, yapılan salih amellerin kurtuluşa ve nice ilâhî hikmetlere vesile olacağını müjdelendiğini, bu bağlamda birinci grubun, hem Hakk’ın rızasına hem de ahiret selametine ulaşmak maksadıyla ibadet ve itaatte bulunanların maksatlarının makbul olacağını belirtmektedir. Çünkü onların bu niyeti ilâhî va’de dayanmaktadır.”⁴²¹

Bilmen’e göre İslâm’da hayır, mutlak ve ahlâkî hayır olmak üzere ikiye ayrılır. Mutlak hayır, iyi ve faydalı olan işlerdir. Ahlâkî hayır, ahlâkî vazifelere riayettir. Ahlâkî hayra ulaşmanın ölçüsü Allah’ın rızasına talip olmaktır. Başka niyetlerle davrananlar dalalettedir. Bunlar seraba koşup duran gafil kimselere benzerler. Bu bağlamda Bilmen, “İslam ahlâkında en büyük hayır, Allah rızasıdır, ilâhî muhabbettir, ilâhî aşktan hâsıl olan lâhûtîliğe nail olmaktır.” demektedir.⁴²²

Bilmen’e göre, insanların davranışlarının bir sebebi, bir gayesi vardır. Bu gayeler ise maddî ve manevî olabilir. Hakiki müslümanın ahlâkî gayesi, ne maddî bir lezzet ve menfaattir ne de başka bir şeydir. Sadece Allah’ın rızasına nail olmakla ebedi saadete kavuşmaktır. Amellerde ihlâslı olmanın ilacı ise irfan, çalışma, nefsi fena hasletlerden kurtarma yani nefis terbiyesidir. Çünkü bir amelin kıymeti; niyet, irade ve tercihin derecesi ile kuvvet ve saflığı ile ölçülür. Allah’ın rızası dışında herhangi bir gaye ile verilen bir sadaka, görünüşte ne kadar faziletten sayılsa da bunun İslâm dininde ahlâkî bir kıymeti yoktur. Peygamber (Sav)

⁴²¹ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.72; Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.83-84; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.98-99.

⁴²² Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.41-42.

Efendimiz “Allah Teâlâ, sizin yüzlerinize, mallarınıza bakmaz, fakat (iradenin ortaya çıktığı yer olan) kalplerinize bakar.”⁴²³ buyurmaktadır. Bu bağlamda niyet çok önemlidir. Hüküm, ona göre verilir.⁴²⁴

İslâm’ın birinci hedefinin ve insanlar için en büyük kemalin Allah’ın rızasını kazanmak olduğunu belirten Bilmen’e göre, Müslümanlar vazifelerini ne cennet ümidi ne de cehennem korkusu ile yapmamalı, sadece Allah rızası için ve maddi ve manevi hiçbir karşılık beklemeden yapmalıdır. Bilmen, bu durumu, Hayyan İbn Hilâl’in bir menkıbesini anlatarak izah etmektedir:

“Şairlerden Hayyan İbn Hilâl, arkadaşları ile bir mecliste otururken salihlerden bir kadın gelerek: ‘Bir mesele sormak istiyorum. İçinizde soru sorabileceğim bir kimse var mı?’ der. Mecliste bulunanlar Hayyan’ı göstermişler, bunun üzerine aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir:

- Sizin indinizde seha (cömertlik) nedir?
- Bol bol verme ve îsardan ibarettir.
- Bu dünyaca sehadır. Dince seha nedir?
- Cenab- Hakk’a hiçbir ağırlık hissetmeksizin kalp sehası ile ibadet etmektir.
- Bu ibadet karşılığında bir mükâfat ister misiniz?
- İsteriz. Çünkü Allah Teâlâ bir hayırlı işe on kat sevap va’detmiştir.
- Fesübhanallah! Bir verip de on aldıktan sonra sehavetiniz nerede kalır?
- O halde sizin yanınızda sehavet nedir?
- Bence seha, Cenâb-ı Allahâ itaat ile varlık içinde lezzet bulup hiçbir isteksizlik

hissetmeksizin ibadette bulunmaktır. İbadetiniz karşısında hiçbir sevap istemeyesiniz, ta ki Mevlâmız sizin hakkınızda istediğini yapsın. Cenâb-ı Hakk’tan sıkılmaz mısınız ki kalplerinize baktığında sizin bir şey karşılığında bir şey istediğinizden haberdar olsun? Bu, dünyada insanlar arasında bile hoş görülmez. Bilmen, bu menkıbe ile amellerdeki samimiliğin, ihlâsın niteliğini genel bir şekilde ifade etmektedir.⁴²⁵

Bilmen, niyetin başlı başına bir ibadet olduğunu, herhangi bir sebeple niyet edilen şey yapılmasa bile niyetin sevabının ve kıymetinin bulunduğunu (eksilmeyeceğini) belirtir. Bilmen, bu durumu iyi, halis niyetin mükâfatı olarak nitelendirmektedir.⁴²⁶ Bu durumu, Siyer-i Nebî’den örneklendirerek açıklamaktadır:

⁴²³ Müslim, *Birr*, 33.

⁴²⁴ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.36-37,53-54.

⁴²⁵ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.60-61.

⁴²⁶ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.62.

Ashâb-ı Kirâm'dan bazıları, Tebük Seferi'ne mazeretleri olduğundan katılamamışlardır. Aleyhi's-Salât-ü Ve's-Selâm Efendimiz bu zatlar hakkında: "Medine'de bir cemaat kaldı ki, onlar bizimle beraber ne yol yürüdüler, ne de kâfirleri kızdıracak bir yere ayak bastılar, bunlarla beraber biz ne sadaka verdik, ne gibi bir sıkıntıya uğradık ise onlar da bize ortak oldular, bizim gibi sevap kazandılar."

"Yâ Rasûlallah! Bu nasıl olur? Onlar bizimle beraber bulunmadılar." denilmiş, buna cevaben de buyurmuşlardır ki: "Onları kader hapsetti, fakat halis niyetleri ile bize katılmış oldular."⁴²⁷

Sonuç olarak Bilmen'e göre ihlâs, masivaullahtan tamamen uzaklaşmak ve amellerde Allah'ın rızasını düşünerek hareket etmektir. Bilmen, bu görüşlerini sûfilerden Mâlik b. Dinâr ve Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin görüşleri ile delillendirmektedir. Hatta şairlerden Hayyan ibn Hilâl'in menkıbesi ihlâs noktasında büyük bir anlam taşımaktadır.

Hayrı, mutlak ve ahlâkî hayır olarak ikiye ayırarak "Ahlâkî hayra ulaşmanın ölçüsü Allah'ın rızasına talip olmaktır." diyen Bilmen, çok önemli bir noktaya temas etmektedir. Çünkü ahlâkî erdemlerin hedefi, Allah'ın rızasını kazanmak olmalıdır. Allah'ın rızasına dayanmayan bütün ahlâkî vasıflar menfaat ve nefis cenderesinden (kıskaçından) kurtulamazlar. Bu bakımdan kaynağında Allah rızası olmayan bütün güzel düşünce ve davranışların ahlâkîliğinden söz edemeyiz.

Düşünce ve davranışların iman, ibadet ve ahlâk alanında bir değer ifade edebilmesi için ihlâsa ihtiyaç vardır. Çünkü imanı oluşturan ve bereketlendiren, ibadeti ve ahlâkî hususları Hakk katında anlamlandıran ihlâstır. Bunun için Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet bizlere rehberlik etmektedir.⁴²⁸

Ihlâsın zıddı riyadır ki, bu insanı şirke düşürmektedir.

Din bakımından mutasavvıflar ve Bilmen, ihlâsın tanımını, niteliğini ve önemini değişik üslûp ve ifadelerle açıklamaktadırlar. Bu açıklamaların birbirleri ile benzerlik arzettiğini de görmekteyiz. Bu anlamda Bilmen ve mutasavvıfların ifadelerini değerlendirecek olursak, ihlâsı "Gönlün hiçbir menfaat düşüncesi içinde olmadan her şeyde Allah'ın rızasını amaçlamaktır." şeklinde tanımlayabiliriz. Aynı zamanda hem Gazzâlî hem de Bilmen, ihlâslı olmanın ilacının "irfan ve nefis terbiyesi" olduğunu ifade etmişlerdir.

⁴²⁷ Buhârî, *Cihad*, 35; Müslim, *İmâre*, 159.

⁴²⁸ Hac, 22/37; Şuârâ, 42/20; Buhârî, *İman*, 41; Müslim, *Birr*, 33.

V- TEVEKKÜL

Tevekkül, sözlükte güvenmek, vekil tayin etmek anlamlarına gelmektedir.⁴²⁹ Din dilinde; her hususta Allah'a güvenmek, teslim olmak, işlerini Allah'a havale etmek demektir. Tevekkül kavramı Kur'an'da türevleri ile birlikte 69 defa geçmiştir. Allah'a tevekkül edilmesi emredilmiş,⁴³⁰ Peygamberlerin ve gerçek mü'minlerin Allah'a tevekkül ettikleri⁴³¹ bildirilmiştir.⁴³²

Tasavvuf ıstılahı olarak ise, gerekli tüm çabayı sarfederek her türlü tedbiri aldıktan sonra işi tam bir inançla Allah'a havale etmedir. Allah katında olan şeylere güvenip halkın sahip olduklarına göz dikmeme de tevekkül olarak isimlendirilir.⁴³³ Tevekkül, kişinin hareketlerini ilâhî-tabîî kanunların gereklerine uydurduktan sonra Allah'a güvenmesi ve ondan gelecek neticeye razı olmasıdır. Sebep ve tedbiri ilahlaştırmadan insan iradesine ve tabiat kanunlarına Allah'ın iradesinden daha çok önem ve değer vermemesidir.⁴³⁴

Tasavvufta tevekkül, başlangıçtan beri bir kalp olayı olarak görülmüş ve daima Allah'a güven olarak yorumlanmıştır. Nitekim ilk devir sûfilerin tevekkül tariflerinde bunu görmek mümkündür.⁴³⁵

Muhâsibî'ye göre, kul işlerinde tedbirli olmalı, ancak tedbirine güvenmemeli ve Allah için aklını kullanmalı ve Allah'tan yardım istemeli ve O'na ilticada bulunmalıdır.⁴³⁶

Sehl b. Abdullah ise, "Tevekkül, kişinin kendini Murad-ı İlâhiyye'ye teslim etmesidir.⁴³⁷ Tevekkül sahipleri için sadece sünnete uyarak mal kazanmak sahih olur, başka türlü değil" diyerek tevekkülün miskinlik olmadığını, sebeplere tevessülün gerekli olduğunu ifade etmek istemiştir.⁴³⁸ Bu bağlamda, "Tevekkül, Nebî (Sav)'in halidir. Çalışıp kazanmak ise sünnetidir. O'nun hali üzerine bulunan sünnetini kat'iyen terk etmez" demiştir.⁴³⁹

Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre, Yüce Allah'a insanı yaklaştıran ameller hangi anlayışla yapılıyorsa, mal kazanma işi de o anlayışla yapılmalıdır. Mal kazanmak farz değil, nafile

⁴²⁹ İsfahânî, a.g.e., II, s.900.

⁴³⁰ Mâide, 5/11; Tevbe, 9/51.

⁴³¹ Enfâl, 8/2-3.

⁴³² Karaman, Fikret vd., a.g.e., s.658.

⁴³³ Bardakçı, a.g.e., s.82; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.531; Cebecioğlu, a.g.e., s.717.

⁴³⁴ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.162.

⁴³⁵ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.164.

⁴³⁶ Muhâsibî, a.g.e., s.13.

⁴³⁷ Serrâc, a.g.e., s.50; Kelâbâzî, a.g.e., s.151.

⁴³⁸ Kelâbâzî, a.g.e., s.125.

⁴³⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.251.

ibadettir. Diğer sufilere göre çalışarak mal kazanmak farz olmamakla birlikte tevekkülü için bir kusur ve dindarlığı için bir eksiklik değildir.⁴⁴⁰

Onlara göre çalışmanın ve para kazanmanın gayesi yardımlaşmak, başkasının malına tamah etme hissinin kökünü kazımak, parayı halk için harcamaya niyet etmektir.⁴⁴¹ Onlara göre (sufilere) kulun tevekkül inancı sağlam olduktan sonra malı biriktirmenin bir mahzuru yoktur. Aksine bu birikimler, gerektiği zamanlarda davet ve kamu yararı için kullanılacağından Müslümanlar açısından bir güç teşkil eder. Bu konuda vereceğimiz en güzel misal de, Osman b. Affan'ın (Ra) Mûte'ye giden İslam ordusunu tek başına donatmış olmasıdır.⁴⁴²

Sufiler; ticaret, ziraat ve sanat gibi şeriatin mübah kıldığı yollardan mal kazanmanın helal olduğu konusunda görüş birliğindedirler. Sufilere göre bakmakla mükellef olduğu kimselerin geçimini sağlamak durumunda bulunan kimseler için para kazanmak farzdır.

Serrâc, bazı insanların aç susuz çöllere ve vadilere dalıp yaptıkları ile tevekkül sahibi olacaklarını düşüncelerinin yanlışlığını vurgulayarak kesbe güvenmeden, haram yollara düşmeden, mal tutmak için değil de Müslümanlara yardımcı olmak niyeti ile çalışmanın caiz olduğunu dile getirmiştir.⁴⁴³

Mekkî'ye göre tevekkül, vekil olan Hakk'ı iyi bilmektir. Tevekkül eden başkasına ihtiyaç duymaz. Çünkü Allah'ın kendisine yeteceğini bilir. Allah çok aziz ve hikmet sahibidir. İzzeti sayesinde dilediğine verdiği gibi hikmeti gereği dilediğini de men eder. Kula düşen Allah'ın hükmüne razı olmasıdır. Tevekkül eden kul, zerre miktarı kadar olsa bile kendisine ulaşan bir rızkın yaratıcı tarafından olduğunu imanıyla bilir. Takdir ve tedbirde de yegâne gücün Allah olduğunu bilir. Tevekkül eden bir kul bu şuura sahip olmalıdır. Bu bağlamda tevekkülü sağlam olan bir kimsenin çalışması ve kazanç peşinde koşması tevekkülüne mani değildir. Nitekim Allah'ı Teâlâ "Gündüzü geçim(inizi kazanma) vakti yaptık."⁴⁴⁴ buyurmuştur. Allah Rasûlü (Sav) ise "Kulun el emeği ile kazandığından, iyi bir ticaretle elde ettiğinden yemesi helal kılınmıştır"⁴⁴⁵ demektedir.

⁴⁴⁰ Kelâbâzî, a.g.e., s.124-125.

⁴⁴¹ Kelâbâzî, a.g.e., s.124.

⁴⁴² Sahmerânî, Es'ad, *Tasavvuf Menşei ve Istılahları*, trc: Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.107.

⁴⁴³ Serrâc, a.g.e., s.419-423; Bkz: Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.165.

⁴⁴⁴ Nebe', 78/11.

⁴⁴⁵ Buhârî, *Buyû'*, 15.

Mekkî'ye göre tevekkül farz ve fazilet boyutlarına sahip bir fiildir. Tevekkülün farziyet boyutu imana dayanmaktadır. Tevekkülün fazilet boyutu ise Allah Teâlâ'yı vekil olarak müşahade etmektir.⁴⁴⁶

Allah dünyevî varlıkları rızkın anahtarı kılmıştır. İnsanı tevekkül dairesinden çıkararak şeyler, daha fazla kazanmak için şaibeli yollara girmek, övünmek için çalışmak, elde edilmesi hoş görülmeleyen şeyleri talep etmek ve bu tür sebeplere sarılmaktır. Mal biriktirmek ise, Allah için onun yolunda olduğu müddetçe tevekkülün sıhhatine engel değildir. Nefsâni arzular ve hevâ uğrunda biriktirmek ise tevekküle zarar verir.

Allah'a itaat, hizmet ve O'nun yolunda cihat amacıyla uzun yaşama ümidiyle tevekkül etmek, bu anlamda tedavi olmak da sahihtir. Tevekkülün sıhhatine mani değildir. Ancak şifa bulmasını ve tedavinin fayda görmesini yalnız Allah'ın mümkün kıldığına iman etmelidir. Kul kalben insanlara değil de Allah'a dayanıyor oldukça bu tür tedbirlere başvurması, onun tevekkülünü zedelemeyiz.

Tevekkül mahallinin kalp olduğunu ifade eden Kuşeyrî, tevekkül sağlam olduğu sürece tedbir ve sebebe tevessül ile çalışmanın kalpteki tevekküle aykırı olmadığını belirtir.⁴⁴⁷

Gazzâlî ise tevekkülü ilim, hal ve amel olarak üç durumda incelemektedir. Tevekkülün ilmî durumu kalp ile tasdik, hal durumu tevekkül ve teslimiyet, amel durumu ise tabii şartların gerektirdiği fiillerdir. İlim hâli, hâl de amelleri meydana getirir. Gazzâlî, "tevekkülün bedenlen çalışmayı, kalp ile işlerin tedbirini terk edip bir çul gibi fırlatılmak, bir et gibi kütük üzerine bırakılmak olduğu sanılır. Bu cahillerin sanılarıdır. Böyle bir tevekkül şeriatıta haramdır. Oysa şeriat tevekkül sahiplerini övmüştür." diyerek hakiki tevekkülün sebepleri bırakarak, çalışmayı terk ederek hareket etmek olmadığını vurgulamıştır⁴⁴⁸

Sühreverdî'ye göre tevekkül, kulun Allah'ı iyi tanıyıp, O'na güvenmesidir. Kimin Hakk'ı tanınması güzel olursa onun tevekkülü güzel olur. Kulun tevekkülünü zedeleyen her şey nefis'den kaynaklanmaktadır. Nefis kaybolunca tam tevekkül ortaya çıkar. Bu durumda vasıta ve sebeplerin varlığı tevekküle bir zarar veremez⁴⁴⁹

Tevekkül konusundaki tanımlar bu istikamette olduğu halde, zâhid ve sûfilerden bu vadede ifrat sayılabilecek bir yol izleyebilenler de çıkmıştır. Nitekim hastalığının tedavisini tevekküle aykırı sayanlar çıktığı gibi, rızık konusunda esbâba tevessülü tedbir sayarak "Iskat-ı Tedbir" edenler de olmuştur. Oysa Iskat-ı tedbir konusu ince bir noktadır. Sûfiler genellikle

⁴⁴⁶ Mekkî, a.g.e., III, s.17-131.

⁴⁴⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s.249.

⁴⁴⁸ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.491-535.

⁴⁴⁹ Sühreverdî, a.g.e., s.645.

bu kavramı “Tedbire güvenmeyi terk” anlamında anlamışlardır.⁴⁵⁰ Nitekim Ebû Tâlip El-Mekkî de, “Ulemanın, tedbirin terk edilmesi yönündeki sözü tedbirin bırakılması, kulun yöneldiği ve kendisine mübah kılınan hususlarda tasarruflarda bulunmayı terk etmesi anlamına gelmez” demektedir.⁴⁵¹ Tevekkülün tedbir boyutu ihmal edilerek sadece güven olarak anlaşılması pek çok maddî ve manevî kayıplara sebebiyet vermiştir. Âyet ve hadislerin ışığında böyle meskenet anlamındaki tevekkül anlayışı ne İslâmî’dir, ne de tasavvufidir.⁴⁵²

Bilmen, tevekkülü “Hakk’a itimat, Cenâb-ı Hakk’a bilküllüye ikbal ile masivadan iraz, kudret-i beşeriyenin yetişemediği hususlarda sa’yi terk ile Hakk’a teslimiyeti umur, esbaba tevessül etmekle beraber işin muvaffakiyete iktiranını Cenâb-ı Hakk’tan beklemek” olarak tanımlamaktadır.⁴⁵³

Bilmen, “Tevekkül nedir?” sorusuna cevap olarak “tevekkül üzerimize düşen vazifeleri yapmakla beraber başarı elde etme konusunda kalpleri Allah’a bağlamak, teslim etmektir. Cenâb-ı Allah’a güvenerek başarıyı O’ndan beklemektir.” demektedir.⁴⁵⁴

Bilmen’e göre tevekkül, inançtan kaynaklanan güzel bir ruh halidir, yüce bir haslettir. İnsan için bir rehberdir. Başarılı olmanın bir vesilesidir. Güzel bir kulluk vazifesidir. Bütün kullar, işlerinin sonucunu, kendi varlığına güvenmeden Allah’a havale ederek başarıyı Allah’tan beklemelidir.⁴⁵⁵ Fakat tevekkül meselesi yanlış anlaşılmalıdır. Manasını yanlış anlayanlar hakiki tevekkülden yoksun kalmışlardır. Tevekkül, sebepleri yerine getirmeyi bırakıp tembellik ve miskinlik içinde yaşamak değildir. Bu durum, en başta İslâm’ın öğretilerine ters düşmektedir. Tevekkül yerine getirilebilecek sebeplere bağlandıktan sonra, işin başarı ile sonuçlanması için Allah’a güvenip dayanmaktır.⁴⁵⁶ Bilmen, bu durumu Kur’an-ı Kerim ve Sünnet bağlamında aklî ve naklî deliller ile örneklendirerek izah etmektedir. Bilmen’in bu konudaki görüşleri şöyledir:

“Kaza ve kadere güvenmek, sebeplere bağlanmayı terk etmek, sebeplere bağlanmayı tevekkül etmeye engel görmek de câiz değildir. Çünkü Allah Teâlâ olayları birtakım sebeplere bağlamıştır. İlâhî düzen bu şekilde gerçekleştiğinden ona tâbî olmak gerekir. Müslümanlar kaza ve kadere güvenip sebeplere sarılmayı terk edemez. Bu asla câiz değildir. Çünkü Allah, Müsebbibü’l-Esbâb, bütün sebeplerin yaratıcısıdır. Her şeyi bir sebebe bağlamıştır. Mesela

⁴⁵⁰ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.165; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.172.

⁴⁵¹ Mekkî, a.g.e., III, s.30-31.

⁴⁵² Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.166-167.

⁴⁵³ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.30.

⁴⁵⁴ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.94; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.292; Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.483; a.e., III, s.1355,1485,1510.

⁴⁵⁵ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.488-489; a.e., V, s.2565; a.e., VI, s.2780,3094.

⁴⁵⁶ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.94; Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.292.

yiyecek ve içilecek şeyleri hayatın devam etmesi için sebep olarak yaratmıştır. Önce bu sebepleri, ardından da bu sebeplerin neticesini varlık âlemine getirmek Allah'ın bir âdetidir. Biz insanlar, daima Allah'ın kurallarının nasıl gerçekleştiğini dikkate alarak gerekli olan sebeplere sarılırız. Yoksa 'Kader neyse gerçekleşir, ben Allah'a tevekkül ederim.' diye sebeplere sarılmayı terk edemeyiz. Bu İslâm'ın ruhuna aykırıdır. Sebeplere sarılmak tevekküle engel değildir. Bizler bu konuda Allah'ın takdirine razıyız. Allahımız'a tevekkül ederiz, güveniriz. Bu bizim kulluk vazifemizdir. En büyük özelliklerimizden birisidir. Biz bu şekilde hem ruhumuzun huzurlu olmasını sağlarız, hem de ruhumuzu en güzel akide ile süslemiş oluruz. Bununla beraber zahiri sebeplere sarılırız. Bu şekilde sebeplere bağlanmamız, Allah'a güvenimize ve tevekkülümüze aykırı değildir. Nitekim 'Bir şeye azmettiğin zaman Allah'a tevekkül et. Çünkü Allah "Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et (O'na dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever."⁴⁵⁷ ayet-i kerimesi bize bu hakikati bildirmektedir.⁴⁵⁸

"Hz. Peygamber'in (Sav) hayatı olanca teferruatıyla bilinmektedir. Efendimiz (As), elbette herkesten daha fazla Hakk'a mütevekkil idi. Fakat mütevekkil olması sebeplere sarılmasına engel olmuyordu. Mübarek elleri ile ağaç diker, geçimine gerekli olan şeyleri temin ederdi. İslâmiyet'i müdafaa için gerekli kuvvetleri hazırlamaya çalışır, muharebelerde İslâm ordusunun kumandanlığını kendisi üstlenirdi. Peygamberî hayattaki şu ulvî faaliyeti bizim için ne güzel örnektir. Artık biz; "Cenâb-ı Hakk'a tevekkül ediyoruz." diye sebeplere sarılmada kusur edersek Peygamberimiz'in (Sav) sünnetine muhalefet etmiş olmaz mıyız?"⁴⁵⁹

"Ashab-ı Kiram'dan birçoğu büyük servetlere sahiptir. Özellikle Talha (Ra) ve Zübeyr (Ra) Hazretleri'nin bir hayli servetleri vardı. Hâlbuki bu zatlar son derece zühd ve takvaları ile bilinirdi. Servetleri ibadet ve taatlerine mani olmuyordu. Demek ki dünya mutlak surette kerih görülmemiş, o halde kötü görülen nedir? Haram surette elde edilen dünyadır, hırsızlıkla, vicdansızlıkla elde edilen servettir. Zavallı, fakir, talihsiz halkın zararına hareket ederek toplanılan varlıktır. İşte her müslümanın kaçınmakla mükellef olduğu dünya varlığı bunlardır. İnsan helalinden kazanır, hem kendini geçindirir hem de İslâm cemiyetine fayda sağlar. Tembellik İslâmiyet'e yakışmaz."⁴⁶⁰

"Bazı kimseler tevekkülün manasını yanlış anladıkları için hakiki tevekkülden mahrum kalmışlardır. Bunlar ihtiyaçları dikkate almazlar, dinimizin izin verdiği rızık arama

⁴⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/159.

⁴⁵⁸ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.364-365; Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.95

⁴⁵⁹ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.95.

⁴⁶⁰ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.227.

sebeplerine sarılmazlar. Kendilerin sorulsa “Biz Allah’a tevekkül ediyoruz.” derler. Hâlbuki bunlar tevekkülü yanlış anladıkları için tembellikten kurtulamazlar. Cenâb-ı Hakk, her şey için bir sebep yaratmıştır. Rızkın artmasının sebebi de çalışmaktır. Sebeplere sarılmak gerekir. İbadetlerle mükellef olduğumuz gibi rızığımızı elde edecek sebeplere yönelmekle de mükellefiz. Sebeplere sarılmak tevekkülümüze çok mani değildir. “Rızık kapıları kapatılmıştır, çalışma ve gayret ise onların anahtarıdır.”⁴⁶¹

“Hz. Mevlânâ diyor ki: “Çocuk ağlamadıkça süt kaynar mı? Bulutlar gözyaşı dökmedikçe çimenler güler mi?”⁴⁶² Tevekkül ediyor musun? Çalışma ve gayretten, sebeplere tevessülden sonra (tevekkülü) et tohumu toprağa saç, sonra da Feyyâz-ı Kerim’e itimat eyle. İşte tevekkül böyle olur.”⁴⁶³

“Hakîm Sadî diyor ki: “Fakir bir adam, yolculuğu sırasında kötürüm bir tilki görür. Hayvancağızın bu acınır haline dikkatle bakar, bunun nasıl yaşayacağını kendi hayatını nasıl koruyacağını düşünür dururken ansızın bir arslan zuhur eder, avlanmış olduğu hayvanı güzelce yer, kalanını da tilkiye bırakır gider. Zavallı tilki de bu sayede karnını doyurur. Bizim fakir bu hali görünce: “Artık ne lüzumu var, madem rızık ayağa geliyormuş, artık ben bir köşeye çekilir, otururum.” diye karar verir. Fakat ansızın gaipten şu ses gelir: “Hey miskin, yürü! Sen de güçlü kuvvetli bir aslan olmaya bak. Sen kendini kötürüm bir tilki gibi sanma.” Allah sana el, ayak, kuvvet ve istidat vermiş, bunlar sana boş yere mi verilmiş? Sen git. Gerekli sebeplere sarıl, sen aslan olmaya çalış da başkaları senin sayende barınsın, yoksa tilki olup da başkalarının artığı ile yaşamakta ne meziyet var? Meşru şekilde kazanmak ve tabiatıtan istifade etmek asla haram değildir. Nitekim “De ki: “Allah’ın kulları için yarattığı zineti ve temiz rızık kim haram kılmış? Deki: Bunlar, dünya hayatında mü’minler içindir.”⁴⁶⁴ ayet-i kerimesi de bunu ifade eder.”⁴⁶⁵

“Bir hadisi şerifte de “Deveni bağla ve sonra tevekkül et!” buyrulmaktadır. Bu hadisin irad edilmesi şöyle bir olaya binaen gerçekleşmiştir: Bir gün Efendimiz’in (Sav) yanına bir köylü gelir. Efendimiz (Sav), ona devesini ne yaptığını sorar. Köylünün: “Allah’a tevekkül edip kendi haline bıraktım.” demesi üzerine “Bağla ve sonra tevekkül et!”⁴⁶⁶ buyurur.”⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.94,164.

⁴⁶² Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.227,233.

⁴⁶³ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, III, s.1586.

⁴⁶⁴ A’raf, 7/32.

⁴⁶⁵ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.227.

⁴⁶⁶ Tirmizî, *Kıyâme*, 60.

⁴⁶⁷ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.291-292; Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.94.

“Hz. Ömer (Ra), bir gün tembelce oturup duran bir topluluğa rastlar. “Neden böyle tembel tembel oturuyorsunuz?” diye sorar. Onlar da derler ki: “Biz Allah’a tevekkül eden kişileriz. O’na güvendiğimiz için çalışmaya gerek görmüyoruz.” Bunun üzerine Hz. Ömer çok kızar ve “Hayır! Siz mütevekkil değilsiniz, olsa olsa müteekkilsiniz! (yiyicilersiniz!) diyerek onları azarlar.”⁴⁶⁸

“Allah Teâlâ Hazretleri “Biz senden rızık istemiyoruz. Sana da biz rızık veriyoruz.”⁴⁶⁹ buyuruyor. Bir görüşe göre bu ayet-i kerimenin meali şöyle olur: “Habîbim! Ben Azîmüşşân senden rızık istemiyorum. Ben, kullarıma rızıklarını verdim. Ben sizden ancak ibadet ve taat istiyorum. Ben sizi ibadet için yarattım. Bunun için, kendi rızıkınızın telaşından uzak olarak namaza ve diğer ibadetlere devam ediniz.” Burada şöyle bir soru hatıra geliyor: Madem ki Cenâb-ı Hakk, rızıkımızı verecektir, o halde bizim çalışmamıza ne gerek var? Cenâb-ı Hakk bizden yalnız ibadet istiyor. Öyleyse biz bütün vakitlerimizi ibadet ve taate ayırarak hiçbir işle meşgul olmayalım. Hayır, böyle bir fikir doğru değildir. Cenâb-ı Hakk rızık vermede çok cömerttir, bizi rızıklandıracağını vaad ediyor. Fakat bize meşru surette çalışmayı da emrediyor. Rızıkımızı veren ancak Allah Teâlâ’dır. Bizim çalışma ve gayretimiz ise rızıkımızın meydana gelmesi için basit sebeplerdendir. İlâhî âdet böyle devam etmektedir. Bunu değiştirmeye kimse kalkışamaz. Nitekim “Allah’ın sünnetinde asla bir değişme bulamazsın.”⁴⁷⁰ buyrulmaktadır.

Bilmen, tevekkülün psikolojik ve sosyal açıdan önemini de izah etmektedir. Bilmen’e göre, Allah’a tevekkül edenler metin ve azimkâr bir yapıya sahip olmalarından dolayı her işte başarıya nail olurlar.⁴⁷¹

Tevekkül, insana çok büyük manevî bir kuvvet vermektedir. İnsanın ruhunu feyizle doldurmaktadır. Tevekkül sayesinde birçok milletler, kendi varlıklarını müdafaa için en kuvvetli düşmanları ile harp meydanlarına atılmışlar ve başarılı olmuşlardır. Bu bağlamda Allah Teâlâ, “Allah’ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır”⁴⁷² buyurmaktadır. Fakir ve tembel bir durumda yaşayan milletler, diğer çalışan milletler karşısında yaşam mücadelesini de kaybederler. Tevekkül ile, mü’minle münkirlerden korkmazlar. Çünkü mü’minlerin ruhları, marifet-i ilâhîye ile doludur. Allah’ın takdirine razı olurlar. Allah’ın yardım ettiği bir kula kimsenin zarar veremeyeceğini bilirler. Tevekkül

⁴⁶⁸ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.293.

⁴⁶⁹ Tâ-hâ, 20/132.

⁴⁷⁰ Fatır, 35/43; Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.163.

⁴⁷¹ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.30.

⁴⁷² Bakara, 2/249.

sahipleri hem dünyada hem ahirette Allah'ın yardımına mazhar olurlar. Şeytanî vesveseler, onlara zarar veremez. Tevekküllerinde sabırla devam edenlerin kalplerinde nuraniyet artar, maneviyatta feyizlere mazhar olur, bir takım önemsiz tehditlere kıymet vermeyerek gönül rahatlığıyla Allah Teâlâ'ya teslim olurlar. İşte böyle zatlar, ebedi mükâfatlara nail olacaklardır.⁴⁷³

Sonuç olarak, Bilmen ve mutasavvıflar tevekkülün tanımını ve mahiyetini izah etmişlerdir. Tevekkülün bazı kimseler tarafından yanlış anlaşıldığını vurgulayarak, “Ben Allah’a tevekkül ediyorum” deyip çalışmayı bırakmanın ve sebepleri ihmal etmenin doğru olmadığını sık sık dile getirmişlerdir. Meşrû ölçüler içerisinde ve halis bir niyetle çalışarak kazanç elde etmeyi ve sebeplere sarılmayı tevekkül boyutunda bir eksiklik olarak görmemişlerdir. Aksine, tevekkülü “çalışmamak, tedbiri bırakmak” olarak görmeyi Kur’an-ı Kerîm ve Sünnet bağlamında doğru bulmamışlardır. Onlara göre, hakiki tevekkül, sebepler ilahlaştırmadan, her şeyi Allah’a tefviz edip, takdire razı olmaktır. Bu bağlamda, Bilmen’in tevekkül anlayışının sûflerin tevekkül anlayışı ile herhangi bir tezatlık oluşturmadığı görülmektedir.

VI- ZİKİR

Zikir, sözlükte unutulmuş şeyi hatırlama, ezberleyip koruma, söylenen söz, düşünmek, çokça anmak anlamlarına gelmektedir.⁴⁷⁴ İstilahta ise Allah’ı anmak ve hatırlamak, O’nu unutmamak ve gaflet halinde olmamak; Allah kelimesini tekbir, tehlil, teşbih ve tahmid cümlelerini tekrarlamak demektir.⁴⁷⁵

Zikir kelimesi müştaklarıyla birlikte yetmiş surede, iki yüz elli altı yerde geçmektedir. Anmak, hatırlamak, düşünmek, hatırdan çıkarmamak gibi doğrudan doğruya ve insanı kudret ve azamet-i ilahiyye’yi düşünmeye sevk etmek manalarını şâmil olduğu gibi birçok yerde Kur’an-ı Kerîm manasına gelir.⁴⁷⁶ Birçok ayetlerde Allah’ı zikir emredilmiş⁴⁷⁷, Allah’ı zikreden mü’minlerden övgüyle bahsedilmiş ve kendileri için mağfiret ve büyük mükâfatlar bulunduğu müjdesi verilmiştir.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Bilmen, *Kur’an-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, IV, s.1678-1679, 1824; a.e., V, s.2677; a.e., c.VIII, s.3755; Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.163.

⁴⁷⁴ İsfahânî, a.g.e., I, s.454-457.

⁴⁷⁵ Karaman, Fikret vd., a.g.e., s.715.

⁴⁷⁶ İz, a.g.e., s.128.

⁴⁷⁷ Ahzâb, 33/41; Bakara, 2/152.

⁴⁷⁸ Ahzâb, 33/35.

Tasavvuf terminolojisinde zikir, Allah'ı anmak, hatırdan çıkarmamak ve unutmamak şeklinde ifade edilir. Zikir, tasavvuf ve tarikat ehli kişilerin belli kelime ve ibareleri çeşitli miktar ve yerlerde edepi bir şekilde ferdi ya da toplu olarak söylemeleridir. Zikrin hakikati, zikreden kişinin kendisinden geçip Allah'ın dışında her şeyi unutmamasıdır.⁴⁷⁹

Tasavvufun en önemli özelliklerinden biri olan zikir, kulu gafletten koruyan, manevî bir zırhtır. Kişi ancak zikir sayesinde huzur bulur. Zikre devam eden kimselerin kalbinde dünyaya karşı duyulan rağbet zayıflar ve yerini Allah sevgisine terk eder.⁴⁸⁰

Hasan Basrî ise manevî zevkin; namaz, Kur'an tilaveti ve zikirde aranmasını tavsiye etmiştir. Ona göre kulun bunlardan manevî feyz alamamasının sebebi kalbinin kasvetli olmasıdır.⁴⁸¹

Vâsîfî (v.320/932'den sonra), "Zikir nedir?" sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Allah'ı şiddetle sevmek ve korkusunun galibiyeti altında bulunmak hali içinde, gaflet meydanından müşâhade fezasına çıkmaktır."⁴⁸²

Ebû Abdurrahman Es-Sülemî (v.412/1021) ise "Zikir mi yoksa fikir (tefekkür) mi mükemmeldir?" sorusuna "bana göre zikir, fikirden daha mükemmeldir. Çünkü zikir Hakk Teâlâ'nın vasfıdır. Fikir ise O'nun vasfı değildir." şeklinde cevap vermiştir.⁴⁸³

Ebû Nasr Es-Serrâc, "Zikrin esası, yapılması istenen şeyler itibariyle Hakk'a icâbettir." demektedir. Serrâc'a göre zikir iki şekilde olur. Birincisi Kur'an tilâveti, tesbih ve tehlil v.s. gibi şeyler, ikincisi ise Allah'ın birliğini, esma ve sıfatlarını hatırlatma (tezkîr), şartlara göre kalpleri uyarmadır.⁴⁸⁴

Kelâbâzî'ye göre hakiki zikir, zikir esnasında Allah'tan başkasını unutmaktır. "Unuttuğunda rabbini zikret"⁴⁸⁵ âyet-i kerîmesi, "Allah'tan başkasını unuttuğun zaman O'nu zikretmiş olursun" manasına gelir. Allah'ın azametini düşünmek ve müşâhade etmek de bir zikirdir. Bu zikir âriflerin zikridir ve Allah'ı dil ile zikretmekten daha faziletlidir.⁴⁸⁶

Mekkî'ye göre zikir, öncelikle bir ibadet olarak Allah'ın nimetlerini hatırlama fiilidir. İkinci aşamada zikir fikre döner ki bu korku ve umut dairesine girer. Keyfiyet bakımından kuvvetlendiğinde ise müşâhadeye dönüşür. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar.

⁴⁷⁹ Bardakçı, a.g.e., s.73.

⁴⁸⁰ Eraydın, a.g.e., 127.

⁴⁸¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.304.

⁴⁸² Kuşeyrî, a.g.e., s.302.

⁴⁸³ Kuşeyrî, a.g.e., s.303.

⁴⁸⁴ Serrâc, a.g.e., s.223.

⁴⁸⁵ Kehf,18/24.

⁴⁸⁶ Kelâbâzî, a.g.e., s.154-155.

Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. Rabbimmiz! Bunu boş yere yaratmadın, Sen’i eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateşin azabından koru, derler.”⁴⁸⁷

“Tefekkür insan nefsinde zikir ve hidâyet etkisi yapar” diyen Mekkî, zikrin tefekkür boyutuna dikkat çekmektedir. Mekkî’ye göre tefekkür, insanı arzu ve hırstan kanaat ve zühde sevkeder. Zikir ve fikir ibadetlerin en faziletlieleridir. Bu ibadetler, kulu Allaha götüren en kısa yoldur.⁴⁸⁸

Kuşeyrî ise zikri, Allah’a giden yolda uyulması gereken kuvvetli bir esas olarak görmektedir. Ona göre zikir, dilin ve kalbin zikri olmak üzere ikiye ayrılır. Kalbî zikrin yeri ve zamanı yoktur. Kalbî zikrin devamlı olması, dil ile yapılan zikir ile mümkündür. Zikrin belli bir vaktinin olmaması, zikreden kişiye Allah’ın mukabelede bulunması zikrin özelliklerindedir. Çünkü Allah Teâlâ “Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım.bana şükredin,sakın nankörlük etmeyin.”⁴⁸⁹ buyurmaktadır. Kuşeyrî’ye göre en büyük zikir, belli vakitleri olan namazdır.⁴⁹⁰

Gazzâlî ise âyet-i kerîme, hadis-i şerîf ve büyüklerin sözleri bağlamında zikrin önemli bir ibadet olduğunu hatta diğer ibadetlerin zikirle değer kazandığını vurgulamaktadır. Kalbin Allah’la beraber olarak gönül huzuru ile devamlı yaptığı zikrin ruhlara etki edeceğini ve fayda sağlayacağını belirtir. Ona göre kalp gaflette iken dil ile yapılan zikrin yararı yok denecek kadar azdır.⁴⁹¹

Allah’ı zikretmenin mü’minlerin üzerine farz olduğunu belirten Eşrefoğlu Rûmî, zikri üç mertebede incelemiştir. Birincisi dil iledir ki gönül Allah’tan gafilidir. İkincisi hem dil hem gönül iledir. Üçüncüsü hem dil, hem gönül hem de bedendir. Sûfilerin üç şeyin değersiz olduğu konusunda ittifak ettiklerini, bunların; “Gafletle Allah’ı zikretmek, kalp huzuru olmaksızın namaz kılmak, sünnete uymadan salavât getirmek” olduğunu belirtmiştir. Ona göre Kelime-i Tevhid’i söylemek çok büyük bir zikirdir. Bu zikre devam etmek, gönlü dünyadan uzaklaştırıp nefsin kökünü kurutur. Bununla birlikte Allah’ı zikretmek kalbi nurlandırır, şeytanın vesveselerini keser, kalp de muhabbetullah’ı meydana getirir.⁴⁹²

Bilmen ise, zikrin lügat manasının “anmak, yadetmek, hatıra getirmek, beyan ve ifade, mahfûzât-ı istihzâr, kayd” olduğunu belirtir. Bilmen’in, ıstilahî anlamda zikri farklı şekillerde tanımladığını görmekteyiz. Bunlar: “Gaflet meydanından müşahede fezasına huruç,

⁴⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/191.

⁴⁸⁸ Mekkî, a.g.e., I, s.63.

⁴⁸⁹ Bakara, 2/152.

⁴⁹⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.301-303.

⁴⁹¹ Gazzâlî, *İhya*, I, s.713-727.

⁴⁹² Eşrefoğlu, a.g.e., s.384-395.

Cenâb-ı Hakk'ın ism-i celili ile lisan-ı ubudiyyeti tezyin etmektir.⁴⁹³ Bununla birlikte Bilmen, din dilindeki zikri şu şekilde izah etmektedir: “İstılahta Cenâb-ı Hakk'ın ism-i celilini, Kibriya ve ulûhiyetini anmaktır ki üç surette olur. Şöyle ki: Ya lisânen olur, bu Hakk Teâlâ'nın mübarek isimlerinden birini ya da bir kaçını lisân ile söylemektir. “Allah Allah” denilmesi gibi. Ya bedenen olur, bu da namaz, oruç gibi ibadetleri ifa etmektir. Veya kalben olur, bu da Allah-ü Azîmüştân'ın varlığını, kudret ve azametini düşünüp bir neş'e-i ruhiyyeye nail olmaktır.”⁴⁹⁴

“Cenâb-ı Hakk'ı zikir, ya azametini tefekkür suretiyle olur ki, bundan heybet ve iclâl hâsıl olur. Ya kudretini mülâhaza tarikiyle olur ki, bundan havf ve hüzn tevellüd eder. Veya Niam-ı Celîlesini tezekkür suretiyle olur ki, bundan şükür ve hamd vücuda gelir. Yahut ef'âl-i bahîre'sini teemmül suretiyle olur ki, bundan da ibret ve intibah husule gelir.”⁴⁹⁵

Bu açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki, Bilmen, tefekkürü, zikrin bir boyutu olarak görmektedir. Bazı yerlerde zikir ile tefekkürü birlikte zikrettiği gibi, zikre tefekkür anlamı da yüklemektedir. Bununla birlikte Bilmen'in birçok yerde de insanlığı tefekkür ve tezekküre sevkettiğini görmekteyiz.⁴⁹⁶

Bilmen, tefekkürü “Derin düşüncelere dalmak, bir konu hakkında fikir üretmek” olarak tanımlamaktadır. Ona göre, kalpte şekli belirmeyen şeyler hakkında tefekkür yapılamaz. Bu yüzden Allah'ın zatı tefekkür edilemez. Fakat O'nun varlığına açıkça şahitlik eden kudret eserleri ve nimetleri düşünülür. İnsan, bu sayede gafletten uyanır, kalbinde hikmet nurları parlamaya başlar; bütün mevcudatın birer yaratılış eseri olduğunu anlayarak Cenâb-ı Hakk'ın varlığını, birliğini yakinen bilir. Artık “Lâ İlâhe İllallah” diyerek, bütün mevcudatı yaratan tek ilah olduğunu zikrederek dilini süslemeye çalışır. İşte bu hal, büyük bir ibadettir.⁴⁹⁷ Bilmen'in, bu anlamdaki zikrine örnek verelim:

“Allah Teâlâ'nın kudretinin eserleri o kadar muazzamdır ki, bunlara dikkatle bakan bir kimse için Cenâb-ı Hakk'ın varlığını inkâra imkân yoktur. Bu hayret verici eserleri vücuda getirmiş olan O kudretli kadîm yaratıcının daha nice alametleri vücuda getireceği hususunda şüpheye düşmek tasavvur dahi edilemez. Kâinatın bütün zerrelere, Hâlık'ın kudret ve azametine şahitlik edip durmaktadır. Bu zerrelerin imkânı, varlığı, mükemmel yaratılışları, bunların bir gaye ve hikmete yönelik bulunması ispat ediyor ki, bunlar, bir “vâcib'ül-

⁴⁹³ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.49.

⁴⁹⁴ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s. 145.

⁴⁹⁵ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.49.

⁴⁹⁶ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s. 1147-1148; a.e., III, s.1647; a.e., IV, s.1178,1879; a.e., c.VI, s.3076; Bilmen, *Kur'an Nasihatleri*, s.234; Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.44,91-93,113.

⁴⁹⁷ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.163.

vücûd”un kudretinin eserleridir.⁴⁹⁸ Her gün ufukları parlatan güneş, üzerinde yaşadığımız bu arzdan bir milyon kûsur daha büyüktür. Hâlbuki semada öyle yıldızlar var ki, onların yanında güneş bir kum tanesinden daha küçüktür. Bütün bu parlak, şaşaalı cisimlerin kendilerine mahsus birer dönüşü, birer intizam ve ahengi var.”

“Bir düşünelim nedir bu uçsuz bucaksız denizler? Nedir bu çeşitli madenleri besleyen dağlar? Nedir şu renk renk çiçekler ile bezenmiş bahçeler, şu topraktan fişkırان tatlı sular?”⁴⁹⁹

İşte bu gibi ifadelerle Bilmen, insanlığı gafletten uyandıran fikir ve zikre sevk etmektedir. Bu konuda Bilmen’in, Ebû Süleyman Dârânî’den naklettiği “Allah’ın öyle kulları vardır ki, onları ne cehennem korkusu ne de cennet ümidi Allah’ı anmaktan meşgul eder, nerede kaldı ki dünya meşgul edebilsin! Onlar Allah’ı daima zikrederler, tefekkür ederler ve ilâhî muhabbete gark olurlar, başka şeyleri akıllarına getirmezler” sözünü de örnek olarak verebiliriz.⁵⁰⁰

Bilmen, zikri iki kısma ayırır. Biri, mahfûzâtın kalpte huzurudur. Buna kalp ile zikir denir. Diğeri ise mahfûzâtın lisana gelmesidir. Buna da dil ile zikir denilir. Bu iki kısımdan her biri niyandan sonra veya niyansız olarak zikre devam etmek suretiyle olur.⁵⁰¹ Kalbî zikir için “Cenâb-ı Hakk’ın kemal sıfatlarını, manalarını bilerek kalben düşünmek, bir zikr-i kalbîdir ki bu gaflete mani olduğu için pek mühim bir ibadettir.” demektedir. Bilmen, bu ifadesinde, kalbî zikrin tefekkür boyutunu izah etmektedir.⁵⁰²

Allah’ı zikretmeyi ruhun gıdası⁵⁰³ olarak gören Bilmen, “Allah’ı, hem dille hem de kalple zikretmek büyük bir nimettir. Dile O’nu zikretme gücü, kalbe O’nu zikretme sevdası veren de Allah’tan başkası değildir. O halde insan nail olduğu bu kıymetini bilmeli ve üzerine düşen kulluk vazifesini yerine getirmelidir.” demektedir. Ancak Bilmen’e göre, dille Allah’ı zikredip kalben gaflet içinde olmak zikrullahın feyzinden istifade edilemeyecek bir durumdur. Tesbih elde, Allah’ın zikri dudakta, kalp ise masiva ile meşgul olduğu zaman bu zikirden ve tesbihten ya da tevbe ve istiğfardan umut edilen fayda sağlanamaz. Dili döndüren de, kalpleri çeviren de Allah olduğuna göre her başarının asıl sahibi olarak Allah’ı bilmeli, gönlü O’nun zikri ile aydınlatmalıdır.⁵⁰⁴ Bu anlamda insan daima uyanık bir ruha sahip olup Allah’ı zikre

⁴⁹⁸ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.82-83.

⁴⁹⁹ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.190-191.

⁵⁰⁰ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.68; Bilmen, “*Hadis Günlüğüm*”, s.99.

⁵⁰¹ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.49.

⁵⁰² Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, s.1148.

⁵⁰³ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.49.

⁵⁰⁴ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.209.

devam etmelidir. Zikrin sadece Allah'ın rızası gözetilerek yapılanı ise, gizlice yapılanı, gösterişten ve riyadan uzak olanıdır.⁵⁰⁵

Bilmen, “Zikrullah'ın ruhlar üzerindeki tesiri ne derecededir?” sorusuna şu cevabı vermektedir: “Zikrullah, yüce ruhlar üzerinde ne kadar tesirlidir? Zikrullah'ın temiz ruhlar üzerindeki tesirinin derecesini layık-ı ile tayin etmek bizim için mümkün değildir. Zikrullah'ın ruhlar üzerindeki latif tesirleri, alametleri, çoğunlukla insanın yüzünde belirir. Sevgilisini yâd eden ve sevgilisinin ismi yanında söylenen bir aşığın hemen kalbi çarpar, yüzü sararır, gözleri yaşarır. Ya rabbini seven, Allah'ın aşk ve muhabbetinden hâsıl olan bir korku içinde bulunan bir mü'minin zikrullah esnasında kalbi latif bir heyecan içinde çarpmaz mı? Nitekim bu latif heyecanı Bilmen, Hz. Ali (Ra) ve Şeyh Sadi'nin sözlerinden naklederek izah etmektedir:

“İmam-ı Ali (Ra) Hazretleri, bir gün Kûfe'de sabah namazı kılmıştı. Mübarek yüzünde bir hüznün alameti parlıyordu. Yanında bulunanlara dedi ki: ‘Ben, Hz. Muhammed'in (Sav) ashabını gördüm. Şimdi onlara benzer kimseler göremiyorum. Onlar geceleri sabahlara kadar namaz kılar, Kur'an okurlardı, kâh ayakta durarak kâh alınlarını yere koyarak ibadette bulunurlardı. Sabah olunca Cenâb-ı Hakk'ı zikrederlerdi. Nasıl ki rüzgârlı bir günde ağaçlar sallanır, titrer durursa onlar da öyle titrerlerdi. Gözlerinden dökülen yaşlar elbiselerini ıslatırdı. Vallahi ben şimdi kendimi gaflet uykusuna dalmış bir cemaat içinde görüyorum!’”

Bilmen, “insanların felah ve kurtuluşu ne gibi şeylere bağlıdır?” sorusuna ise şu cevabı vermektedir: “Bu ayetten pek güzel anlaşılıyor ki, insanların felaha kavuşmaları başlıca üç şeye bağlıdır: Bunlar ise, tezekkî (nefs terbiyesi), zikrullah ve namazdan ibarettir.”⁵⁰⁶

İnsan, tutulduğu her maddi ve manevi hastalık için şifaya muhtaçtır. Allah'ın yaratmış olduğu birçok şeyde öyle çeşitli özellikler vardır ki, onlar maddi hastalıklar için birer şifa vesilesidir. Allah'ı zikretmek ise, manevi hastalıkların ortadan kalkması için en önemli çaredir. Şeytani ve nefsanî vesveseler de Allah'ı çokça zikrederek kaybolmaktadır. Zinde ve sağlıklı bir kalbe uyanık bir ruha, mutlu bir hayata sahip olmak isteyenler Allah'ı zikretmeye ve tefekkür etmeye devam etmelidirler.⁵⁰⁷

Nitekim Bilmen, “Zikrullah, pek büyük bir ulviyete sahiptir ki, kalbin cilası, ruhun devasıdır. İnsan, daima Cenâb-ı Hakk'ı zikretmelidir. Gafilce yaşayış, insana yakışmaz.

⁵⁰⁵ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.200.

⁵⁰⁶ Bilmen, *Kur'an Nasihatleri*, s.91-93, 230.

⁵⁰⁷ Bilmen, *Kur'an Nasihatleri*, s.83,544.

“Allah Allah” demek zikirdir. Kur’ân’ı okumak, kelime-i tevhîd’e devam etmek birer zikirdir. Kudret eserlerini, ilâhî azameti tefekkür zikirdir. Bayram günü sabahleyin cami-i şerife giderken ve bayram namazı kılınırken alınan tekbirler dahi zikirdir.” demektedir.⁵⁰⁸

“Kelime-i Tevhîd” ve “Kelime-i Şehadet”i kalpten inanarak söylemenin de zikir olduğunu ifade eden Bilmen, bu zikre devam edenlerin kalplerinin nurlanacağını, ruhları gafletten kurtaracağını, Allah’a olan yakınlığı arttıracığını ifade eder.⁵⁰⁹

Bilmen’e göre, salih kullar bir hayat tarzı olarak ibadet ve taate devam ederler, tesbih ve tehlilde, dua ve niyazda bulunurlar. Kâinatı tefekkür ederek zikir ve fikir ile meşgul olurlar. Kalplerini de zikrin nuru ve tefekkür ile nurlandırır. Bu halleri ile bizlere örnek olmaktadır.⁵¹⁰ Şu dünyada tevhid ehliinden olup da kâmil bir imanla “Allah Allah” diyenler var oldukça kıyamet kopmayacaktır. Nitekim bir hadis-i şerifte “Yeryüzünde ‘Allah Allah’ diyenler buldukça kıyamet kopmaz.”⁵¹¹ buyrulmaktadır.⁵¹²

İnsanların en kötüsü, en talihsiz olanları ise kalbi zikrullahtan uzak olanlardır. Bu yüzden, kalplerinde hakikat nuru yoktur. Büyük bir zulmet içindedirler. Bu zulmeti nur sanarak kendilerini münevver görürler.⁵¹³ Bu yüzden insan, Allah’ı zikirten uzak, gaflet uykusunda bir hayat geçirmemelidir. Kendisini var eden, kendisine sayısız nimetler bahşetmiş olan Yüce Yaratıcı’sını düşünüp, O’na şükrederek, tesbih ederek lisanını süslemelidir. İnsan, bu sayede ebedi mutluluğu kazanabilir, Allah’ın mükâfatlarına, himaye ve yardımına nail olabilir.⁵¹⁴

Bilmen ve mutasavvıflar zikrin tanımı, niteliği ve çeşitlerini anlatmışlar; ayet, hadis ve hal erbabının sözleri ile birlikte zikrin önemli bir ibadet olduğunu ve birçok faydasının bulunduğunu vurgulamışlardır.

Bilmen ve mutasavvıfların zikir konusundaki söylemlerini değerlendirdiğimiz zaman görüşlerinin birebir örtüştüğünü söyleyebiliriz. Onlara göre zikrin hakikati her zaman Hakk’ı düşünmek ve düşündürmektir. Zikri, kalbî ve lisanî zikir olarak ikiye ayırmışlardır. Bununla birlikte, Bilmen ve Kuşeyrî, zikri dil ile yapılan zikir, kalple yapılan zikir, hem dil hem kalp hem de beden ile yapılan zikir olmak üzere üç kategoriye ayırmışlardır. Bilmen ve Ebû Bekir Vâsîtî gibi “Zikir, gaflet meydanından müşahede fezasına çıkmaktır.” diyerek aynı ifadeleri

⁵⁰⁸ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.234.

⁵⁰⁹ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.149,177.

⁵¹⁰ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.522.

⁵¹¹ Tirmizî, *Deavât*, 6.

⁵¹² Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.333.

⁵¹³ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, IV, s.1953.

⁵¹⁴ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.272,384; Bilmen, “*Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.145.

kullandıklarını, Bilmen'in zikir konusunda eserlerinde s filderden biri olan Eb  Süleyman Ed-Dârânî'nin görüşüne de yer verdiğini görmekteyiz.

Bilmen ve Eb  Nasr es-Serrâc, Kelâbâzî, Eb  Talib el-Mekkî, Kuşeyrî gibi sûfiler zikrin tefekkür boyutunu dile getirmişlerdir. Ancak Bilmen ve diğer mutasavvıflardan farklı olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî, zikir ve fikri, ayrı kavramlar olarak değerlendirmiş, zikrin fikirden üstün olduğunu belirtmiştir.

Hasan-ı Basrî Hazretleri, manevi feyzin namaz, Kur'an tilaveti ve zikirde aranmasını tavsiye ederken; Bilmen ise, insanların felah ve kurtuluşunu üç Şeye bağlamaktadır. Bunlar; namaz, zikrullah ve nefis terbiyesidir. Zikrullah, namaz (farz, sünnet, nafile) ve nefis terbiyesi tasavvufun temel direkleridir. Tasavvuf Allah'ı zikretmek, O'ndan bir an bile olsun gaflet içinde olmamaktır. Tasavvuf güzel ahl ktır, nefis terbiyesidir. Bu bağlamda Bilmen'in tasavvufa karşı çıkan bir kimliğe sahip olduğu ya da tasavvufun Kur'an ve Sünnet'le bağdaşmadığını ifade etmesi düşünülemez.

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFUN BELLİ BAŞLI BAZI KONULARI VE ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN BU KONULAR HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

A- TEVHİD

Tevhid kelimesi, v-h-d kökünden gelen tef'îl vezninde bir mastar olup, bir kılma bir etme, birleştirme, eşsizlik, teklik ve bölünme kabul etmeyen anlamlarına gelmektedir.⁵¹⁵

Tevhid, ıstılahta, Allah'ın zatını bütün tasavvurlardan, zihinlerdeki hayal ve evhamlardan tecrit etmek (soyutlamak)tır. Tevhid üç şekilde olur: Yüce Allah'ın ulûhiyyetini tanımak, birliğini tasdik etmek ve O'na hiçbir şeyi eş ve ortak kabul etmemektir.⁵¹⁶

İnsanoğlu, var olduğu günden beri varlık, Allah ve insan ilişkisine ilgi duymaktadır. İlâhî menşe'li dinlerde bu ilişki Tevhid ilkesi ile çözülmüş ve “Kâinatın var oluş sebebinin ‘Bir’ olan varlığını ikrar ve ızharı olduğu” ifadesi ile özetlenmiştir. İslâm'ın Tevhid ilkesi, tasavvufta da “vahdet ve birlik” anlayışını hayatın her safhasına yayma sonucunu doğurmuştur. Varlığın “Bir” olan Allah'ın eseri olması, gerek vahiy ayetlerinin gerekse kâinat kitabındaki ayetlerin daima “Bir”i anlatıp “Bir”e çağırması tasavvufta Tevhid ilkesine yönelişi pekiştirmiştir.⁵¹⁷

İslâmî ilimlerin teşekkül devresinde üzerinde durulan en önemli konulardan birisi “Tevhid” idi. Hatta Kelâm ilminin ilâhiyat bahsi, tamamen bu konu ile ilgilidir. Kısaca, “Allah'ın bir olduğunu tasdik” anlamına gelen Tevhid, sûfiler tarafından ilk devirlerden itibaren Kelâmcılar'dan farklı olarak ele alınmıştır. Ehl-i Sünnet Kelâmcıları, konuyu nassların ışığında ve aklî istidlâl yoluyla izaha çalışmışlar, Mu'tezile Kelâmcıları da sadece akılla tevhide ulaşılabileceğini iddia etmişlerdir. Sûfiler ise farklı bir yol takip ederek, tevhide akıl yoluyla değil, vahiy ve ilham yoluyla, sevgi gücüyle ulaşılabileceğini kabul etmişlerdir. Çünkü onlara göre, “Hakk'ı Hakk'tan başkası bilemez. O'nun gibi hiçbir şey

⁵¹⁵ İsfahânî, a.g.e., c.II, s.833; Devellioğlu, a.g.e., s.1102; Yazıcı, Tahsin, *Tevhid* md., İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, XII/I, 2. Baskı, İstanbul, 1979, s.214.

⁵¹⁶ Karamani Fikret vd., a.g.e., s.659-660.

⁵¹⁷ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.196.

yoktur. Hiçbir şey O'nun hakikatini ifade edemez. Hiçbir şey O'nu idrak edemez. Zira her şeyde bir eksiklik vardır. Eksik olan şey de kâmil olan Hakk'ı nasıl idrak edebilir?"⁵¹⁸

Sûfilere göre, ulûhiyetin kemali Hakk'ı sadece ibadetle değil, fiil, kudret, irade ve tedbirde de tevhidi ile gerçekleşir. Allah, "kendisinden başka mabud olmayan" anlamında "Bir" olduğu gibi, sûfilere göre kendisinden başka fail, müdebbir, mürid ve kadîr müşahede etmemeleri açısından da birdir.⁵¹⁹

Zünnûn-u Mısırî'ye göre Tevhid, "Allah'ın eşyanın içine girmeyen kudretini eşya ile bütünleşmeyen sanatını bilmek, her şeyin sebebinin Allah'ın sanatı olduğunu ve O'nun sanatında bir arıza bulunmadığını kavramaktır. Göklerde ve yerde Allah'tan başka bir müdebbir yoktur. Allah, senin vehim ve tasavvuruna gelen her şeyden farklı ve ayrıdır."⁵²⁰

Cüneyd-i Bağdâdî ise, "Tevhid, Allah'ın ehadiyetinin kemali ve vahdaniyetinin tahkiki suretiyle Birlenen'in tek oluşunun anlatılmasıdır. Samed ve tek bir ilah olduğunu ikrar etmektir." demektedir.⁵²¹ Bu bağlamda Serrâc; Zünnûn-u Mısırî ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin bu görüşlerinin zahiri Tevhid, yani sûfilere göre tevhidin en aşağı mertebesi olan avamın tevhidi olduğunu belirtmektedir.

Tevhidi, avam ve havassın tevhidi olmak üzere ikiye ayıran Cüneyd-i Bağdâdî, "Havassın tevhidi, kulun kendisini, üzerinde Allah'ın kudret eserlerini cârî bir gölge ve bir cesed olarak görmesidir. Kendisinde istenildiği şekilde Hakk ile kaim olması, Allah'ın yakınlığın hakikatine ulaşarak his ve hareketlerini Hakk'ın iradesine bırakmasıdır. Kulun son halinin ilk haline dönmesi vahdet deryasına varmasıdır." demektedir.⁵²²

Cüneyd-i Bağdâdî'nin bu sözünün manası, "Hakk'ın irade ve ihtiyarında muvahhidin iradesi ve ihtiyarı kalmaz, o olunca, bu bulunmaz. Hakk'ın vahdaniyetinde kendisini görmez. Çünkü kendisi, kurb mahallinde fani olmuş. Kulun tasarrufu fani olmuştur. O derece ki, "Tevhid ahdi" halinde ezeldeki (elest bezmindeki) zerre⁵²³ olmuştur. Zira söyleyen de Hakk'tır, cevap veren de Hakk'tır.⁵²⁴

Cüneyd-i Bağdâdî, havassın tevhidini "kadîm olanı hâdis olandan ayırt etmek, nefsin sevdiği ve düşkün olduğu şeylerden alakayı kesmek, bunların hepsinin yerine Hakk'ı ikame etmek" olarak da tanımlamaktadır. Bunun izahı, kadîm ve ezeli olanı, hâdis şeylerin mahalli

⁵¹⁸ Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Yayıncılık, İstanbul, 1998. s.211; Ateş, a.g.e., s.75.

⁵¹⁹ Affî, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf: İslâm'da Manevi Hayat*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996. s.140-141.

⁵²⁰ Serrâc, a.g.e., s.28.

⁵²¹ Serrâc, a.g.e., s.28.

⁵²² Serrâc, a.g.e., s.28-29; Kuşeyrî, a.g.e., s.388.

⁵²³ A'raf, 7/72

⁵²⁴ Huvvirî, a.g.e., s.417.

olarak bilmemen, hâdis ve mahlûk olan şeyleri de kadîm ve ezeli olan Zât'ın mahalli olarak görmemendir.⁵²⁵

Tasavvufta tevhid kavramı, zaman zaman “fena” kavramı ile de ifade edilmiştir. Tevhid, hakikat hükmü gereği olan fena ile Hakk'ın dışındaki her şeyden fani ve sadece Hakk ile baki olmaktır. Kulun fena bulması, Hakk'ı tazim ve O'nu zikirle nefinden ve kalbinden fani olması demektir. Çünkü gerçek tevhit akılları şaşkına çevirip dehşete düşüren şeydir. Ancak Allah'ın, ayaklarını kaymaktan koruduğu kimseler, hayret ve dehşetten kurtulur.⁵²⁶

Yusuf b. Hüseyin (v.304/916), tevhidi, üç mertebede anlatmıştır: Birinci mertebe avamın tevhididir. Gerçek anlamda tasdik bulunmaz. Kişinin korku ve ümit çekişmesi içinde olup Hakk'ı birlemesidir. İkincisi Ehl-i Hakâik'in zahiri tevhididir. Ümit ve korku çatışmasını yok ederek zahir ve batında emir ve nehiy çizgisini koruyarak sebepleri görmeden Hakk'ın birliğini ikrardır. Üçüncüsü havassın tevhididir ki, kulun vecd ile Allah ile kaim olduğunu kalben bilmesi, üzerinde Hakk'ın tasarrufu bulunduğunu kavraması, Tevhid deryasında nefinden fani olması, Hakk ile kaim olduğunu anlaması, olmazdan önceki halinde bulunmasıdır.⁵²⁷

Ebû Bekir Şiblî (v.334/945) ise, tevhidin hakikatine vakıf olunamayacağını, bu konuda susanın cahil, O'nun hakkında konuşanın gafil, O'na yakın olduğunu sananın uzak olduğunu, O'na erdiğini sananın hiçbir şeye ermediğini, ifade etmektedir.⁵²⁸ Ebû Bekir Şiblî, tevhidin yaşanan fakat anlatılamayan bir hal olduğunu da ifade etmektedir.⁵²⁹

Kelâbâzî ise, tevhidi mertebelere ayırmadan Ehl-i Sünnet Kelâmı'na göre izah etmiş, aynı zamanda sûfîlerin bu konuda ittifak ettiklerini ifade etmiştir. O, “Hakk Teâlâ, kendisini hangi sıfatlarla vasıflandırmışsa o sıfatlara; hangi isimlerle adlandırmışsa o isimlere sahiptir. O, isim ve sıfatlarıyla kadîmdir, ezeldir. Hiçbir yönden yaratıklara benzemez. O'ndan başka ezeli bir varlık ve ilah yoktur. O, cisim, madde, şekil, şahıs, cevher, âraz değildir. O'nda birleşme, ayrışma, hareket, sükûn, fazlalık, eksiklik yoktur. Bölümlere ve parçalara sahip alet ve organlara malik değildir. Yön ve mekândan münezzehtir. Afet ve musibetler O'na isabet etmez. Uyuklama O'nu tutmaz. Vaktin hükmüne tabi olmaz. Mekân, O'nu ihtiva etmez. İşaretler O'nu belirgin hale getirmez. Bir şeye dokunmak, hulul etmek, O'nun hakkında söz

⁵²⁵ Hucvirî, a.g.e., s.414.

⁵²⁶ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.99,200.

⁵²⁷ Serrâc, a.g.e., s.30.

⁵²⁸ Serrâc, a.g.e., s.30

⁵²⁹ Serrâc, a.g.e., s.29; Kuşeyrî, a.g.e., s.389.

konusu olamaz. O’nu fikirler ihata etmez, perdeler örtmez, gözler idrak etmez.” demektedir.⁵³⁰

Kelâbâzî, tevhidin yedi esas olduğunu belirtir. Bu esaslar şunlardır: Ezeli olanı sonradan olandan ayırt etmek, kadîm ve ezeli olanı sonradan olan tarafından idrak edilir olmaktan tenzih etmek, Hakk ile halkın vasıflarını eşit tutmamak, Rab Teâlâ’dan illeti kaldırmak, mahlûkun kuvvetiyle meydana gelen fiillerin Ulu Allah’ı değiştiremeyeceğini bilmek, “düşünür ve temyiz” eder olmaktan Hakk’ı tenzih etmek, ‘O, kıyas yapmaktan beridir’ demek”.⁵³¹

Kelâbâzî’ye göre, muvahhidin alameti, Allah nezdinde hakikati ve değeri bulunmayan bir şeye kıymet vermemesi, amelinden dünyada ve ahirette karşılık beklememesi, Allah’ın hakkına riayet etmeye çalışmasına rağmen O’nun hakkını ödediğini düşünmemesidir.⁵³²

Tevhidin farziyyetini ifade eden Ebû Talib el-Mekkî, “Tevhid, Allah Teâlâ’nın Bir (Vahid) olduğuna kalpten iman etmektir.” demektedir. Bu bağlamda, “Allah’ın birliği sayı bakımından değildir. O, ikincisi olmayan ilk yani Evvel’dir. Gaib olmayan bir, hazır olup her yerde vardır. Cehaletin söz konusu olmadığı Âlim’dir. Asla gaflete düşmeyen, Kayyûm, her şeyi idare edendir. Her şeyi işiten, Semi’ ve her şeyi gören Basîr’dir. Sonu olmayan ebeddir. Zatının varlığının başlangıcı olmadığı gibi kıdeminin evveli de yoktur. O’nun isim, sıfat ve nurları Zâtı için yaratılmış olmadığı gibi, zatından ayrı da değildir. Cisimlere hulul etmediği gibi arazlara da hulul etmez. Her şeyden münezzehtir. O, Ehad ve Samed’dir.” demektedir.⁵³³

İslâm düşüncesinde genel olarak Tevhid üç kısımda incelenir: Zâta tevhid, sıfattaki tevhid, fiilde tevhid. Tasavvufta ise, bu ayrımın birbirine yakın anlamlarda kullanıldığını görmek mümkündür. Kuşeyrî, tevhidi üçe ayırarak incelemiştir. Bunlar: Birincisi, Hakk’ın Hakk için tevhidi; Allah Teâlâ’nın kendisinin bir olduğunu bilmesi ve “Ben vahidim” diye haber vermesidir. İkincisi, Hakk’ın halk için tevhidi; Allah’ın “kul muvahhidir” diye hükmetmesi ve kulun tevhidini yaratmasıdır. Üçüncüsü ise, halkın Hakk için tevhidi; Kulun, “Azîz ve Celîl olan Allah birdir” diyebilmesi, O’nun bir olduğuna hükmetmesi, vahid olduğunu haber vermesidir.⁵³⁴

⁵³⁰ Kelâbâzî, a.g.e., s.61.

⁵³¹ Kelâbâzî, a.g.e., s.195.

⁵³² Kelâbâzî, a.g.e., s.196.

⁵³³ Mekkî, a.g.e., III, s.271-274.

⁵³⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s.386-387.

Hucvirî, “*Keşf’ül-Mahcûb*” adlı eserinde, Allah’ın selbî ve tenzihî sıfatlarını anlatarak tevhidin hakikatini ve mahiyetinin “bir şeyin birliğine, o şeyin birliği hakkındaki sıhhatli bir ilimle hükmetmektir.” demektedir. Bununla birlikte Hucvirî, sûflerin tevhid ile ilgili görüşlerine yer vererek bunları izah etmektedir. Hucvirî’ye göre tevhid, “Hakk’tan kula gelen esrardır” ifadesi ile açıklanamaz. Bu ifade ve söylemler gayrdır, masivadır. Tevhide gayrı ispat ve kabul etmek, şirki ispat ve kabul etmektir. Bu ise, bir eğlencedir. Muvahhid ise ilâhîdir, lâhi (eğlenen) değildir. Bu bağlamda Hucvirî’nin tevhidin sözle anlatılamayacağı kanaatinde olduğunu görmekteyiz.⁵³⁵

Gazzâlî’ye göre tevhid, müşahede ilimlerindedir, sahipsiz bir okyanustur. Gazzâlî tevhidi, dört mertebede incelemiştir. Bunlar: tevhidin birinci mertebesi: Kişi diliyle “Lâ ilâhe İllallah” dediği halde kalbinin bundan ya gaflette olması veya inkârcı olmasıdır. Tevhidin ikinci mertebesi: Allah’tan başka ilah yoktur” sözünün manasını kalbin tasdik etmesidir. Bu avamın inancıdır. Tevhidin üçüncü mertebesi: Keşif yolu ve Hakk’ın nuru aracılığıyla Allah’tan başka ilah olmadığını müşahede etmektir. Bu, mukarreblerin makamıdır. Tevhidin dördüncü mertebesi: Varlıkta yalnız Bir’i görmektir. Bu, siddîk kişilerin müşahedesidir. Bu mertebede kişi yalnız biri gördüğü için kendini görmez. Tevhide müstağrak olması ile tevhidin kendisini de görmez. Müşahedesinde birden fazlasını bulundurmaz.⁵³⁶

Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî Hz., kelâmcılara ve umuma göre tevhidi tanımladıktan sonra tasavvuf ehline göre tevhidi izah etmektedir. O’na göre yeni sâlikler için tevhidin manası Lâ Ma’bûde İllallah’tır. Kamil için tevhidin manası Lâ Mevcûde İllallah’tır. Kul bu makamda her şeyden geçer, yok olur ve bekaya yükselir. Bu makamda dört hal vardır. Birincisi Tevhid-i Ef’âldir ki, bu makamda Allah’tan başka fail yoktur. İkincisi Tevhid-i sıfatî halidir ki, Allah’tan başka noksan sıfatlardan münezze bir ilah yoktur. Üçüncüsü Tevhid-i zâtî halidir ki, Allah’tan başka hiçbir şey yoktur. Dördüncüsü tevhid-i mücmeldir ki, tafsilî müşahedeyle icmâlî müşahede halidir.⁵³⁷

Bilmen, tevhidi hem lügat hem de ıstilahî (terim) manalarını vererek bu konuda Ehl-i Sünnet’in görüşlerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. O, tevhidi şu şekilde açıklamıştır: “Tevhid, lügatte birleştirmek, bir şeyin birliğine inanarak hüküm vermek manasındadır. İstilahta; Cenâb-ı Hakk’ın birliğine, eş ve benzerinin bulunmadığına iman etmektir. Zât-ı İlahiyye’nin bütün düşüncelerde tasavvur olunan, vehimlerde ve zihinlerde hayal edilen

⁵³⁵ Hucvirî, a.g.e., s.411-420.

⁵³⁶ Gazzâlî, *İhya*, IV, s.494-496.

⁵³⁷ Gümüşhânevî, a.g.e., s.101.

şeylerden uzak olduğunu bilip tasdik etmektir. Allah'ı birlemek (Tevhid-i İlâhî) şu şekilde gerçekleşir:

1) Allah Teâlâ'yı Rab olarak bilmek.

2) Birliğini tasdik etmek.

3) Zât-ı İlâhîden eş ve benzerleri, yani ilâhî zatına ortak vehmedilecek şeyleri uzak tutmaktır.

Tenzih ise, lügatte bir zatın fena şeylerden berî olduğunu bilip tasdik etmektir. Bir zatın şanına layık olmayan şeylerden münezze ve yüce olduğuna itikatta bulunmaktır. Tenzîh-i Bârî'de; Cenâb-ı Hakk'ın zat-ı uluhiyyetinin layık olmayan tüm noksanlılardan uzak olduğunu bilip inanmaktır. Hakk Teâlâ'nın ortak ve benzerlerden, mahlûkata ait hâdis sıfatlardan münezze olduğunu kalben tasdik ve lisanen ikrar etmektir. Allah Teâlâ Hazretleri, zatında birdir. Vahdaniyet sıfatlarına sahiptir. Kendisinden başka bir ilah yoktur. Sıfatlarında benzersizdir. O'nun mukaddes, kadîm sıfatlarından birine benzer bir sığata hiçbir kimse sahip değildir. Tevhid-i Bârî hususunda biz Müslümanlara muhalif olanlar; Seneviyye, Veseniyye, Saibe ve bazı hukemadan ibaret bir takım şirk ehli kişilerdir.”⁵³⁸

“Hakk Teâlâ hazretleri vahdetle muttasıftır. Buna “vahdet-i ilahiye” denir. Cenâb-ı Hakk zat, sıfat ve fiillerinde tektir. Eşi ve benzeri yoktur. Vahdaniyet-i İlâhiyye üçe ayrılır: biri, zatında olan vahdaniyettir ki, bunun manası; Cenâb-ı Hakk cüzlerden meydana gelmemiştir ve kendisiyle beraber mahlûkata tasarruf edecek başka bir ilah yoktur. İkincisi, sıfatlarında olan vahdaniyettir ki, hiçbir kimse için ilâhî sıfatlardan biriyle vasıflanması söz konusu değildir. Üçüncüsü ise, fiillerinde vahdaniyettir. Şöyle ki: Allah Teâlâ'dan başka hiç kimsenin yaratacağı bir fiil yoktur. Hâlık, ancak Cenâb-ı Allah'tır. Kullar ise kâsibtir, hâlık değildir.”⁵³⁹

“Allah'tan başka ilah yoktur. Ulûhiyet ve mabudiyet yalnız O'na mahsustur. Ezeli ve ebedî olan hayat O'nun hayatıdır. O'na adem, zeval asla târî olamaz. O, bizatihi kaimdir. Vâcibü'l-Vücûddur. Varlığında hiçbir şeye muhtaç değildir. Bütün mükevvenatın halk ve tedbiri, muhafazası O'na aittir. O'na hâşâ gaflet arız olmaz, daima mükevvenatın ahvaline âlimdir. Cümlesi O'nun mülküdür, O'nun mahlûkudur, O'nun taht-ı tasarrufundadır.”⁵⁴⁰

“Allah'ın varlığına, kudret ve azametine kâinatın en küçük zerresi bile şahitlik etmektedir ve bu husustaki deliller hesapsızdır.”⁵⁴¹ Allah'ı tasdikten başka çare yoktur.

⁵³⁸ Bilmen, *İman Hakikatleri*, haz: Reyhan Sarıkaya, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008, s.38-39.

⁵³⁹ Bilmen, *İman Hakikatleri*, s.45.

⁵⁴⁰ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.266,318-319.

⁵⁴¹ Bilmen, *İman Hakikatleri*, s.40.

Binlerce delil, binlerce eşsiz güzellik ve harikuladelik, O'nun yüce varlığını ve birliğini ispat edip durmaktadırlar.⁵⁴²

Bilmen'in tevhid anlayışının, Ehl-i Sünnet İslâm âlimlerinin tevhid anlayışı gibi itikadî içerikli olduğunu görmekteyiz. Bilmen, tevhidi, vahiy ve akıl bağlamında ifade etmektedir. Sûfiler ise, tevhidi, vahiy ve akıl yolu ile değil, vahiy ve ilham yolu ile değerlendirmektedirler. Bu bakımdan sûfilerin tevhid anlayışı müşahede ve marifet tevhidi olarak karşımıza çıkmaktadır. Onlara göre tecrübî bilgiye dayanan tevhid, kulun kendi iradesinin yerine Hakk'ın iradesini koyması, kendi varlığını Allah'ın varlığı karşısında bir hiç mesabesinde olduğunu anlamasıdır. Sonuç olarak Allah'tan başka müdebbir, kâdir ve hâlık varlık yoktur. Bununla birlikte Kelâbâzî, Ebû Talib el-Mekkî gibi bazı sûfiler tevhidi, Ehl-i Sünnet Kelâmı'na göre izah etmişlerdir. Cüneyd-i Bağdâdî ve Gazzâlî gibi sûfiler ise, bu tevhidi avamın tevhidi olarak nitelendirmişlerdir. Sonuç olarak Bilmen ile sûfilerin tevhidi farklı metotlarla izah ettiklerini, Bilmen'in tevhidi tasavvufi bir bakış açısıyla yorumlamadığını görmekteyiz.

B- TASAVVUF

Tasavvuf, Arapça bir kelime olmakla birlikte, sûfiler tarafından kullanılmaya kadar, yani II/VII. asra kadar bilinen bir kelime değildir. Bu sebeple onun hangi kelimedenden türediği konusunda eskiden beri ihtilaf olmuştur. Tasavvuf kelimesinin kökü ile ilgili görüşler şunlardır:

Sıra, dizi, anlamındaki 'saf' kelimesinden, çölde biten bir bitki olan 'sufâne'den; temizlik, saflık anlamındaki "Safa"dan türemiştir. Hz. Peygamber'in (Sav) mescidinin bitişiğindeki bölümde yaşayan ve hayatlarını Hz. Peygamber'e (Sav) yakınlık içerisinde ilim ve zikir ile geçirmiş olan Ashâb-ı Suffe'nin "suffe"sinden türemiştir. Yunanca bir kelime olan ve hikmet anlamına gelen "sophia"dan türemiştir. Yün anlamına gelen "suf" kelimesinden türemiştir.⁵⁴³

Günümüz araştırmacıları arasındaki yaygın kanaat, tasavvuf kelimesinin yün anlamına gelen "suf" kelimesinden türediği şeklindedir. Çünkü yukarıda zikredilen kelimelerden "tasavvuf" kelimesinin türemesi Arapça gramer kurallarına göre mümkün değildir. Tasavvuf kelimesi Arapça'daki tefe'ul kalıbına uygun düşmektedir ve bu kalıptaki

⁵⁴² Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.91.

⁵⁴³ Bkz: Kelâbâzî, a.g.e., s.53; Kuşeyrî, a.g.e., s.367.

anlamı “yün elbise giymek” demektir. İslâm kültüründe yün elbise giyme geleneği Hz. Peygamber’den (Sav) önceki peygamberlere kadar uzanır ve tevazu, alçakgönüllülük, fakirlik gibi erdemleri sembolize etmektedir. Ancak burada kelimenin gramere aykırı olarak türeyebileceği ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir. Çünkü sûfilerin hayatları boyunca ortaya koydukları tasavvuf anlayışlarına baktığımızda safâ ve suffe kelimeleri, gramer bakımından pek mümkün görünmemekle birlikte mana bakımından daha uygun düşmektedir. Bu sebeple pek çok sûfî ve araştırmacı “tasavvuf”un bu iki kelimedenden türediğini iddia etmişlerdir.⁵⁴⁴

Kelâbâzî ise, “Sûfî” kelimesi ile ilgili olarak yapılan izahların hepsinde dünyadan boşanmak, nefsi ondan uzaklaştırmak, memleketi terk etmek, sefer haline devam etmek, nefsi hazırdan alıkoymak, yapılan muamelelerde ihlâslı olmak, sırrı saf hale getirmek, kalbin inşirahını sağlamak ve (fazilet) yarışında önde gitmek manaları mevcuttur.” demektedir.⁵⁴⁵

Tasavvuf, nazarî ve aklî bir ilim olmadığı, aksine tecrübî bir ilim olduğu için tarifleri de pek çoktur. Çünkü her mutasavvıf, tasavvufu, yaşadığı manevi tecrübe ve bulunduğu makamlara göre tanımlamaktadır. Bu tariflerin sayısını bine kadar çıkarırlar, hatta “mutasavvıfların sayısındadır” diyenler vardır.⁵⁴⁶ Bunların bazılarını aktararak genel bir değerlendirme yapacağız.

Cüneyd-i Bağdâdî: “Tasavvuf, Hakk’ın seni senden öldürmesi ve kendisiyle diriltmesidir.⁵⁴⁷ Tasavvuf, dağınık olmayan zihinle Allah’ı zikretmek, sema ile vecde gelmek, sünnetle uygun şekilde amel etmektir.”⁵⁴⁸ demektedir.

İmam-ı Gazzâlî ise, “Tasavvuf, nefsin ağır gelen zorluklarına katlanmak, onun kötü huy ve çirkin sıfatlarından arınarak, Allah’tan başka her şeyi kalpten boşaltarak kalbi Allah’ın zikri ile süsleyip güzelleştirmektir. Allah’a yönelip kalbin dünya ile alakasını kesmektedir.” demektedir.⁵⁴⁹

İbn Haldun ise, “Tasavvuf ehlinin tutmuş oldukları yol sahabe, tabiîn ve onlardan sonra gelen ümmetin selefî ve büyükleri tarafından hiçbir zaman terk edilmemişti.” demektedir. Bu bağlamda İbn Haldun’a göre Tasavvufun temeli, ibadetlere kapanıp tamamen

⁵⁴⁴ Gürer, Dilaver, *Düşünce ve Kültürde Tasavvuf*, Ensar Neşriyat, 1. Basım, İstanbul, 2007, s.28-29.

⁵⁴⁵ Kelâbâzî, a.g.e.,s.55-57; Sühreverdî, a.g.e., s.72.

⁵⁴⁶ Gürer, a.g.e., s.29; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.28; Kuşeyrî, a.g.e., s.367; Sühreverdî, a.g.e., s.66.

⁵⁴⁷ Sühreverdî, a.g.e., s.69.

⁵⁴⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.369.

⁵⁴⁹ Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkizü Mine’ d-Dalal (Dalâletten Hidayete)*, trc: Yahya El Abbasi, Sey-Tac Yayınları, Adıyaman, 2000, s.83-86.

Allah'a yönelmek, dünyanın geçici nimetlerinden yüz çevirmek, ibadet edebilmek için insanlardan uzaklaşmaktır.⁵⁵⁰

Görüldüğü gibi, herkes, tasavvufu kendi anlayışına göre farklı biçimde tarif etmiştir. Tariflerin farklı oluşu, sûflerin manevi mertebelerinin mizaç ve meşreplerinin farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. Görünüşte birbirinden farklı olan bu tarifler dikkatle incelendiğinde ortak yönlerinin bulunduğu görülür. Genel olarak bu tariflerde işaret edilen ortak hususlar şunlardır:

- a) Kalbi dünyadan ayırıp Allah'a bağlamak,
- b) Kur'ân ve Sünnet'in gösterdiği yolda çokça ibadet edip ruhu saflaştırmak,
- c) İbadet, zikir, tefekkür, riyâzât ve mücahede ile nefsin arzularını kontrol altına almak,
- d) Hakikatin bilgisini elde edip Allah'a vuslatı gerçekleştirmenin arzu ve gayreti içerisinde olmaktır.⁵⁵¹

Genel olarak, "Tasavvuf, dindar bir müslümanın Cenâb-ı Hakk'a daha yakın olmak maksadıyla nefsin terbiye ederek ibadet ve irfân yolunda yürümesi, böylece kâmil bir insan olmaya çalışmasıdır." diyebiliriz.⁵⁵²

Tasavvuf, İslâm'ın ruh hayatı ve İslâm Peygamberi'nin şahsında temsil ettiği manevi otoritenin müesseseseleşmiş ve günümüze kadar yaygınlaşarak gelmiş şeklidir. Manevi otoritede kastedilen, Hz. Peygamber'in (Sav) "Üsve-i Hasene" şeklinde ifade edilen örnek kişiliğidir. İnsandaki dünya tutkusunu atıp ibadet ve kulluk şuurunu canlandırmayı sağlayan ve Efendimiz'in (Sav), Hakk'ın da halkın da sevgisine mazhar olmaya vesile olarak tavsif buyurduğu zühd ve zahidane hayat, tasavvufun önceleri zühd, daha sonraları tasavvuf adıyla ortaya çıkmasının en önemli sebeplerinden biri olmuştur.⁵⁵³

Tasavvufu dini ilimlerden biri olarak gören Serrâc, din ilimlerini Cibrîl hadisine dayandırmaktadır. "İslâm zahirdir, iman zahir ve batındır, ihsan ise zahirin de batının da hakikatidir. Dinin usûl, furu', hukuk, hakayık, zahiri ve batını gibi konularında üç gruba yani hadisçi, fıkıhçı ve sûflere başvurulması gerekir." demektedir.⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev:Halil Kendir, II, İmaj Baskı (Yeni Şafak), Ankara, 2004, s.669.

⁵⁵¹ Türer, a.g.e., s.25-26.

⁵⁵² Güner, a.g.e., s.30.

⁵⁵³ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.20; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.17.

⁵⁵⁴ Serrâc, a.g.e., s.10-11.

Ebû Said Harrâz (v.277/890), “Zahiri ilme ters düşen her batını ilim ve hal, batıldır.” diyerek tasavvufun ifrat-tefrit noktasındaki görüş ve yaşayış şekillerine karşı çıkmıştır.⁵⁵⁵

Asr-ı Saadete çok yakın olan dört mezhep imamı, zühd ve takvaya dayanan tasavvufu benimsemiş, övmüşlerdir. İmam-ı Mâlik (v.179/795) der ki; “Tasavvuf bilmeyen fakih fıska, tasavvufu bilip de fikhı bilmeyen zındıklığa düçar olabilir. Bu ikisini kendisinde toplayan, hakikate ulaşır.” demektedir.⁵⁵⁶

Kelâbâzî, tasavvufun, hallere ait bir ilim olarak hallerin amellerin bir sonucu olduğunu belirtir. Ona göre, amelleri sıhhatli hale getirmenin ilk şartı bunlara ait bilgileri öğrenmektir. Bu bilgiler sırasıyla; Tevhid, fıkıh, hikmet (nefis terbiyesi), marifet, müşahede ilmidir.⁵⁵⁷

Hucvirî ise, “Batınsız zahirin hakikati ve aslı (riya ve) münafıklıktır. Zahirsiz batının hakikati ve mahiyeti zındıklıktan ibarettir. Batın olmayan şeriatın zahiri heva, zahiri olmayan şeriatın batını hevestir. Şu halde hakikat (tasavvuf) ilminin üç noktası vardır. Birincisi, Allah’ı ve O’nun birliğini bilmek, O’nu her türlü eksikliklerden tenzih etmektir. İkincisi Allah’ın sıfatlarını ve sıfatlarının hükümlerini kavramaktır. Üçüncüsü, Allah’ın fiillerini ve bunların hükümlerini kavramaktır. Şeriat ilminin ise üç esası vardır. Bunlar Kur’ân, Sünnet ve Ümmetin İcmâi’dir.” diyerek Tasavvufu Kur’ân ve Sünnet temellerine dayandırmaktadır.⁵⁵⁸

Seriyü’s-Sekatî, Cüneyd-i Bağdâdî’ye “Allah, seni önce hadisçi, akabinde de sûfî yapsın, önce sûfî sonra hadisçi yapmasın.” diyerek ilim öğrenmeden tasavvufa girmenin tehlikesine işaret ettiğini görmekteyiz.⁵⁵⁹

İslâm şeriatının emrettiği ve yasakladığı hususlar zahiri ve batını olmak üzere iki noktada toplanabilir. Bunlardan namaz, oruç, hac, zekât, dille ikrar ve benzerleri zahiri organlarla yapılması istenen emirler; zina, içki, küfür kelimesi ve benzerleri yapılmaması istenen yasaklardır. İslâm’ın ilâhî yakınlığa vesile saydığı ameller ise batın ve kalple ilgili olan iman, tasdik, teslimiyet, sabır, şükür, rıza, tevekkül gibi manevi emirlerdir. Manevi yakınlığı gölgeleyen fiiller yine kalple alakalıdır. Sabırsızlık, kibir, ucub, riya ve nimetleri küçümseme gibi bütün bu saydığımız manevi emir ve yasaklar ayet ve hadislerde emredilen konular olmakla birlikte her nedense Müslümanlar zahiri emir ve yasaklar karşısında gösterdikleri hassasiyet ve duyarlılığı, manevi emir ve yasaklar konusunda

⁵⁵⁵ Sühreverdî, a.g.e., s.63.

⁵⁵⁶ Ateş, a.g.e., s.39; Gazzâlî, *İhya*, I, s.59-68.

⁵⁵⁷ Kelâbâzî, a.g.e., s.129-131.

⁵⁵⁸ Hucvirî, a.g.e., s.92.

⁵⁵⁹ Gazzâlî, *İhya*, I, s.52.

göstermemektedirler. Oysa fıkıhın konusu olan farzlar kadar kalbî hayatımızı ilgilendiren emirler de ilgi görseydi hayatımız daha bir bütünlük arz ederdi.⁵⁶⁰ Bu bağlamda, tasavvuf, İslâm'a dışarıdan girmiş değil, bizzat Kur'ân ve Sünnet'in özünden, Rasûl ve Sahabîlerin ruhî hayatlarından gelişerek neş'et etmiştir.⁵⁶¹

Bilmen ise, dinî hükümleri başta üç kısma ayırmıştır. Bir kısmı inançla ilgilidir. Tevhid ilmi, Kelâm ilmi bu kısmı ihtiva eder. Diğer bir kısmı da amelle ilişkilidir ki, Fıkıh-İslâm Hukuku bu kısmı içerir. Üçüncü kısım ise, ahlâka, kalbin kemaline, ruhun arındırılmasına yöneliktir. Ahlâk-Tasavvuf ilmi bu kısmı içermektedir.⁵⁶²

Bilmen bir başka açıdan İslâmî ilimleri asıl ilimler ve alet ilimleri diye ikiye ayırmıştır. Ona göre asıl ilimler kıraat, tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, hılafiyat, ahlâk ve tasavvufur. Alet ilimleri ise, asıl ilimleri öğrenmeye vasıta olan sarf, nahiv, belagat ve diğerleridir.⁵⁶³

Tasavvufu aslî ilimler içerisinde değerlendiren Bilmen, “Tasavvuf, kulun kalbini Mevlâ'ya rabtmesi, Allah'tan başkasından alakayı kesmesidir. Şeriatın edep ve kuralları ile zahiren ve batınen süslenmenin neticesi olarak insanda tecelli eden feyzin kemalatı olan bir haldir.” demektedir.⁵⁶⁴ Bununla birlikte o, tasavvufu, “terk-i deavî ve kıtman-ı meanî, alâik-i nefsiyye'den tecerrüd, zemaimden teberri, hakiki ilimlere taalluk, ilâhiyat ve batını umur ile iştiğal eden bir felsefe şubesi, kalp hanesini tasfiye ve tahliye olarak da açıklamaktadır.⁵⁶⁵

Bilmen, “Tasavvuf ilmi, ruhun terbiyesine, kalbin kötülüklerden arınmasına, seyr-ü sülûka, manevi zevklere yönelik meselelerden bahseder” diyerek tasavvuf ilminin hem konusunu hem de gayesini belirtmektedir.⁵⁶⁶ O, tasavvufun ilk dönemlerinden, dayanaklarından, öneminden ve yanlışlıklarından da bahsetmektedir. Şimdi Bilmen'in bu açıklamalarına da temas edelim:

İslâmiyet'in ilk devrelerinde nefis mücadelesiyle, ibadetle meşgul olan kişilere âbid, zâhid denilmekteydi. Daha sonraları bu zatlara sofî, mutasavvıf denilmiştir. Tasavvuf, Cüneyd-i Bağdâdî (Ks) zamanında düzenli bir şekil almış, bir takım metot ve terminolojiye sahip olmuştur.

⁵⁶⁰ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.22.

⁵⁶¹ Ateş, a.g.e., s.40.

⁵⁶² Bilmen, *İslâm Akâidi*, s.22.

⁵⁶³ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.50.

⁵⁶⁴ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.59.

⁵⁶⁵ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.25.

⁵⁶⁶ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.59.

Tasavvufun dayanağı, Kur'an-ı Kerim ile Hadis-i Şerifler ve İmam-ı Ali (Ra) gibi büyük sahabîlerin kelimelerinden tedvin edilmiştir. Bu feyiz kaynakları ümmetin büyüklerine verdiği bir neşve sayesinde İslâm tasavvufu meydana gelmiş, bu sayede Mesnevî ve Mektûbât-ı Rabbânî gibi hikmet dolu kitaplar yazılmıştır. Yoksa tasavvuf, Müslümanlara, diğer milletlerden gelmemiştir. Böyle bir yanlış, İslâm'ın hakikatlerine vakıf olmamaktan doğar. Tasavvuf ile ümmetteki ruhî kabiliyet inkişaf etmiş olduğu inkâr edilemez. Fakat sonraları tasavvufun yanlış anlaşılması yüzünden maddi ve manevi bir hayli kötü neticeler de meydana gelmiştir. Önceleri tasavvuf ehli olan kimseler âlim, arif, şeraite riayet eden kişilerdir. Kendilerine ait birtakım tabirleri ve ıstılahları vardı. Bu tabir ve ıstılahların ruhunu ancak kendileri gibi manevizevklere nasibi olanlar anlardı. Hâlbuki daha sonraları, birçok cahil taklitçiler ortaya çıktı. Sûfîlerin büyüklerinin kelimeleri yanlış anlaşılmalara maruz kaldı. Tasavvuf adeta bir felsefe-i işrakîyye görüntüsüne girdi. Hal ile alakalı olan tasavvuf, kâl'den ibaret kaldı. Şeraite aykırı bir takım sözler ve davranışlar, tarikatten ve hakikatten sayıldı.

Tasavvuf ehli olan kişilerin en büyüklerinden olan Seyyid Ahmed er-Rufâî (Ks) (v.578/1182), "*el-Burhânü'l-Müseyyed*" isimli kitabında bereket olması için aktardığımız şu yüce kelimelere dikkat edilmelidir. Bu zat buyuruyor ki:

"Tarikat, şeriatın tıpkı aynı ve şeriat tarikatın tıpkı aynıdır. Bu ikisinin arasındaki fark, sadece lafza aittir. Maddeten ve manen sonuç aynıdır... Şeriatın reddettiği bir hakikat zındıklıktır... Efendiler! Muttasıl Ebû Zeyd böyle dedi, Hâris şöyle dedi, Hallâc bu sözleri söyledi, deniliyor. Bu nasıl sözdür? Böyle lakırdılardan önce İmam-ı Şâfiî, İmam-ı Mâlik, İmam-ı Nûman bunlar ne dedi? Ona bakmalısınız. Kulluk amellerinizi bunların sözleriyle düzeltmelisiniz. Daha sonra diğer sözler ile tefekkür edip düşünebilirsiniz. Ebû Hâris ve Ebû Yezîd'in söyledikleriyle hiçbir şey artıp eksilmez. Ama Şafii ve Mâlik'in söyledikleri en güzel ve en kolay yol ve metottur. İlim ve amelle şeriatın devamını sağladıktan sonra ilim ve amelin derinliklerine dalarak gayret sarfediniz..." Ahmed er-Rufâî'nin bu sözlerine "Ne güzel nasihat" diyen Bilmen'in bu görüşleri benimsediğini görmekteyiz.⁵⁶⁷

Bilmen, saadete ermek için tasavvuf yolundaki meczuplardan da bahsetmektedir. Bilmen'in bu konudaki görüşleri şöyledir: "Sûfiyye'den meczuplara göre, saadete ermek için hayvanî tabiatın tamamen ayrılmak lazımdır. Bu ayrılığın insan beşerî uğraşlardan tamamen uzaklaşmalı, her şeyden vazgeçip tamamen Allah'a yönelmelidir. Halk ile kaynaşmamalı, hayatî lezzetleri tamamen terk etmeli, dünyanın hiçbir şeyine bir an muhabbet atfetmemelidir. Acaba bunu kim başarabilir? İkinci yol ise, Peygamber (Sav) Hazretleri'nin

⁵⁶⁷ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.59-61.

yoludur. Bu yolda saadete nail olmak için insanlardan tamamen ayrılmak gerekmez. Bu gayeye ulaşmak için nefsi ıslah etmek, nefsi orta yolda bulundurma yeterlidir. Bu yolda insanların olgunlaşmasını temin için tedric (derece derece yükselme) kuralına uyulur. Birinci yola gidenler, dünya ve ahiret saadetinden yalnız birine ya nail olabilir veya olamazlar. İkinci yola gidenler ise her iki âlemde de saadete nail olurlar.”⁵⁶⁸

Bu bağlamda Bilmen, “Şer’î ilimleri tahsil etmeden tasavvuf ile iştigal etmek, daha hâne tedarik edilmeden tenkîş ve tezyîne kalkışmak demektir. Şeraite muhalif olan herhangi bir tarikat ise bir râh-ı dalâlettir.”⁵⁶⁹ diyerek tasavvufun Kur’an ve Sünnet çizgisinde olması gerektiğini vurgulamıştır.

Bilmen’in, tasavvufu, bir ilim olarak değerlendirdiğini; tasavvufun tanımını, tarihi sürecini, konusunu, gayesini, kaynağını, önemini ifade ettiğini; İslâmî ilimleri Tevhid-Kelâm, Fıkıh-İslâm Hukuku, Ahlâk-Tasavvuf olarak üç kısımda incelediğini görmekteyiz. Nitekim İslâm âlimleri bu ayrımı Cibrîl hadisine dayandırmaktadır.⁵⁷⁰

Bir başka açıdan Bilmen İslâmî ilimleri aslî ve alet ilimleri diye iki kısma ayırmış ve tasavvufu aslî ilimler içerisinde değerlendirmiştir.

Tasavvufun, Kur’ân ve Peygamberimiz’in (As) hayatının bir yorumu olduğu şeklinde görüşlerle birlikte tamamen İslâm dışı kaynakların ürünü olduğu veya en azından bunlardan aldığı unsurların, İslâm’dan kaynaklanarlardan fazla olduğunu iddia eden görüşler de vardır.⁵⁷¹ Bilmen ise, tasavvufun kaynağının Kur’an-ı Kerim, Sünnet ve Sahabîlerin yaşamları olarak görmüş ve Müslümanlara diğer kültürlerden gelmediğini ifade etmiştir. Bununla birlikte tasavvufun İslâm dışı kaynaklardan beslendiğini ifade eden cereyanlara karşı “Böyle bir yanılğı İslâm’ın hakikatlerine vâkıf olmamaktan doğar.” diyerek net bir cevap vermektedir.

Şeriate muhalif olan herhangi bir tarikatın batıl bir yol olduğunu vurgulayan Bilmen’in Ebû Nasr es-Serrâc, Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû Bekir Kelâbâzî, Kuşeyrî, Gazzâlî, İbn Haldun’un yaptığı gibi tasavvufun Kur’an ve Sünnet’e bağlı olan özünü korumaya çalıştığını görmekteyiz.

⁵⁶⁸ Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.50-51.

⁵⁶⁹ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.25,67.

⁵⁷⁰ Bkz: Serrâc, a.g.e., s.10-11; Gürer, a.g.e., s.31-39.

⁵⁷¹ Küçük, Hülya, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, Nükte Kitap, 2. Baskı, Konya, 2004, s.29.

C- MARİFETULLAH

Marifet, “a-r-f” kök fiilinden bir mastar olarak sözlükte; tefekkür ederek algılamak, tefekkürle elde edilen sınırlı bilgi, hissetme, iç tecrübe, sezgi, bilme, hakikate vakıf olma, görüp yaşayıp tadarak elde edilen bilgi, tanımak anlamlarına gelmektedir.⁵⁷²

İstılahta ise marifet; sûflerin ruhanî halleri yaşayarak manevi ve ilâhî hakikatleri tadarak (iç tecrübe ile ve vasıtasız olarak) elde ettikleri bilgidir, irfandır.⁵⁷³

Yaşayarak, iç tecrübe ile elde edilen marifet, daha çok sezgiye dayalı bir bilmeyi kapsamakta ve tefekkürden doğmaktadır.⁵⁷⁴ Allah ve O’nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevi tecrübe ile doğrudan elde edilen bir bilgidir.⁵⁷⁵ Ancak kalbin bu bilgileri kabul etmeye hazırlanması gerekir. Tezkiye ve tasfiyeden sonra peşpeşe yapılan riyazet ve ibadetlerin çokluğu, kalbi marifete hazırlar.⁵⁷⁶ Bu yoldan Hakk’a dair elde edilen bilgiye Marifetullah, buna sahip olan kişiye Ârif-i Billâh (ârif, urefâ) denir.⁵⁷⁷

Marifet kelimesi, ilimle eş anlamlı gibi kullanılmakla birlikte aralarında bazı farklar vardır. İlim, tümel ve genel nitelikli bilgileri, marifet tikel, özel ve ayrıntılı bilgileri ifade eder. İlmin karşıtı cehil, marifetin karşıtı inkârdır.⁵⁷⁸ Marifetin kaynağı, kalp, ruh, sır, ilham ve keşftir. İlmin kaynağı ise akılla istidlâl, duyu organları, nazar ve nakildir.⁵⁷⁹ İrfan, keşif, ilham, ilm-i ledün, sezgi gibi terimlerle de isimlendirilen marifet, kalp kaynaklı vasıtasız bir bilgidir.⁵⁸⁰ Bu sebeple, ilim kelimesi, her zaman marifetin yerini tutamaz.⁵⁸¹

İlim hem mü’min hem de kâfire verilirken, marifet sadece mü’minlere verilir. İlme çalışarak, gayret sarfederek ulaşılrken, marifete mücahede ve yoğun bir ibadet ve riyazat hayatı ile nail olunur. Kalp her türlü kötü duygu ve düşünceden arınıp ilâhî ilhama, mükaşefe ve müşahedeye hazır hale geldiğinde marifete ulaşabilir.⁵⁸²

Sûfler, marifetin mukaddimesinin ilim, ilimsiz marifetin muhal, marifetsiz ilmin vebal olduğuna inanmaktadırlar. Onlara göre bu ilimde vehmin tesiri bulunmadığından ismet (masumiyet, saflık) vardır. Diğer ilimler ise vehmin etkisi altında oldukları için saf ve masum

⁵⁷² İsfahânî, a.g.e., II, s.202-205; Cevherî, a.g.e., V, s.1990-1991.

⁵⁷³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.347.

⁵⁷⁴ Bardakçı, a.g.e., s.133.

⁵⁷⁵ Uludağ, Süleyman, Marifet md., *DİA*, c.XXVIII, Ankara, 2003, s.54.

⁵⁷⁶ Bardakçı, a.g.e., s.133.

⁵⁷⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.347.

⁵⁷⁸ Uludağ, Marifet md., s.54.

⁵⁷⁹ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.185.

⁵⁸⁰ Kara, a.g.e., s.129.

⁵⁸¹ Uludağ, Marifet md., s.54.

⁵⁸² Bardakçı, a.g.e., s.134-135.

değildir. Bu marifet yolu ile elde edilen bilgilerin aklî istidlâl ve kıyaslarla elde edilen bilgilerden daha üstün olduğuna inanırlar.⁵⁸³

“Hevasına arkadaş olanın edebi azalır; ilmin manasına muhalefet edenin cehaleti çoğalır.” diyen Hâris el-Muhâsibî’ye göre, ilimden daha kuvvetli bir delil yoktur. İlme uymayan her şey asılsızdır ve doğru değildir. Nitekim O, “ilmin açık fetvasıyla nakz olunan gizli bir hakikatin varlığına inanma” demektir.⁵⁸⁴ Kul için en kurtarıcı yol ilimle amel etmek, Allah korkusu ile haramdan sakınmak, Allah ile zengin olmaktır. Birçok yerde Kur’an ve Sünnet’e bağlılığı vurgulayan Hâris el-Muhâsibî, “Hiçkimse akıldan daha üstün bir süsle süslenmemiş ve ilimden daha güzel bir elbise giymemiştir. Çünkü Allah, ancak akılla bilinir ve itaati ancak ilimle yapılır.”⁵⁸⁵ diyerek ilim ve akli insana gerekli olan unsurların başında görür ve ilme, akla gereken değeri verir.

Hâris el-Muhâsibî’ye göre, marifetin en üst noktası, Allah bilgisidir. Marifetin başı ise, düşüncüyü yoğunlaştırarak yaratılmışın Yaratan’a delâleti ile cüz’îden küllî’ye gitmektir. Marifet, Allah’ın emir ve nehiyelerine uyararak, havf ve reca ile hiçbir delile ihtiyaç duymadan vasitasız olarak varid olan hakikattir. “Allah katında en yüce akla sahip kimseler, O’nu akıl ve marifet yolu ile tanırlar; ancak akıl ve marifet yolu ile O’nu bütün künhü ile tanıyıp bilecekleri nihaî sınıra ulaşamazlar.” Bu bağlamda Haris el-Muhâsibî, aklî ve kalbî bilginin dengesini kurmuş, aklın ve marifetin de bir sınırının olacağını belirtmiştir. Mutlak Varlık’ın imanla bilinebileceğinin hükmünü verip aklın bu noktada aciz kaldığına dikkat çekmektedir.⁵⁸⁶

Ahmed b. Atâ der ki: “Marifet ikidir: Hakk’ı tanımak, hakikati bilmek. Hakk’ı tanımak, O’nun vahdaniyetini, kendisinin ortaya koyduğu isim ve sıfatlarla tanımakla olur. Hakikati bilmek, Allah’ın Samedaniyyet ve Rubûbiyyet sıfatlarını gereği gibi kavramanın ve gerçek marifete ermenin imkânsızlığını anlamaktır. Çünkü Allah Teâlâ “İnsanların ilmi O’nu (Allah’ı) ihata edemez, kapsayamaz.”⁵⁸⁷ buyurur.⁵⁸⁸

Bayezîd-i Bistâmî’ye, “Marifeti neyle buldun?” diye sorulunca, “Aç karın ve çıplak bedenle.” demiştir.⁵⁸⁹

⁵⁸³ Uludağ, Marifet md., s.54.

⁵⁸⁴ Muhâsibî, a.g.e., s.33.

⁵⁸⁵ Muhâsibî, a.g.e., s.17,21,32.

⁵⁸⁶ Haris el-Muhâsibî, *Er-Riâye (Nefs Muhasebesinin Temelleri)*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s.92-99,101.

⁵⁸⁷ Bakara, 2/255.

⁵⁸⁸ Serrâc, a.g.e., s.33-34.

⁵⁸⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.401.

Ebu'l-Huseyn'e, "Allah'ın kullarına ilk farz kıldığı şey nedir?" diye sorulduğunda, "Marifettir, çünkü Allah Teâlâ 'Ben insanları ve cinleri bana kulluk etsinler diye yarattım.'"⁵⁹⁰ buyurmaktadır. Bu ayetin tefsirinde "bana kulluk etsinler" tabirini "Beni tanırsınlar" şeklinde yorumlamıştır.⁵⁹¹

Şiblî (v.334/945), marifetin alametini, "Kulun üzerinde Hakk'ın kudretinin cereyan ettiğini görmesi, kendisini izzet kabzasında hissetmesi, Allah'a muhabbet duymasıdır. Çünkü kişi, tanıdığını sever." olarak görmektedir.⁵⁹² Şiblî (Ra), "marifetin hakikati, marifetten aciz kalmaktır." demektedir. Ona göre, marifet hayretin devamlı olmasıdır. Bu hayret iki kısımdır. İlki Allah'ın varlığı hakkındaki hayrettir ki, bu şirk ve küfürdür. İkincisi keyfiyetindeki hayrettir ki, bu marifettir. Çünkü Allah'ın varlığı hakkında arifin şüphesi yoktur, fakat keyfiyeti hususunda ise akıl aciz kalır.⁵⁹³

Serrâc, "Gerçek marifete yol yoktur." sözünü şu anlamda değerlendirmektedir: "Allah Teâlâ, isim ve sıfatlarında mahlûkatın kavrayabileceklerini onlara açmış ve öğretmiştir. Hakk'ı gerçek anlamda tanımaya yaratıkların gücü yetmez. Çünkü mahlûkat O'nun azamet tecellilerine dayanamaz."⁵⁹⁴ Serrâc'a göre marifet, "Marifet-i İkrar (Dil ile), Marifet-i Hakikat ve Marifet-i Müşahede" olmak üzere üç çeşittir. Marifet-i Müşahede söz ve bilgiler derece derece, çeşit çeşittir.⁵⁹⁵

Ahmed b. Asım Antakî, "Kalbinde en fazla Allah korkusu bulunan, Allah hakkında en çok marifete sahip olan kimsedir." (Marifet arttıkça korku da artar.) demiştir.⁵⁹⁶ Marifet hayâyı ve ta'zimi icab ettirir. Tevhid ise, rızayı ve teslimiyeti icab ettirir, denilmiştir.

İman, ilim ve marifet arasındaki ilişkiyi değerlendiren Mekkî'ye göre Allah'ı bilmek, imanın nihengidir. Kulbu ilimle hakkı batıldan ayırt edebilir. Marifete göre müşahede, imana göre yakîn ne ise, una göre nişasta, buğdaya göre kavut da odur. Buğday, bunların hepsini kapsadığı gibi, iman da aynı şekilde hepsinin aslıdır. Müşahede, iman hususlarının en üstün olanıdır. Marifet, Marifet-ü's-Sem' ve Marifetü'l-Ayân olarak ikiye ayırır. Marifetü'l-Ayân'ın mekânı "Ayne'l-Yakîn" makamıdır. Mekkî'ye göre ilimlerin en üstünü Ayne'l-Yakîn müşahede ilmidir.⁵⁹⁷

⁵⁹⁰ Zariyât, 51/56.

⁵⁹¹ Hucvirî, a.g.e., s.397.

⁵⁹² Serrâc, a.g.e., s.34.

⁵⁹³ Hucvirî, a.g.e., s.408-409.

⁵⁹⁴ Serrâc, a.g.e., s.34.

⁵⁹⁵ Serrâc, a.g.e., s.38.

⁵⁹⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.400.

⁵⁹⁷ Mekkî, a.g.e., II, s.25-28.

İbn. Atâ, “Bir ilim kendisine şeriatın edeplerini amir ilim kılarırsa, Allah, onun kalbini marifet nuru ile ışıktandırır.” demektedir.⁵⁹⁸

Kuşeyrî’ye göre, ilmîl-yakîn akıl (nazar, rey, istidlâl) sahibi olanlara; aynel-yakîn (zevk ve keşfe dayanan) ilim sahibi olanlara, hakkal-yakîn ise marifet (irfan ve hakikat) sahibi olanlara mahsustur.⁵⁹⁹

Hucvirî’ye göre, marifet, ilmî ve hâlî olmak üzere iki kısımdır. (Tevhîd-i Hâlî, Tevhîd-i İlmî). Kul için önemli olan Allah’ı tanımaktır. Sûfîler, Allah hakkındaki sıhhatli hâle marifet dedikleri için “marifet ilimden daha üstündür” demetedirler. Akıl, marifetin illeti değildir. Sadece delillerin ve aklın vücudu ile hidayet olmaz. Allah hakkındaki marifet, aklın sürekli hayret (acizlik) içinde kalmasından, Hakk’ın inayetinin kula yönelmesinden başka bir şey değildir. Kalp aklın delili ile Allah hakkında ne tasavvur ederse etsin, Allah, onun zıddıdır. Marifet, şerattir, nübüvvettir, hidayettir, ilham değildir.⁶⁰⁰

Marifetin mahallinin kalp olduğunu ifade eden Gazzâlî’ye göre, Allah’ı, sıfalarını ve fiillerini öğreten ilim, ilimlerin en üstünüdür. İnsanın kemalatı bu konudur. İlim, hakikatin kalp aynasına yansımadır. Kalbe marifet nurunun yerleşmesi için kalp aynasının tezkiye ibadetler ile cilalanması gerekir. Allah’tan başka şeyler ile meşgul olan kalpler, Allah’ı tanıma bilgisini elde edemezler. Masiva ile dolu olan kalp bu nurdan mahrum kalır. Ona göre akli bir kenara bırakıp taklit ile hareket etmek ve Kur’an ve Sünnet’e değer vermeden akli ön plana çıkarmak doğru değildir. Her ikisi de kişiyi istikametten ayırır. Çünkü aklî ilimler gıda, şer’î ilimler ilaçlar gibidir. Bununla birlikte Gazzâlî, marifet ile elde edilen bilginin şeksiz şüphesiz hakikati yansıttığını, imanî bakımdan ariflerin imanının üstünlüğünü belirterek marifetin esas olduğunu, marifetin ilimden öncelikli olduğunu kabul etmiştir.⁶⁰¹

Sühreverdî, kalbî ilimleri ilme’l-yakîn, aynel-yakîn ve hakka’l-yakîn olmak üzere üçe ayırarak bunların sırasıyla Tevhid, marifet ve müşahede makamlarına işaret ettiğini belirtir. İlme’l-yakîn nazar ve istidlâl ile, aynel-yakîn ve hakka’l-yakîn ise Allah’ın lütfu ve sekîneti (marifet) ile elde edilir. Sühreverdî, “İlme’l-yakîn süt gibidir, aynel-yakîn ve hakka’l-yakîn ise süttten elde edilen kaymak gibidir.” diyerek marifet ve müşahedenin ilimden daima kuvvetli bir hakikat olduğunu belirtir.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.127.

⁵⁹⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.179.

⁶⁰⁰ Hucvirî, a.g.e., s.397-408.

⁶⁰¹ Gazzâlî, *İhya*, III, s.23,32,40.

⁶⁰² Sühreverdî, a.g.e., s.48-53.

İbn Arabî ise, akıl ve duyu organlarının verdiği bilgilerin sadece maddi âlem için geçerli olduğunu, esas itibariyle ilâhî hakikatlerden ve gayb âleminden söz açıldığı zaman akla ve duyulardan gelen bilgilere güvenilemeyeceğini, bu gibi konularda vahye ve onun devamı olan ilhama güvenilmesi gerektiğini söyleyerek ana çizgilerle kendisinden önceki mutasavvıfların yolunu izlemiştir. İbn Arabî, bilgiyi “ilm-i akıl, ilm-i ahvâl, ilm-i esrar (ilm-i ilâhî, hikmet-i ilâhî olmak üzere üçe ayırır.⁶⁰³

Sûfilere göre âriflerin özellikleri, Hakk’ın ünsiyeti dışında Halk ile ünsiyete ihtiyaç duymazlar, yalnızlık hissetmezler. İstikamet üzere olmak onlar için önemlidir. Âriflerin marifeti içinde bulunduğu vakte, hâle ve makama göre değişir. Zahiri ahkâma ters düşen batın ilmine değer vermez. Allah’ın nimet ve kerametine nail olması, onu haddi aşmaya sevketmez. Marifeti artanın Allah korkusu ve selameti artar. Maddi şeylere değer vermez.⁶⁰⁴

Sûfilerin samimi ve ihlâslı olarak yaptıkları ibadât ve riyazât neticesinde elde ettikleri marifet bilgisi, duyu organları ve akılla elde edilmediği için anlatılamaz. Her şeyi kuşatan ve sınırsız olan Allah, sınırlı akılla kavranamaz.

Bununla birlikte bilgiye ulaşmaya çalışan sûfi, dünyada yaşadığı için ilmin rasyonel terimlerini kullanmak zorundadır. İslâm tasavvufunda marifet kesin bilgi, ilim ise Allah’ın birliğini tasdik etmenin yoludur. Bu bakımdan mutasavvıf için ilim ve marifetin her ikiside gereklidir. Allah’ın kulunun kalbine ilham ettiği bilgi, peygamberin getirdiği vahiy bilgisi ile ilme muhalefet etmez. Şayet kalbe gelen şey, nebevî bilgiye ters düşerse ona uyulmaz. Şeriat ubudiyete bağlı kalmak, hakikat rububiyeti müşahede etmektir. Şeriatın onaylamadığı hiçbir hakikat makbul değildir. Bu bakımdan marifetullahı ulaşan kişi, zahiri ilimlere de, şeraite de uymak zorundadır.⁶⁰⁵

Bilmen ise, “Marifet; hüner, sanat, bilgi, mahirane oyun, ilm-i rabbânî, bir şeyi vech-i cüz’î ile bilmek, bir şeyi tefekkür ve eserini tedebbür sureti ile idrak etmek, tefekkür ve tedebbür neticesinde insanın kavuşacağı ilm-i kasırdır. Mukabili ise inkârdır.” şeklinde ifade etmektedir.

Bilmen’e göre, marifetin dereceleri vardır. Birincisi bir şeyi delilsiz olarak bilmektir ki, avamın marifetidir. İkincisi, bir şey delili ve illet-i taliyesi ile bilmektir ki, bu marifet-i ilmiyedir. Üçüncüsü, delili, gayesi, illet-i ûlâsı ile bilmektir ki, bu marifet-i felsefiyedir. Ona göre, marifet, aklın aciz kaldığı, dilin izhar edemediği bir hakikattir. Bu bağlamda Bilmen,

⁶⁰³ Uludağ, *İbn Arabî*, s.100.

⁶⁰⁴ Serrâc, a.g.e., s.34-37.

⁶⁰⁵ Bardakçı, a.g.e., s.141-142.

Süleyman Dârânî'nin şu sözünü nakletmiştir: “Eğer, marifet tasvir ve teşhir edilecek olsa idi cemalini temaşa âlemi beyhûş (şaşkın) ederdi.”⁶⁰⁶

Bilmen'e göre, ittika (takva) mehafetullahtan kaynaklanır. Mehafetullah ise, ilimden doğar. Mehafetullah, marifetin derecesine göre artar. Bu hikmete binaen, Hz. Peygamber (Sav) Efendimiz “Allah'tan en çok korkanınız benim.” buyurmuştur. Gerçekte Peygamber (Sav) Efendimiz, herkesten fazla mehafetullaha nail olmuştur.⁶⁰⁷

Bilmen, insanın ilk itikadî vazifesinin Allah-ü Teâlâ'yı bilmek, O'nu tevhîd ve tenzih etmek olduğunu belirtir. Nitekim Allah Teâlâ, “Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.”⁶⁰⁸ ayet-i celilesindeki “li-ye'büdün” fiili “li-ye'rifûn=bilsinler” ve “li-yûhidûn (Tevhîd etsinler) ile tefsir olunmaktadır. Cenâb-ı Hakk, insanları ve cinleri ancak kendini bilsinler ve tevhîd etsinler diye yaratmıştır. Bu bağlamda insanın yaratılış gayesi, marifetullahtır. Allah'ı bilip tasdik etmeyen kişi kendisini insanlıktan düşürmüş olur. Bunun için insanın ilk itikadî vazifesi, Allah'ı tasdik ve tevhîd etmektir.⁶⁰⁹

“Peygamber (Sav) Efendimiz'in ilk olarak okumakla emrolunması da, İslâmiyette ilim ve marifete ne kadar önem verildiğini göstermektedir.”⁶¹⁰ diyen Bilmen'in ilim ve marifeti ayrı ayrı kavramlar olarak kullandığını görmekteyiz. Bilmen'e göre marifet, ibadet ve aç karınla hâsıl olmaktadır. Bu bağlamda Bilmen, “Oruç tutanlar güzel bir ahlâka sahip olurlar. Oruç, kalbi nurlandırır, kalbin şefkat, rikkat gibi hassasiyetlerini arttırır, zihni hikmet ve marifet nuru ile aydınlatır. Mideni bir müddet yemekten boş tut ki, içinde marifet nurunun parlamışını göresin.” demektedir.⁶¹¹

Bu bakımdan Bilmen, marifetullah konusunu şu şekilde değerlendirmektedir:

“Bulûğ çağına gelmiş her akıl sahibi için Allah Teâlâ'yı marifet yollu bilmesi farzdır. Terbiye ve tecrübe sayesinde vicdan gelişir, sahibi için bir irfan meşalesi olur. İşte bunun içindir ki, insan, marifetullah (Allah'ı anlamak, bilmek) ile mükelleftir. Kâinattaki bütün zerrelere, Allah'ın varlığına şهادet ederken akıllı olan bir insanın Allah'tan gafil olması câiz olamaz. Nitekim İmam-ı A'zam Hz., “Cenâb-ı Hakk, Peygamberini göndermemiş olsa idi, yine akılları ile Allah Teâlâ'yı bilip tasdik etmek insanlara farz olurdu. Hakikatte insanların vicdanı, Cenâb-ı Hakk'ın varlığına hükmeder. Ancak, fetret zamanında yaşayan, kendisine peygamber tebliği ulaşmayan bir insanın Allah'ı bilmekle mükellef olması için yalnız akıl ve

⁶⁰⁶ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.118.

⁶⁰⁷ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.67.

⁶⁰⁸ Zariyat, 51/56

⁶⁰⁹ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.169.

⁶¹⁰ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.15.

⁶¹¹ Bilmen, *Kur'ân Nasihatleri*, s.17.

vicdan sahibi olması yeterli değildir. Biraz da aradan tecrübe zamanı geçmelidir. (Allah'ı bilmede) marifet yolu sahih nazardır. Kâinatı dikkatli nazar eden, tefekkür eden her akıl sahibi, şüphesiz ki bir yaratıcının varlığına ulaşır. Bu hikmete dayalı olarak Kur'ân-ı Kerim'in birçok ayetleri, insanlığı, fikir ve düşüncelerini çalıştırmaya, yaratılmış olan kâinatı ibret almak için seyretmeye davet ediyor.

Marifet yolu, filozoflara göre ilhamdır. İnsana ilham gelmeyince marifetullahı kavuşamaz. Tasavvuf ehline göre kalp temizliğidir. İnsan, riyazet ve mücadele sayesinde kalbini temizlemelidir. Böylece marifetullahı kavuşur. Ehl-i Sünnet Kelâm âlimlerine göre, sahih nazardır. İşte asıl ve genel olan herkes hakkında geçerliolabilecek marifet yolu budur. Çünkü sahih nazar olmadıkça, kâinat fikir yürütmek suretiyle düşünülmedikçe, her insan ruhen yüksek değerlere ulaşamaz. Ulaşmayınca da ilhamlar ve kalp temizliği nasıl olsun? Fakat insan Allah Teâlâ'nın, yüce zatına delalet eden bu kadar yaratığın hallerini, uyum ve düzenini tefekkür ederse, kesinlikle, bunların kudret sahibi olan bir yaratıcı tarafından yaratıldığını anlar ve marifetullahı ulaşır. Kâinatı yaratan bir varlığa inanır. İşte bundan dolayı birçok Kur'ân ayetleri genel olarak nazar yollu düşünceyi emreder.⁶¹²

“Tefekkür, kalplerde nice hakikatlerin mütecelli olmasına bir vesile teşkil etmiş bulunur. Mütefekkir zatlar, Cenâb-ı Hakk'ın âsâr-ı hilkatini nazar-ı tefekküre alır, şöylece tesbih ve niyazda bulunur dururlar: (Ey Rabbimiz! Sen bunları) bu yaratmış olduğun semaları, yerleri, bunlardaki bir nice mahlûkatı (boş yere yaratmadın.) bunlar bir hikmete muhalif, bir gayeye gayr-ı mukarin şeyler değildir. Hepsi de bir nice hikmet-i azîmeye mukarindir. Bahusus insanlar marifetullah ile muttasıf olmak, ibadet ve taatte bulunmak, bunun neticesinde ebedi bir hayata, sermedî bir saadete nailiyet için yaratılmışlardır.”⁶¹³

“Hikmet, iyiyi kötüden ayırmanın, kelim ve idrak kuvvetinin orta yollu, ölçülü bir halde bulunmasıdır. Diğer bir ifade ile hikmet, güzel amellere yakın olan bir hakikat ilmidir. Hikmet ehli olanlar her yönüyle marifet sahibi olmak isterler, Allah'a nail olmak için eşyanın hakikatini imkân nisbetinde idrak ve keşfe çalışarak gereğince amel ederler.”

Süleyman Dârânî, “Eğer marifet, tasvir ve teşhir edilecek olsa idi cemalini temaşa; âlemi şaşkın, sersem ederdi.” demektedir.

İnsan, Cenâb-ı Hakk'ın mübarek varlığına şehadet eden manzaraları bir ibret gözüyle seyret daldıkça ruhen büyük bir uyanıklılığa nail olur. Kendisinde Allah'a doğru güzel bir cazibe, yaratıcısının azamet ve kudretini tefekkürden kaynaklanan ruhî bir istiğrak (kendinden

⁶¹² Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.139; Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.20.

⁶¹³ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, s.74,524.

geçme) olur. Artık bu sayede ilminin kemali gelişir, zihin levhası marifetullahın (Allah'ı anlama ve bilmenin) bir aynasının yansıması olur. Bunun için Kur'ân-ı Kerim'in birçok ayeti, insanları tefekküre, kudret eserlerini seyre davet eder. Nitekim ayet-i celîlede “Bakınız! Semalarda, yerde neler var?”⁶¹⁴ buyrulmuştur. Bundan dolayı insan ilim sahibi olmaya çalışmalıdır. Hem kendisini, hem de kendisini kuşatan kâinatı düşünmelidir. Bütün bu mevcudatın muazzam yaratıcısını tam bir inanma ile tasdik ederek ayne'l-yakîn mertebesine ulaşmalıdır. İşte asıl hikmet budur. “Kendisine hikmet verilen kimse, şüphe yok ki, pek çok hayra nail olmuştur. Bunu ancak akıl sahipleri düşünüp takdir ederler.”⁶¹⁵ mealindeki ayet-i kerime de bu hikmet hakkındadır.”⁶¹⁶

Görüldüğü üzere Bilmen, marifetin sözlük manasını vermekle birlikte; filozoflara, tasavvuf ehline ve Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre de marifeti izah etmektedir.

Bilmen'e göre, insanın yaratılış gayesi marifetullahtır. Marifetullaha ulaşmanın birinci basamağı sûflerin önemseydiği kalp temizliğinden önce, Ehl-i Sünnet kelâm âlimlerinin benimsediği asıl ve genel olan, herkes hakkında geçerli olan marifetin yolu sahih nazardır. Bu basamakta tefekkür önemlidir. Birçok Kur'ân ayetleri nazar yollu düşünmeyi emreder. Âkil ve bâliğ her insan Allah'ı tanımakla mükelleftir. Tecrübe ve terbiye ile vicdan gelişir ve marifetullaha ulaşılır. Bilmen, marifetin bu aşamasını geniş bir şekilde izah etmektedir. Bu durumu sûflerin görüşleri ile birlikte değerlendirdiğimiz zaman akıl ile istidlâl olan tefekküre dayalı marifet anlayışının, sûflerin ilme'l ve ayne'l-yakîn olarak ifade ettikleri marifete tekabül ettiği görülmektedir. Serrâc'a göre ise bu, marifet-i ikrar ve marifet-i hakikattir. “Allah, ancak akılla bilinir ve itaati ancak ilimle yapılır.” diyen Muhâsibî de nazar yollu elde edilen marifetten bahsetmektedir.

Bilmen, ibadet ve aç karınla elde edilen marifetten de bahsetmektedir. Bu bağlamda “Mideni bir müddet yemekten boş tut ki, içinde marifet nurunun parlamasını göresin.” diyen Bilmen'in bu ifadeleri marifetin ikinci aşaması, sûflerin “Marifeti ne ile buldun?” sorusunun cevabıdır. İbadet ve riyazât ile elde edilen marifetin bu aşaması, sûflere göre Hakka'l-Yakîndir. Serrâc'a göre ise bu, marifet-i müşahededir.

Bilmen'e göre, hikmet, hakikat ilmidir. Hikmet ehli olanlar marifet sahibi olmak isteyerek Allah'a ulaşabilmek için eşyanın hakikatini imkân ölçüsünde idrak ve keşfe çalışarak amel ederler. Bu durum bize, Bilmen'in, sûfler gibi marifetullahı elde etmede akıl

⁶¹⁴ Yunus, 10/101.

⁶¹⁵ Bakara, 2/269.

⁶¹⁶ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, s.2902; Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı*, s.44-45.

ve keşfin sınırlılığını ifade ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda Bilmen, sûfilerden Ebû Süleyman Dârânî'nin sözlerini sık sık kullanarak, sûfiler ile aynı görüşleri paylaşmıştır.

Bilmen'e göre, marifet ilm-i Rabbânîdir. Marifet ve ilim ayrı ayrı kavramlardır, ancak birbirlerinden ayrılmazlar. Mehafetullah, ilimden doğar ve marifete bağlıdır. Marifet arttıkça mehafetullah artar. Bu anlamda marifetin dereceleri vardır.

Bu bağlamda Bilmen ile sûfilerin görüşleri benzerlik arz etmekle birlikte, Bilmen'in marifet-ilim üstünlüğü kıyaslamasına girmediğini görmekteyiz. Bilmen, hem Ehl-i Sünnet Kelâmı'na göre marifeti tarif etmiş ve net şekilde ortaya koymuş, hem de tasavvuf ehlinin marifet anlayışını da izah etmiştir. Sonuç olarak Bilmen'in her iki marifet anlayışını benimsediği görülmektedir.

D- SOHBET

Arapça'da "sahabe" kökünden mastar olan sohbet; arkadaşlık, birlikte yaşayan görüşüp konuşan, bir şeyden ayrılmayan, sahip olmak ve bir şeye bağlanmak anlamlarına gelmektedir.⁶¹⁷

Beşeri eğitimde en etkili yol, örnek olma suretiyle yapılan endirekt eğitimidir. "Mü'min, mü'minin aynasıdır."⁶¹⁸ hadisinde ifade edildiği şekilde kişinin güzel huylarla donanması, o huylara sahip, temiz kimselerle bulunmasına bağlıdır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun."⁶¹⁹ emri insanların iyilerle birlikte bulunmasını emrederken "hatırladıktan veya işini gördükten sonra zalim kavmin yanında oturup kalkma!"⁶²⁰ ayeti de nefesine karşı zalim ve insana manevi kirler bulaştıracak kimselerle uzun boylu ülfet etmemeyi emretmektedir.⁶²¹

Hz. Peygamber (Sav), ashabını sohbetle yetiştirmiştir. Sohbetle hem sözlü eğitim, irşad ve tebliğ vardır; hem de hâl eğitimi, manevi yansıma söz konusudur. Kur'ân'daki, "Andolsun, Allah'ın Rasûlü'nde sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır."⁶²² ayet-i kerimesi, bu yansımayı ve hâl transferini ifade etmektedir.⁶²³

⁶¹⁷ İsfahânî, a.g.e., II, s.46-48.

⁶¹⁸ Ebû Davud, Edeb, 49.

⁶¹⁹ Tevbe, 9/119.

⁶²⁰ En'am, 6/68.

⁶²¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.189.

⁶²² Ahzâb, 33/21.

⁶²³ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.111.

Hız. Rasûlüllah (Sav), Sahabe-i Kirâm'ı, sohbet yoluyla yetiştirmesi, sûfiyye yolunda vazgeçilmez, göz ardı edilemez bir metot olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda sohbette mürşid-i kâmil'in ruhundaki kabiliyetlerin müride yansması söz konusudur. Bu yüzden Allah dostları, sohbeteye çok önem verirler.⁶²⁴

Sohbetin zıddı, uzlet ve halvettir. Bazı sûfiler ve tarikatler önceliği uzlete ve halvete, bazıları ise sohbeteye verir. Mevlevîlik'te ve Nakşibendîlik'te sohbet bir tarikat esasıdır.⁶²⁵ Nitekim manevi eğitimde sohbet, halvet ve seyahatten üçüncüsünü seçen sûfiler de şeyhlerle görüşmek, ilim tahsil etmek, hallerinin inkişafına yararlı olacak kimselerle tanışmak gibi amaçlarla sefere çıkmaktadırlar.⁶²⁶

Hâris el-Muhâsibî, Allah'tan uzaklaştıran ve gaflete sevkeden kimsenin arkadaşlığından ve sohbetinden uzak durulmasını tavsiye etmekle birlikte takva sahibi, âlim, Kur'an ve Sünnet ahlâklı kişilerin dostluklarının ve sohbetlerinin tercih edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁶²⁷ Kur'an-ı Kerim'den "Doğrular ile beraber olunuz."⁶²⁸ ayet-i kerimesi gereğince, "Bu insanların izinden yürü, onların edebleriyle ahlâklan. Çünkü bunlar tükenmez hazinelerdir. Bunları dünya ile değişen aldanır. Sıkıntı anında en keskin silah onlardır. Dostlardan en güvenilir olanlar onlardır. Fakir olduğunda onlar seni zengin eder ve kendileri için Allah'a yalvardıklarında seni de unutmazlar." diyerek dostlukların ve sohbetin önemini ve hangi istikamette olması gerektiğini ciddi bir şekilde ifade etmektedir.⁶²⁹

Zünnûn-ı Mısırî, "Hakk ile sohbetin O'nun emrine muvafakat tarzında, halk ile sohbetin onlara öğüt ve nasihat türünde, nefis ile sohbetin ona muhalefet şeklinde, şeytanla beraberliğin ona düşmanlık tarzında olsun." diye konuşmuştur.⁶³⁰

Sehl b. Abdullah, gafil ve kibirli kişiler, yağcı âlimler, cahil sûfilerle arkadaşlık kurmamak gerektiğine dikkat çekmektedir.⁶³¹ Çünkü bu insanlarla birlikte olmak, sohbetlerinde bulunmak, kişiyi gaflete sevk ederek günaha düşmesine sebebiyet verir.

Cüneyd-i Bağdâdî, "Bir takım insanlar var ki, onların bakışları bana bir cumadan öbürüne azık olarak yetiyor." demektedir.⁶³²

⁶²⁴ Cebecioğlu, a.g.e., s.647.

⁶²⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.476.

⁶²⁶ Serrâc, a.g.e., s.195.

⁶²⁷ Muhâsibî, *Risaletü'l-Müsreşidin*, s.19,23,36,38.

⁶²⁸ Tevbe, 9/119.

⁶²⁹ Muhâsibî, *Risaletü'l-Müsreşidin*, s.24.

⁶³⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.385.

⁶³¹ Serrâc, a.g.e., s.185.

⁶³² Serrâc, a.g.e., s.213.

Ebû Bekir Tamestânî (v.340/951), “Allah ile sohbet ediniz, eğer buna gücünüz yetmezse Allah ile sohbet edenlerle (velilerle) sohbet ediniz ki, bunların sohbetindeki bereket ve feyz sizi Aziz ve Celil olan Allah ile sohbet etme mertebesine vasıl eylesin.” diyerek velilerle sohbet etmenin önemini ve derecesini dile getirmektedir.⁶³³

Kuşeyrî’ye göre, sohbet üç kısımdan oluşmaktadır. Birincisi, kişinin kendisinden üstün olanlarla sohbet, üste hizmet üzerine kuruludur. İkincisi, kişinin akranı ile sohbeti diğergamlık ve îsâr üzerine kuruludur. Üçüncüsü, kendisinden altında olanlarla sohbeti, onlara karşı şefkat ve merhamet üzerine kuruludur.⁶³⁴

Hucvirî ise, “İnsanla sohbet sayesinde, doğan âlim olur. Talim ile papağan natık olur, konuşmayı öğrenir. Eğitimle at, hayvanî adetleri bırakarak insanî alışkanlıklar ve âdetler edinir. Bütün bunlar sohbetin ve arkadaşlığın tesiri için delildir. Bu bakımdan tasavvuf yolunun şeyhleri, müridlerinden ilk önce sohbetin hakkını talep ederler. Bu adeta farz gibi olmuştur.”⁶³⁵ diyerek sohbetin insan karakteri üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu vurgulamış, tarikatlerdeki önemini dile getirmiştir.

Sohbet, tasavvuf klasiklerimizin ilki sayılan Ebû Nasr Serrâc’ın yazdığı el-Lümâ’dan başlayarak klasiklerin hemen hepsinde özel bir yer ayrılan önemli bir konudur. Ebû Tâlib el-Mekkî, Kuşeyrî ve Gazzâlî’nin eserlerinin sohbet bölümünde anlatılan genel anlamda kardeşlik, dostluk ve arkadaşlık adabıdır.⁶³⁶

Sohbetin daha özel anlam kazanıp bir eğitim aracı olarak kullanılması özellikle tarikatların ortaya çıkışından sonraki döneme rastlar.⁶³⁷ Nitekim Hz. Hâce Muhammed b. Nakşibend her fırsatta sohbeti ihtiyar eder, sohbede ise ilim ve ahlâk terbiyesine önem verirdi. Çünkü Peygamber-i Zîşân (Sav)’in yolu olduğu için “Tarîkımız sohbetledir”, “Sohbeti terk eden, tarikatı terk etmiş olur” demektedir.⁶³⁸

Bilmen, sohbeti, “ Görüşüp konuşma, ihtilat, münasebet, tabiat ve seciyeleri muvafık olan zatların toplaşarak teât-i kelâmı, müdavele-i efkârda bulunmaları” olarak açıklamaktadır.⁶³⁹

Bilmen, “Ey İman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının, O’na yaklaşmaya vesile arayın ve O’nun yolunda cihad edin ki, kurtuluşa eresiniz.”⁶⁴⁰ ayet-i kerimesi gereğince, Allah

⁶³³ Kuşeyrî, a.g.e., s.385

⁶³⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s.382.

⁶³⁵ Hucvirî, a.g.e., s.483.

⁶³⁶ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.112

⁶³⁷ Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, s.112.

⁶³⁸ Hânî, Muhammed b. Abdullah, *Âdâb*, trc: Ali Hüsrevoğlu, Erkam Yayınları, İstanbul, 1985, s.81.

⁶³⁹ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.63.

Teâlâ'nın, takvayı ve vesile talebinde bulunmamızı emrettiğini, bu iki emrin de kalbin temizlenmesi hükmünde olduğunu belirtir. “O halde vesile nedir?”, “Bizleri manevi yakınlığa ulaştıracak şeyler nelerdir?” sorusuna Bilmen, şu cevabı vermektedir: “Şüphe yok ki, Allah Teâlâ'ya ulaşmak için en güzel vesile, ibadet ve taattir. Sünnet-i Nebeviyye'ye uymaktır. Allah dostlarının sohbetinden istifadedir. İbadet ve itaatin en büyüğü namaz, oruç ve Kur'an tilavetidir. Düşkünlere yardım etmektir. İnsan bu sayede ruhen yücelir, kalben ferahlar, maneviyattan feyz alır, manevi yakınlığa liyakat kazanır. Allah dostlarının sohbetine gelince, bu en büyük iksirdir. Bir hikmet ve feyz bahçesidir.⁶⁴¹ Bu hikmet sahipleri, sözü ve davranışı Sünnet'e uygun, varlıkların hakikatinden haberdar, güzel ahlak ile vasıflanmış kişilerdir ki, onların bulunduğu meclislerde olmak, sohbetlerinde bulunmak insan için büyük bir nimettir.⁶⁴² İnsan, salihler ve faziletli kişilerle aynı mecliste bulunmayı daima bir ganimet olarak görmelidir. Çünkü onların sohbetlerinden çok istifade edilir. Nitekim Peygamber (Sav) Efendimiz, “Kendisiyle bir mecliste beraber bulunan salih bir kişi, güzel koku satan biri gibidir. Sana koku sürmese de, onun kokusundan faydalanırsın.”⁶⁴³ buyurmaktadır.⁶⁴⁴

Hava, sıhhat üzerinde ne gibi bir tesirde bulunursa, sohbet de ruh üzerinde aynı tesirlerde bulunur.⁶⁴⁵ Pak, latif zatların sohbeti bir devlet ilkbaharıdır. İnsan bunların sohbeti sayesinde feyizlenir. Bunun için, bu gibi yüce kimselerin sohbetlerinden istifadeye çalışılmalıdır.⁶⁴⁶

Bilmen'e göre, insanın maddi ve manevi birçok ihtiyacı vardır. Bu bakımdan insan, azimle, metanetle bir takım meşru vasıtalara müracaat etmeye mecburdur. Özellikle manevi ihtiyaçları için de çalışması gerekir. Cehaletten kurtulmak, ilmen ve fikren yükselmek için toplumun en faydalı kişileri olan âlim ve hakîmlerin ilim ve faziletlerinden faydalanmalıdır.⁶⁴⁷

“Dünyada her hastalığın bir tabibi vardır.” diyen Bilmen, manevi ve toplumsal hastalıkların doktorları olarak âlimleri ve hakîmleri göstermektedir. Bu konuda, “Manevi hastalıkların tedavisi hususunda insanlara güzelce öğüt veren, onlara kurtuluş yolunu gösteren faziletli bir âlimin, bir hekimin sözlerindeki tesir hiçbir şeyde mevcut değildir. Zaman zaman bunlardan serpilerek rahmet damlalarıyla tabiat faaliyetine başladığı, yeryüzü renk renk bitkilerle güzelleştiği ağaçlar, türlü türlü çiçeklerin açılmasıyla mücevherlere gark olduğu gibi halka

⁶⁴⁰ Mâide, 5/35.

⁶⁴¹ Bilmen, *Kur'an Nasihatleri*, s.69.

⁶⁴² Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.174.

⁶⁴³ Ebû Dâvûd, *Edeb*, 19.

⁶⁴⁴ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, 393.

⁶⁴⁵ Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s.63.

⁶⁴⁶ Bilmen, *Kur'an Nasihatleri*, s.69-70.

⁶⁴⁷ Bilmen, *Kur'an Nasihatleri*, s.8.

öğüt veren hakîm faziletli bir zatın sözleriyle dinleyenlerin ruhları açılır, zihinleri nurlanır, kendilerinde fikren ve ahlâken büyük bir yükselme görülür.”⁶⁴⁸ diyerek hakiki alimlerin sohbetinden istifade etmenin önemini dile getirmektedir.

“Mü’min, mü’minin aynasıdır.”⁶⁴⁹ hadis-i şerifi gereğince Bilmen, Müslümanların din kardeşliği bağının bulunduğunu ve bu halin diğerinin kalbinde kendini yansıttığını ifade eder. Bu bağlamda “Her mü’min, din kardeşinde gördüğü kemali veya eksikliği kendi kemali ve eksikliği gibi görecektir ve ona göre hareket edecektir.” demektedir.⁶⁵⁰

Yine Bilmen bu hususta, şunları dile getirmektedir: “Bir insanın dostuyla yaptığı sohbetin, muhabbetin, ruhu üzerinde büyük bir etkisi vardır. İnsan kime yakın olursa ona uyar. O halde daima iyi kişilerle sohbet etmeyi bir nimet bilmelidir.”⁶⁵¹

Bazı insanlar vardır, akılları ve kalpleri Allah’ın zikri ve fikri ile doludur. İnançları sağlam, sözleri güvenilirdir. Onlarla aynı mecliste bulunup, kıymetli sohbetlerinden ve nasihatlerinden istifade edenlerin de kalpleri uyanık olur, dalâlete düşmezler. İç dünyaları güzel ve temiz olur, manevi hayatını kazanmayı başarırlar. Diğer yandan gafil, şehvetine düşkün, zevk ve eğlence içinde hayat geçiren kişilerle düşüp kalkanlar da kendilerini dalâletten kurtaramazlar. Manevi hayatları söner ve ebedi hüsrana düşerler. Bunun için her zaman yüksek ruhlu, kalpleri ve yüzleri iman nuruyla aydınlanmış salih kişilerle dostluk kurmak, onlarla sohbet etmeyi bir kurtuluş ve mutluluk vesilesi olarak görmelidir.”⁶⁵²

Bilmen, tasavvuf yolunda önemli bir eğitim metodu olan sohbetin öneminden ve faydalarından bahsetmiş, ancak adab ve kısımları hakkında görüş belirtmemiştir. Bilmen’e göre Allah’a ulaşmanın üç önemli esası vardır. Bunların üçüncüsü Allah dostlarından istifade etmektir. Allah dostlarının sohbeti en büyük ilaçtır, ruh üzerinde tesirlidir. Bu tesirler hiçbir şeyde mevcut değildir. Onların sohbetinde bulunanların kalpleri uyanık olur, iç dünyaları temiz olur. İşte bu manevi hastalıkları tedavi eden, toplumu ahlâkî ve fikrî anlamda yücelten, irfan erbabı olan fazilet sahibi kimselere insanların ihtiyacı vardır. Bilmen’in Allah dostları olarak ifade ettiği bu kimseler, tasavvuf terminolojisinde mürşid-kâmil ya da ihvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Bilmen ve mutasavvıflar, salih kişilerin ve evliyaullah’ın sohbetlerinin tercih edilmesini, insanı Allah’tan uzaklaştıran kimselerle dostlukların terk edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bu durum bize, Ebû Tâlib el-Mekkî,

⁶⁴⁸ Bilmen, *Kur’ân Nasihatleri*, s.9.

⁶⁴⁹ Ebû Dâvûd, *Edeb*, 49.

⁶⁵⁰ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.485-486.

⁶⁵¹ Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.328.

⁶⁵² Bilmen, *Hadis Günlüğüm*, s.522.

Kuşeyrî, Gazzâlî gibi mutasavvıfların ve Bilmen'in görüşlerinin aynı paralele olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Ömer Nasuhi Bilmen, Osmanlı'nın son dönemlerinde doğup büyüyen, Cumhuriyet döneminde fikirleri, nezih üslubu ve azamatlı ifadeleri ile insanlığa nasıl faydalı olunabileceğinin yollarını gösteren, yakın dönem Türk fikir ve ilim tarihinin önemli şahsiyetlerinden biridir. Küçük yaşlarda ilim tahsiline başlaması ve bunu aşk, çaba, ihlâs ve takvâ içinde ömrünün sonuna kadar sürdürmesi ile, genç nesiller için model oluşturabilecek bir kimliğe sahiptir. Bu bakımdan, Ömer Nasuhi Bilmen'in ibadet hayatının ve sufi bir yönünün bulunduğunu söyleyebiliriz. O, dinî ilimlerin hemen her alanında kendini yetiştirmiş ve uzmanlaşmış olan Bilmen, eserleriyle âdetâ bütün İslâm âlimlerinin müktesebatını bir araya getirerek İslâm'a ve kültürümüze en büyük hizmeti yapmıştır.

Devletin çeşitli kademelerinde memurluk yapmış olan Bilmen, yaklaşık doksan yıllık ömrünü okumaya, yazmaya, ilmî araştırma yapmaya, öğrenip öğretmeye, öğrenci yetiştirmeye adanmış, birçok alanda insanlığın hizmetine sunduğu muazzam eserler kaleme almıştır. Fıkıh, tefsir, kelâm, hadis, ahlâk gibi temel İslâmî bilimler alanında pek çok eserler yazdığı gibi, ayrıca Beyânü'l-Hakk, Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşâd mecmualarında da çeşitli makaleler yayımlamıştır. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemini yaşayan Bilmen'in bu eserleri İslâmî bilimler alanında tarihî devamlılığı sağlamaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in her ne kadar tasavvuf ilmine dair müstakil bir eseri yoksa da kaleme aldığı eserlerinde Tasavvufa dair pek çok görüşüne rastlamaktayız. Nitekim Mâlik b. Dinar, Ebû Süleyman Dârânî, Abdullah ibn Mübârek ve Mevlânâ gibi sûfîlerin görüşlerini nakletmiş; akıl, ruh, zühd, tevekkül, ihlâs, marifetullah gibi pek çok tasavvufî konulara temas ederek bunları çözümlenmeye çalışmıştır. Bilmen, tasavvufu, aslî bir ilim olarak değerlendirmiş; tasavvufun tanımını, tarihî sürecini, konusunu, gayesini ve önemini ifade etmiştir.

Sûfîlerin mukâşefe bağlamında aklın sınırını çizdiği gibi, Bilmen de vazife bağlamında aklın sınırlı olduğunu ifade etmektedir.

Tasavvufta kalp, ilâhî hitabın muhatabı, marifet ve müşahede mahalli olduğu gibi, Bilmen'de de kalp, imanın, aklın, marifetin ve müşahedenin mahalli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilmen, tasavvufun, önemli bir fonksiyonu olan ruh ile ilgili birçok probleme açıklık getirmiş, yaşadığı dönemin materyalizm gibi fikir akımlarına karşı ruhun varlığını ve bakılığını izah ederken sûfîlerin görüşlerinden ve tasavvufî metotlardan istifade etmiştir.

Bilmen, nefsin yedi mertebesini isimleri ile zikretmiş, ancak Gazzâlî ve Sühreverdî gibi nefsin sadece ilk üç mertebesi olan nefs-i emmâre, levvâme ve mutmaine hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Ruhu, güzel huyların mahalli, nefsi ise kötü huyların mahalli olarak nitelendirmiş, bunun neticesinde ayetler ve hadisler ışığında nefis terbiyesinin önemine dikkat çekmiştir.

Bilmen'e göre, insanların kurtuluşu namaz, zikrullah ve nefis terbiyesine bağlıdır. Nitekim bunlar, tasavvufun en önemli direkleridir. Bu bağlamda Bilmen'in, tasavvufu benimseyen bir kimliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Bilmen ve sûfiler, insanı Allah'a yaklaştıran kalbî ameller olarak nitelendirebileceğimiz tevbe, zühd, sabır, tevekkül, ihlâs ve zikrin hakikatini aramaktadırlar. Bilmen, bu ahlâkî erdemleri Kur'ân ve Sünnet ışığında izah ederken Mevlânâ ve Ebû Süleyman Dârânî gibi sûfilerin görüşlerini de kullanmaktadır. Nitekim tevbe, zühd ve sabır gibi makam ve hallere ait tasavvufî kavramlarda, Bilmen ve mutasavvıfların aynı ekseninde buluştuklarını görmekteyiz.

Bilmen, tevhîdin hem lügat, hem de ıstılâhî manalarını vererek bu konuda Ehl-i Sünnet'in görüşlerini net bir şekilde ortaya koymuş, tevhidi sûfilerden farklı metotlarla izah etmiştir. Bu bağlamda Bilmen, tevhidi, tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlamamıştır. Bilmen'e göre, insanın yaratılış gayesi, marifetullah'tır. Marifetullah'a ulaşmanın basamakları vardır. O, hem Ehl-i Sünnet Kelâmî'na göre hem de tasavvuf ehlinin benimsediği marifet anlayışını izah etmiştir. Neticede ise, Bilmen'in her iki marifet anlayışını kabul ettiğini görmekteyiz.

Bilmen'e göre Allah dostlarının sohbeti en büyük iksirdir. Onların sohbetinde bulunmak, insan için büyük bir nimettir. Hava, sıhhat üzerinde ne gibi bir tesirde bulunursa, sohbet de ruh üzerinde aynı tesirde bulunur. Âlimlerin sözlerindeki tesir, hiçbir şeyde mevcut değildir. Bilmen'in Allah dostları olarak ifade ettiği kimseler, tasavvuf terminolojisinde, mürşid-i kâmil ya da ihvan adıyla karşımıza çıkmaktadır.

Bilmen'e göre, tasavvuf, kalp tasfiyesidir. Şeriatın edeb kuralları ile zahiren ve batınen amel etmenin neticesinde insanda tecellî eden bir haldir. Konusu ve dayanağı Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet'tir. Bilmen, tasavvufu, İslâm'ın özünde bulunan bir esas olarak kabul etmiş, zühd ve tasavvufun, Kur'ân'a ve Sünnet'e uygun olarak yaşanması gerektiğini vurgulamıştır. Şeriata muhalif olan herhangi bir tarikatın batıl bir yol olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Bilmen; Serrâc, Mekkî, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Gazzâlî, İbn Haldun gibi tasavvufun Kur'ân ve Sünnete bağlı olan özünü korumaya çalışmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- AFÎFÎ, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf: İslâm'da Manevi Hayat*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- ALBAYRAK, Sadık, Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı, *Diyanet Gazetesi*, II, sy:30, s.4, Ankara, 1971.
- ALTINTAŞ, Hayrâni, *Tasavvuf Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, ts.
- ARSLAN, Şükrü, Bilmen Tefsiri'nin Tefsir Literatüründeki Yeri, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.18, s.7, Erzurum, 2002.
- ATALAY, Orhan, Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsirinde İçtimâî Boyut, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.169, Erzurum, 2007.
- ATAR, Fahrettin, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı ve Fıkıh İlmindeki Yeri-Fıkıh Hizmetleri", Anma Toplantıları II, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), s.73, Erzurum, 2004.
- ATEŞ, Süleyman, İhlâs md., *DİA*, c.21, s.535, İstanbul, 2000.
- ATEŞ, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Elif Matbaacılık, Ankara, 1972.
- AYDÜZ, Davut, Ömer Nasuhi Bilmen *Yeni Ümit Dergisi*, sy. 88, s.47, İstanbul, 2010
- BALCI, Orhan, Diyanet İşleri Başkanlarımız, *Diyanet Gazetesi*, sy: 336, s.14, Ankara, 1987 .
- BARDAKÇI, M. Necmettin, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi, 1. Baskı, Isparta, 2000.
- BİLMEN, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi BİLMEN Hayatı-Eserleri-Anılar*, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1975.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, Amerikalıların Suallerine Cevap, *Sebîlü'r-Reşad Mecmuası*, X, sy:228, s.34, Gün Basımevi, İstanbul, 1956.
- Ruh Hakkında Bir Mübahase, *Sebîlü'r-Reşad Mecmuası*, X, sy:234, s. 130, Gün Basımevi, İstanbul, 1956.
- *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1967.
- *Hadis Günlüğüm* Haz: Nazlı Hilal Kızılkaya, Mavi Lale Yay. İstanbul, 2009.
- *İslam Akaidi (Mülâhhas İlm-i Tevhîd Akaid-i İslâmiyye)*, sad: Salih Sabri Yavuz, Semerkand Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.

----- *İslâm ve Dünya Dinleri*, sad: Hidayet IŞIK, Semerkand Yay. 1. Baskı, İstanbul, 2008.

----- *İman Hakikatleri*, haz: Reyhan Sarıkaya, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.

----- *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, c.1, İstanbul, ts.

----- *Kur'ân Nasihatleri*, Haz: Reyhan Sarıkaya, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007.

----- *Muvazzah İlm-i Kelâm* Sad: İsmail PAÇACI, Fatih Enes Kitabevi, s.9, İstanbul, 2000.

----- *Yüksek İslâm Ahlâkı*, Haz: A. Faruk Çelebi, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007.

BOLAY, Süleyman Hayri, Akıl md., *DİA*, II, s.238, İstanbul, 1989.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara, 1997.

CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, 4. Baskı, c.V, Beyrut, 1990.

CÜNDİOĞLU, Düccane, Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası'- Bir Histogramik Eleştiri Denemesi-, *İslamiyat Dergisi*, c.2, sy.4, 1999.

ÇAĞRICI, Mustafa, Sabır md., *DİA.*, XXXV, s.337, İstanbul, 2008

ÇEKER, Orhan, *Tasavvufî Meselelere Fikhî Bakış*, Damla Ofset, Konya, 2011

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Haz: Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi, 17. Baskı, Ankara, 2000

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI BİYOGRAFİK TEŞKİLAT ALBÜMÜ (1924-1989), Ankara, 1989.

DUMLU, Ömer, Ömer Nasuhi Bilmen'in Tefsiri Halk İçin mi Yazıldı, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.159, Erzurum, 2007.

ELMALI, Hüseyin, Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIV. sy.2, s.73, 1998.

ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü.İ.F.A.V. Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 1997.

ERGÜL, Adem, *Kur'ân ve Sünnet'te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 2000.

EROĞLU, Ali, Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), s.63, Erzurum, 2004.

EŞREFOĞLU RÛMÎ, *Müzekkin-Nüfus*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1972.

GAZZÂLÎ, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *El-Munkizü Mine'd-Dalal (Dalâletten Hidayete)*, trc: Yahya El Abbasi, Sey-Tac Yayınları, Adıyaman, 2000.

GAZZALÎ, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhya-u Ulûmi'd-Dîn*, Ter: Sıtkı Güllü, Huzur Yayınevi, c.III, İstanbul, 1998.

Gazzâlî, *Kimya-yı Saadet*, çev: Ali Arslan, c.I, Ankara, 2004.

GÜLER, Mehmet Nuri, Hukuk Düşüncesinde Erzurum ve Ömer Nasuhi, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.67, Erzurum, 2006.

GÜMÜŞHÂNEVÎ, Ahmed Ziyaüddin, *Veliler ve Tarikatlarda Usul*, trc. Rahmi Serin, Pamuk Yayınları, İstanbul, ts.

GÜNAY, Bektaş, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi", Konya, 2001.

GÜRER, Dilaver, *Düşünce ve Kültürde Tasavvuf*, Ensar Neşriyat, 1. Basım, İstanbul, 2007.

GÜZELYAZICI Abdurrahman Şeref, Büyük Kaybımız, *Diyanet Dergisi*, c.10, sy:112-113, s.374, Ankara, 1971.

HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, Takdim Konuşması, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), s.51, Erzurum, 2004.

HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, Kapanış Konuşması, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), s.98, Erzurum, 2004.

HÂNÎ, Muhammed b. Abdullah, *Âdâb*, trc: Ali Hüsrevoğlu, Erkam Yayınları, İstanbul, 1985.

HUCVİRÎ, Ali b. Osman b. Ebû Ali Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996.

IŞIK, İhsan, Bilmen Ömer Nasuhi md., *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Uyum Baskı , I. Baskı, s.200, Ankara 2001.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev: Halil Kendir, İmaj Baskı, (Yeni Şafak) Ankara, 2004.

İSFEHÂNÎ, Ragıp, *Müfredat Fî Garîbi'l-Kur'ân (Kur'an İstılahları Sözlüğü)*, Mütercimler: Doç. Dr. Abdülbaki Güneş-Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, c.2, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

İZ, Mahir, *Tasavvuf*, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1990.

KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1995.

KARAMAN, Fikret vd, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2006.

KARAMAN, Hayrettin, *Bir Varmış Bir Yokmuş, Hayatım ve Hatıralar*, İz Yayıncılık, c.1, 2.Baskı, İstanbul, 2009.

KELÂBÂZÎ, Ebubekir Muhammed b. İshak Buhârî, *Et-Ta'arruf Li-Mezhebi Ehl-i't-Tasavvuf" (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992.

KIYICI, Selahattin, Ömer Nasuhi BİLMEN'in Bazı Makaleleri, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.3, s.1, Van, 2000.

KOMİSYON, *"Türkler Ansiklopedisi"*, XVII, Ankara, 2002.

KUR'ÂN-I KERİM MEALİ, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 6. Baskı, Ankara, 2010.

KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLARI, (1924-1997), Ankara, 1999.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1999.

KÜÇÜK, Hülya, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, Nükte Kitap, 2. Baskı, Konya, 2004.

MEKKÎ, Ebû Tâlib, *Kût'ül-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, Haz: Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.

MEVLÂNÂ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî (Mesnevî Tercümesi ve Şerhi)*, ter. ve şrh: Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi, c.I, 3. Baskı, İstanbul, 1990.

MUHÂSİBÎ, HÂRİS *Er-Riâye (Nefs Muhasebesinin Temelleri)*, çev: Şahin Filiz-HülyaKüçük, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2009.

MUHÂSİBÎ, HÂRİS, *Risaletü'l-Müstersîdîn (Hak Rehberi)"*, trc: Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1978.

OKUMUŞ, Ejder, İlmihal Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi –Ömer Nasuhi Bilmen Örneği-, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.53, Erzurum, 2007.

SAHMERÂNÎ, ES'AD, *Tasavvuf Menşei ve İstilahları*, trc: Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.

SOYALAN, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, Ağaç Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2003.

SÜHREVERDÎ, Şihâbüddin, *Avârif'ül-Meârif (Gerçek Tasavvuf)*, Ter: Dilâver Selvi, Semerkand Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 2007.

ŞENER, Mehmet, Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukuk-u İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.33, Erzurum, 2007.

TAYLAN, Osman, *Ömer Nasuhi BİLMEN ve Kelamî Görüşleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005.

TÛSÎ, Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma' Fi't-Tasavvuf-İslâm Tasavvufu*, trc: Hasan Kamil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 1996.

TÛRCAN, Talip, Bir Fıkıh Alimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.6, s. 427, Konya, 2005.

TÛRER, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Yayıncılık, İstanbul, 1998.

TÛRK VE DÛNYA ÜNLÛLERİ ANSİKLOPEDİSİ, Bilmen Md., II, s.928, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1883-1884.

ULUDAĞ, Süleyman, Akıl md., *DİA*, II, s.246, İstanbul, 1989.

ULUDAĞ, Süleyman, *İbn Arabî*, TDV. Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995.

ULUDAĞ, Süleyman, Kalp md., *DİA*, XXIV, s.229, İstanbul, 2001.

ULUDAĞ, Süleyman, Marifet md., *DİA*, XXVIII, s.54, Ankara, 2003.

ULUDAĞ, Süleyman, Nefs md., *DİA*, XXXII, s.526, İstanbul, 2006.

ULUDAĞ, Süleyman, Ruh md., *DİA*, XXXV, s.192, İstanbul, 2008.

ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1977.

VAKKASOĞLU, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, Nesil Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2005.

YARAN, Rahmi, Ömer Nasuhi Bilmen md., *DİA*, VI, İstanbul, 1992.

YAVUZ, Hulusi, *Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri Ve Tesiri*, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK), s.53, Erzurum, 2004.

YAVUZ, Yusuf Şevki, Ruh md., *DİA*, XXXV, s.187, İstanbul, 2008.

YAZICI, Nesimi, Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebîlü'r-Reşad ve Beyânü'l-Hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIII, sy:3, s.29.

YAZICI, Tahsin, Tevhid md., *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, XII/I, 2. Baskı, s.214, İstanbul, 1979.

YILDIRIM, Suat, Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi Hakkında Bir Değerlendirme, *Yeni Ümit Dergisi*, s.50. yıl:13, Ekim-Kasım-Aralık 2000.

YILMAZ, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.

-----, *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2004.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	ŞERİFE BERBEROĞLU			
Doğum Yeri:	ANTALYA			
Doğum Tarihi:	23.09.1980			
Medeni Durumu:	EVLİ			
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Necati Dölen İÖO	İlkokul	Antalya	1991
Ortaöğretim	Antalya İHL	Ortaokul	Antalya	1994
Lise	Antalya İHL	Lise	Antalya	1997
Lisans	Selçuk Üniv.	İlahiyat	Konya	2002
Yüksek Lisans	Selçuk Üniv.	Sos. Bil. Ens.	Konya	
Becerileri:				
İlgi Alanları:				
İş Deneyimi:				
Aldığı Ödüller:				
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	Prof. Dr. Dilaver GÜRER			
Tel:	0530 333 69 10			
E-Posta:	serifeberberoglu@mynet.com			
Adres	Kültür Mh. 3809 sk. No: 15/2 Kepez/Antalya			